

उणादिह्रत्रवृत्तिः ।

महामहोपाध्याय श्रीमदुज्जल दत्त विरचिता ।

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्द विद्यासागर भट्टाचार्येण

संस्कृता ।

UJJALA DATTA'S

COMMENTARY ON THE UNADISUTRAS

EDITED BY

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.

---

calcutta.

PRINTED AT THE GANESA PRESS

1873

ॐ

श्रीगणेशाय नमः ।

हेरम्बमीश्वरं वाचं नमस्कृत्य पदं गुरोः ।
श्रीमदुज्ज्वलदत्तेन क्रियते वृत्तिरुत्तमा ॥ १ ॥
वृत्तिं न्यासमतुन्यासं रक्षितं भागवृत्तिकाम् ।
भाष्य धातुप्रदीपञ्च तट्टीकां वर्णदेशनाम् ॥ २ ॥
उपाध्यायस्य सर्वस्वं सुभूतिं सोमनन्दिनम् ।
कलिङ्गहट्टचन्द्रादीन् समीक्ष्यैषा कृतिर्मम ॥ ३ ॥
उणादिवृत्तयो ऽनेका भूरिभिः सूरिभिः कृताः ।
तास्त्रिदानीं विपर्यस्ताः सूत्रशब्दार्थधातवः ॥ ४ ॥
ता एवाथ समालोच्य ग्रन्थानन्यांश्च विस्तरात् ।
सर्वतः सारमाकृत्य मया वृत्तिर्विरच्यते ॥ ५ ॥
निरूप्य लिखितं सत्यं सज्जनैः सुविचारितम् ।
नमस्कर्मः खला युष्मांस्तूष्णीमत्र करिष्यथ ॥ ६ ॥
यो ऽन्तं वृत्तिं समालोच्य स्वपौरुषसमीहया ।
मन्नामाच्छादनं कुर्यात्सुकृतं तस्य नश्यति ॥ ७ ॥
प्रत्ययानाञ्च धातूनामागमादेशयोस्तथा ।
व्यक्तमेवानुबन्धानां फलं नोदीरितं ततः ॥ ८ ॥

प्रत्ययः । परश्च । आद्युदात्तश्च । अनुदात्तौ सुप्पितौ । पा° ३, १, १—४, । धातोः । तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् । कृदतिङ् । वासरूपो ऽ स्त्रियाम् । पा° ३, १, ८१—८४, वर्त्तमाने लट् । पा° ३, २, १२३, । पुवः सञ्ज्ञायाम् । पा° ३, २, १८५, उणादयो बहुलम् । भूतेऽपि दृश्यन्ते । भविष्यति गम्यादयः । पा° ३, ३, १—३, । कर्त्तरि कृत् । पा° ३, ४, ६७, । दाश-
गोष्ठी सम्प्रदाने । भीमादयोऽपादाने । ताभ्यामन्यत्रोणा-
दयः । पा° ३, ४, ७३—७५, ॥

एषा सप्तदशसूत्रा पञ्चमपादपरिसमाप्तेरनुवर्त्तते । ततो
वक्ष्यमाणाः सपादशतत्रयमुणादयः प्रत्यया साधवो भवन्ति ।
तान्वक्तुकामोऽहमस्मि ॥

कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् ॥ १ ॥

डुकृञ् करणे । वा गतिगन्धनयोः । पा पाने । जि अभि-
भवे । डुमिञ् प्रक्षेपणे । खद आस्वादने । साध ससिद्धौ ।
अशू व्याप्तौ ॥ एभ्योऽष्टधातुभ्य उण्प्रत्ययः स्यात् । करोतीति
कारुः । प्रसिद्धोऽसौ क्रियाशब्दः शिल्पिन्यपि च वर्त्तते । तथा
च धरणिः । कारुः शिल्पिनि कारके । राघवस्य तत-
कार्यं कारुर्वानरपुङ्गवः । सर्ववानरसेनानामाश्वागमनमादि-
शत् । ७, २८, । इति भट्टिः । स्त्रियामूढन्तः । कारुः स्त्री ॥
वातीति वायुर्वानः । आती युक् चिण्कृतोः । पा° ७, ३,
३३, । इति युक् । उभयत्र बायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
पा° ६, ३, २६, १, । इति देवताहन्त्रे च । पा° ६, ३, २६

इत्यानङ् न भवति । वायुग्नी । अग्निवायु ॥ पिवत्यनेनौष-
धमिति पायुर्गुदस्थानम् । गुदं त्वपान पायुर्नेत्यमरः ॥ जयत्य-
भिभवति रोगानिति जायुरौषधं वैद्योऽपि ॥ मिनोति ग्रच्छि-
पति देह उष्माणमिति मायुः पित्तम् । मायुः पित्तं कफः
श्लेष्मेत्यमरः । गोपूर्वात् गां वाचं विहतां मिनोति ग्रच्छिप-
तीति गोमायुः शृगालः ॥ स्वद्यत इति स्वादु मिष्टम् । त्रि-
लिङ्गः । शीघ्रद्रव्येऽसत्त्वे क्लीवम् । क्लीवे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यात् ।
१, १, १, ६३, । इत्यमरस्त्रिलिङ्गे । पृथ्वादिभ्य इमनिच् ।
पा° ५, १, १२२, । स्वादिमा । स्त्रियां ङीष् । स्वाद्वीत्यपि ॥
साध्नोति परकार्यमिति साधुःसज्जनः । स्त्रियां वोतो गुणव-
चनात् । पा° ४, १, ४४, । इति ङीष् । साध्वी सती पति-
व्रता । अम° २, ६, १, ६, । पृथ्वादित्वात्साधिमा ॥
अश्रुत इत्याशु शीघ्रं धान्यस्य च नाम । पृथ्वादित्वादाशिमा ।
धान्यवाचित्वे पुंसि । आशुर्व्रीहिः पाटलः । अम° २, ८,
१५, ॥ बहुलवचनात् रह त्यागे । णा शीचे । कक लौले ।
हल विलेखने । वस निवासे । एभ्योऽप्युण् भवति ॥ गृहीत्वा
रहति त्यजति चन्द्रमिति राहुः स्वर्भानुः ॥ स्नात्यङ्गमिति
स्नायुः शरीरबन्धः । स्नायुः स्त्री वस्त्रसा स्मृत्येत्यमरः ॥
कक्यतेऽनेनेति काकुः । काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभी-
त्यादिभिर्ध्वनेरित्यमरः ॥ हल्यतेऽनेनेति हालुर्दन्तः ॥ सर्वोऽत्र
वसति सर्वत्रासौ वसति । अत्रार्थे वासुः । वासुश्चासौ देव-
श्चेति वासुदेवः । तथा च स्मृतिः । सर्वत्रासौ समस्तं च वास-

त्यत्रेति वै यतः । ततोऽसौ वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगी-
यते ॥ १ ॥ सर्वत्रासौ वसत्यात्मरूपेण विश्वेश्वरत्वादिति वासु ।
वासुर्नारायणपुनर्वसुविश्वरूपाः । १, १, २८ । इति त्रिकाण्ड-
शेषे । वसुदेवस्यापत्यमित्यस्मिन्नर्थं ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ।
पा० ४, १, ११४ । इत्यणि कृते वासुदेव इत्यपि व्युत्पत्त्यन्तरम् ॥
छन्दसीणः ॥ २ ॥

इण् गतौ ॥ अस्मादुण्प्रत्ययः स्याच्छन्दसि विषये । एती-
त्यायुः । आयुर्जीवितकालो ना स्यादिति क्षत्रियवर्गेऽमरः ।
बहुलवचनाद्वाषायामपि प्रयुज्यते । जटा आयुरस्येति
समासे जटायुः पक्षिराजः । जटायुः स्याद्विहगेन्द्रो जटायुर-
रूणाग्रज इति शब्दार्णवः । मा बधिष्ठा जटायुं माम् । ६, ४१ ।
इति भट्टिः वायुना जगदायुनेति वर्णविवेकः । तटीं विन्ध्य-
स्याद्रेरभजत जटायोः प्रथमज इति विन्ध्यवर्णनेऽभिनन्दः
एतेर्णिञ्च । २, ११८ । इत्युस्प्रत्यये सकारान्तोऽप्यायुःशब्दो
भवति ॥

दृसनिजनिचरिचटिभ्यो जुण् ॥ ३ ॥

दृ विदारणे । षणु दाने । जन जनने । चर गतौ । चट
भेदने ॥ एभ्यो जुण् स्यात् । दीर्य्यत इति दारु क्लीवे काष्ठम् ।
अर्धर्चादिः । देवदारुः पुंसि । अमुं पुरः पश्यमि देवदारुम् ।
२, ३६ । इति रघुः । नपुंसके दारु । दारुणी । दारुणि ।
काष्ठं दार्विन्धनं त्वेध इत्यमरः ॥ सनोति सनुते वा । सानुः
पर्वतैकदेशः । सानुः शृङ्गे बुधे मार्गे वात्यायां पल्लवे वने ।

नान्त° १८, । इति विश्वः । पर्वतैकदेशे क्लु प्रस्थः सानुर-
स्त्रियामिति कचित् ॥ जायन्ते जनयन्ति वा । जानुर्जङ्घो-
परिभागः । क्लीवे जानु । जानु नी । जानूनि । जानूरुपर्वा-
ष्ठीवदस्त्रियामित्यमरः । प्रसभ्यां जानुनोर्जु । पा° ५, ४,
१२८ । प्रज्जुः प्रगतजानुकः सज्जुः संहतजानुक इत्यमरः ।
ऊर्ध्वाद्विभाषा । पा° ५, ४, १३० । ऊर्ध्वज्जुरुर्ध्वजानुः स्यात् ।
द्वानुबन्धकग्रहणं जान्वित्यत्र जनिबध्धोश्च । पा° ७, ३, ३५ ।
इत्यनेन वृद्धिप्रतिषेधो मा भूत् ॥ चरति चक्षुरादिष्विति
चारु शोभनम् ॥ चाट् प्रियं वाक्यम् । चाट् नरि प्रियोक्तिः
स्यादिति रत्नमालाकोशः । चकर च बहुचाटून्प्रौढयोषिद्व-
दस्य । ११, ३८ । इति माघः । माघे नपुंसकमपि दर्शितम् ।
चाट् चाकृतकसंभ्रममासां कार्मणत्वमगमनमणेषु । १०,
३७ । चाटुः पिचिण्डे च नुतौ चाटुरालापे तत्सममित्युत्पलि-
नीकोशः । मृगयादित्वात्कुप्रत्यये चट् वित्यपि भवति । चटु
चाटु प्रिय वाक्यमिति हृदचन्द्रः । वत्सेनोदस्यमानी रचित-
चटुशत मोचित स्वर्गिवर्गेरिति बालरामायणञ्च ॥

किञ्जरयोः श्रिणः ॥ ४ ॥

मृद्विहायाम् । इण् गतौ ॥ आभ्यां किञ्जरादित्यनयोरुप-
पदयोर्यथासंख्यं जुण् स्यात् । कि शृणातीति किशारः शरी
धान्यशूकञ्च । किंशारः सस्यशूकं स्यात्किंशारुर्विगिस्त्री
मतः । धरणि° ॥ जरामेतोति जरायुर्गर्भाशयः । गर्भाशये
जरायुः स्यादित्यमरः ॥

चो रश्च लः ॥ ५ ॥

तृ प्लवनतरणयोः ॥ अतो जुष् स्याद्रेफस्य च लत्वम् ।
तरन्त्यनेन वर्णाइति तालु वदनैकदेशः तालुक्तीवे मुखो-
परिभागः । परिशुष्कतालवः । तालु । तालुनी । तालूनि ।
तालु काकुदमित्यमरः । शरीरावयवाद्यत् । पा° ५, १, ६ ।
तालव्यम् । तृसन्धादिसूत्रे तलिग्रहणे कर्त्तव्ये सूत्रमिदमन्य-
तोऽप्युकारान्ताज्ञावार्थम् ॥ बाहुलकादृ गतौ । भृ भर्त्सने ।
शृहिसायाम् । मृ प्राणत्यागे ॥ एभ्योऽपि जुष् भवति रेफस्य
लत्वञ्च । आलुर्घटो भक्ष्यद्रव्यञ्च ॥ भृणाति भर्त्सयति रोगा-
निति भालुरादित्यः ॥ शालुः कषायद्रव्यम् ॥ मालुः
पत्रलता ॥

कृके वचः कश्च ॥ ६ ॥

वच परिभाषणे ॥ अस्मात्कृकशब्द उपपदे जुष् कश्चा-
न्तादेशः । गलतालुकण्ठनाभय कृकशब्दार्थाः । कृकेन
गलेन वक्तीति कृकवाक्कुः । कृकवाक्कुः कृककुटे स्यात्कृकला-
समधूरयोः ॥

मृमृशीट् चरित्सरितनिधनिमिमस्त्रिभ्य उः ॥ ७ ॥

मृज् भरणे । मृड् प्राणत्यागे । शीड् स्वप्ने । तृ प्लवन-
तरणयोः । चर गतौ । त्सर कृद्गगतौ । तनु विस्तारे । धन
धान्ये । डुमिज् प्रक्षेपणे ट्मस्जो शुद्धौ ॥ एभ्यो दशधातुभ्य
उः स्यात् । भरति विभर्त्ति वेति भरुः स्वामी ॥ म्रियन्ते भूता
न्यस्मिन्निति मरुर्निर्जलो देशः । मरुः पर्वतधन्वनी रेफा-

नैऽमरः ॥ शयनशीलः शयुरजगरः । शयुर्वाहसोऽजगरः
 स्यात् ॥ तरन्ति नरकमनेन रोपका इति तरुर्वृक्ष ॥
 चरुमन्त्रपूतः पाकः ॥ त्ररुः खड्गादिमुष्टिः स्यात् ॥
 तन्यते कर्मपाशोऽनयेति तनुः शरीरं स्वल्पञ्च । स्त्रियां
 मूर्तिस्तनुस्तनूरित्यमरः । पृथ्वादित्वात्तनिमा ॥ धन्यते
 हन्यतेऽनेनेति धनुः शास्त्रम् । धनुना च धनुर्विदुः । शब्दभेद
 १, २४ । इति विश्वप्रकाशः । धनुर्वंशविशुद्धोऽपि निर्गुणः
 किं करिष्यतीति धान्वन्तरम् ॥ सु शब्दं मिनोति प्रक्षिपतीति
 मयुः किन्नरः । किन्नरः किम्पुरुषस्तुरङ्गवदनो मयुरित्यमरः ।
 बाहुलकादत्र मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च । पा० ६, १,
 ५० । इत्यात्वं न भवति ॥ भक्षार्थं पानीये मज्जतीति
 मद्गुः पानीयकाकिकाभिधः पक्षी । न्यंकादित्वाज्जकारस्य
 गकारः । भलां जश भशि । पा० ८, ४ ५३ । इति सस्य
 दः ॥ बाहुलकात् गडि वदनैकदेशे । अतोऽप्युः स्यात् । तस्य
 च पक्षे दीर्घत्वम् । गण्डुर्गण्डूरुपधानं तैलं वा ॥ कचित्पू-
 वृत्तिः कचिदप्रवृत्तिः कचिद्विभाषा कचिदन्यदेव । विधे-
 र्विधान बहधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति । पा० २,
 १, ३२, १, गण्डुर्गण्डूश्च दृश्यत इत्युत्पलिनीकोशः ॥

अणश्च ॥ ८ ॥

अण शब्दार्थः ॥ अत उपत्ययः स्यात् । अणुः सूक्ष्मः ।
 पुंसि लवलेशकणाणव इत्यमरकोशः । पुंसीति वचनात्

पुंस्त्वमस्य । परमश्चासावणुश्चेति परमाणुः । कन्प्रत्यये ऽणुकः । अणोर्निपुणे कन् ॥

चकारात् बाहुलकाद्वा—

(कटिवटिभ्याञ्च ॥ ९ ॥)

कटति रसनामिति कट् रसविशेषः स्यात् । त्रिलिङ्गः ॥ वटुर्विजसुतः स्मृत इति ससारावर्त्तः । उपचारान्नटवटुः । केचिदिदं सूत्रद्वयं धान्ये निदित्यत्र पठन्ति ॥

धान्ये नित् ॥ १० ॥

धान्ये वाचे ऽण उप्रत्ययः स्यात् स च निङ्गवति । अणुर्व्रीहिभेदः । व्रीहिभेदस्वणुः पुमानित्यमरः । निदग्रहणमिदं स्वरार्थं फलिपाटि । १, १६, । इत्यादिसूत्रं यावदनुवर्त्तत इति वोतो गुणवचनादित्यत्र सूत्रे न्यासः ॥

शृस्वस्निह्नित्रयसिवसिह्निक्लिदिवन्धिमनिभ्यश्च ॥ ११ ॥

शृ हिसायाम् । स्वरु शब्दोपतापयोः । णिह प्रोतौ । वप्रूष् लज्जायाम् । असु क्षेपणे । वस निवासे । हन हिसागत्यो । क्लिद आर्द्राभावे । बन्धः बन्धने । मन ज्ञाने ॥ एभ्यो दशधातुभ्य उप्रत्ययः स्यात् स च नित् । शररायुधकोपयोः ॥ स्वर्थन्ते प्राणिनोऽनेनेति स्वरुर्वचम् । स्नेहृर्वाविः । अग्निं दृष्ट्वा त्रपते लज्जत इति त्रपु सीसकम् । क्लोवे रङ्गसीसकयोस्तपु ॥ पुसि भूस्त्रयसव. प्राणा इत्यमरः । अन् जानसोपतापे । कण्डादित्वाद्यक् । असूयति देव-
दत्ताय । वप् रत्नाग्निदेवेषु । प्रज्ञादित्यादणि स्वायै

वासवः । विश्वस्य वसुराटोः । पा०६,३,१२८, । इति दीर्घः । विश्वावसुर्मनुः ॥ हनुर्हृद्विलासिनीत्यमरः । हनुः पुमान् पुरो गण्डादिति वररुचिकोशः । हनु प्रहरणे मृत्यौ कपोलावयवे गद इत्यपि स एव । निन्दायां मतुप् । हनुमान् हनुमतापि न च निर्ययाविति कुमारिलः । शरा दीनाञ्च । पा०६,३,१२०, । इति दीर्घत्वमिति केचित् । हनूमान् । हनूमन्त दन्तैर्दशति कुपितो राक्षसगण इति बृहत्प्रयोगः ॥ क्लियति विहरण इति क्लेदुश्चन्द्रः ॥ स्नेहेन बध्नातीति बन्धुः सज्जनः । प्रज्ञादित्वात् । पा०५,४,३८, । बान्धवः ॥ मनू राजा । स्त्रियां मनोरौ वा । पा०४, १,३८, । इति ङोप् । उकारस्योकारैकारौ च । मनोः स्त्री मनावी मनायी मनु ॥ चकारादिदि अवयये । अत उप्रत्ययः । विन्दुः परिमाणं जलादिकणश्च ॥

स्यन्देः संप्रसारणं धश्च ॥ १२ ॥

स्यन्दू प्रस्रवणे । अत उः स्यात् संप्रसारणञ्च धातोर्धकारश्चान्तादेशः । सिन्धुर्नाब्धौ नदे देशे सिन्धुस्तु सरिति स्त्रियामित्यमरः ॥

उन्देरिच्चादेः ॥ १३ ॥

उन्दी क्लेदने ॥ अत उ स्यादादेरुकारस्येकारादेशः । इन्दुः कुमुदबान्धवः ॥ अन्वर्थबलादेव पर्वमूचे मनुष्कसिद्धि-ग्रहणमस्मिंश्चेन्दि ग्रहणं कृतम् ।

ईषेः किञ्च ॥ १४ ॥

ईष गतिहिंसादानेषु । अत उः स्यात्स च कित् ।
आदेरिकारादेशः । ईषते हिनस्ति गच्छति वा । इषु
शरः । इषुर्द्वयोरित्यमरः ॥

स्कन्देः सलोपश्च ॥ १५ ॥

स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । अत उः स्यात्सलोपश्च धातोः ।
कन्दुः खेदनीत्यमरः । कन्दर्वा नरि पिष्टपाक इत्यमरः ।
यावादिषु कुमारक्रीडनकात् । पा० ५, ४, २६, । इति वच-
नात् कन् प्रत्ययः । कन्दकः । सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च ।
कु० स० १, २६, इति कालिदासः ।

रज्ज्वरसुश्च ॥ १६ ॥

रज्जु विमर्गे ॥ अत उः स्याद्वातोरसुगागमश्च धातुस-
कारलोपश्च । आगमसकारस्य जस्त्वम् । दकारः । तस्यापि
चुत्वम् । जकारः । रज्जुर्गुणः । क्रियासङ्घः । रज्जुवृत्तमु-
दकम् । रज्जुः स्त्रियामित्यमरः ॥

कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च ॥ १७ ॥

कृती छेदने ॥ अत उः स्यादाद्यन्तविपर्ययश्च । आदौ
तकारोऽन्ते ककारः । तर्कु स्त्रीणां कर्त्तनद्रव्यम् । तर्कुटी
सूत्रला तर्कुः । २१३ । इति हारावलीकोशः ॥

नावच्चेः ॥ १८ ॥

अन्चुं गतौ ॥ अतो निशब्द उपपद उः स्यात् । न्यङ्वा-
दित्वात्कुत्वम् । जातिः । प्राणिरजतादिभ्योऽञ् । न्यगङ्ङी

पा° ४,३,१५४, । इति विकारेऽञि नैयङ्ग्व चर्म । आपि-
शस्तिस्तु न्यङ्ङोर्नैच्भाव शास्ति । न्याङ्ग्वं चर्म ॥

फलपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च ॥ १९ ॥

फल निष्पत्तौ । पट गतौ ख्यन्तः । णमु प्रद्वत्वे । मन
ज्ञाने । जनी प्रादुर्भावे ॥ एभ्य उः स्यात् । एषाञ्च यथा-
क्रम गुगागमपटिनाकिधतश्चत्वार आदेशा भवन्ति । फल्गु
असारम् । क्लीवे फल्गुनो । फल्गूनि फलानि ॥ पाटयतीति
पटुर्वाग्मी विशारदः । स्त्रियां पट्वी । वोतो गुणवचना-
दिति ङीष् । क्लीवे पटु । पटुनी । पटूनि ॥ नाकुर्वत्स्वीकः ॥
मधुश्चैत्रे च दैत्ये च मध्ये पुष्परसे मध्विति हृदचन्द्रः ।
मधुरर्धर्चादिः । मधुश्चैत्रो मधुर्दैत्यो मधूकोऽपि मधुर्मत ।
मधु मद्यं मधु चोर्द्रं मधु पुष्परसं विदुरिति विश्वः ॥ भिन्नस्य
संग्रहाय त इति । जतु लाक्षा कल्कद्रव्यञ्च । त्रपुजतुनोः
षुक् । पा° ४,३,१३८, । जातुषमाभरणम् ॥

वल्गेर्गुक्च ॥ २० ॥

वल प्राणने ॥ अत उपत्ययो गुगामञ्च धातोः । वल्गु
शीभनम् ॥

शः कित्स्वञ्च ॥ २१ ॥

शो तनूकरणे ॥ अत उपत्ययः स च किङ्गवति सन्वद्वा-
वश्चास्य । शिशुर्बालः । आदेच उपदेशेऽशिति । पा°
६,१,४५, । इत्यात्वम् । आतो लोप इटि च । पा° ६,४,
६४, । इत्याकारलोपः । इगन्ताच्च लघुपूर्वात् । पा° ५,२,

१३१, । इत्यण् । शैशवम् । शैशवेऽभ्यस्तविद्यानाम् । १, ८, ।
इति रघुः ॥

यो द्वे च ॥ २२ ॥

५ या प्रापणे ॥ अत उप्रत्ययः । स च कित् द्वित्वञ्च
धातोः । ययुरश्चो ऽश्वमेधीयः । सन्वदिति प्रकृते द्विग्रहण-
मित्त्वनिवृत्तार्थम् ॥

कुर्मश्च ॥ २३ ॥

भृच् भरणे ॥ अतः कुप्रत्ययो द्वित्वञ्च धातोः । बभ्रु-
मुन्यन्तरे विष्णौ बभ्रू नकुलपिङ्गलाविति धरणिः । आल-
प्यालमिदं बभ्रोर्यस्यदारानपाहरत् । कथापि खलु पा-
पानामलमश्रेयसे यतः । २, ४०, । इति माघः । लोमादि-
त्वात् बभ्रुश्च ॥ प्राक्प्रत्ययनिर्देशादन्यतो ऽपि भवति ।
चक्रुः कर्त्ता । जघ्रुर्हन्ता । पपुः पालकः ॥

प्रभिदिव्यधिगृधिधृषिदृशिभ्यः ॥ २४ ॥

पृ पालनपूरणयोः । भिदिर्विदारणे । व्यध ताडने ।
गृध्रु अभिकाङ्क्षायाम् । जिघृषा प्रागल्भ्ये ॥ एभ्यः कुः
स्यात् । उत्तरपरत्वे । पुरुर्भूरिपरागयोरिति धरणिः ।
पुकरसुरविशेषोऽपीत्यमरटीकायाम् । अत एव पुरुणोपहृतः
पुरुहृतः । पुरुं दृष्टवान् पुरुदंसाः । उदोष्ठापूर्वस्य । पा°
७, १, १०२, । इत्युत्वम् । उरण् रपरः । पा° १, १ ५१, ।
इति रपरत्वम् । इन्द्रस्य नामद्वयम् भिनत्तीति भिदुर्वञ्जम् ॥
व्यधेः सम्प्रसारणञ्च । विरहिणं विध्यतीति विधुश्चन्द्र ।

विधुः शयाङ्गे कर्पूरे हृषीकेशे च राक्षसे । धान्त° १३, ।
इति विश्वप्रकाशः । विधुश्चन्द्रे च विष्णौ च । विध्वरुषो
स्तुदः । पा० ३, २, ३५, । इति खश् । विधुन्तुदो राहुः ॥
गृध्रु' कामः ॥ घृषुर्दक्षः ॥

छयोरुच्च ॥ २५ ॥

हुक्कञ् करणे । गृ निगरणे ॥ आभ्यां कुः स्यादुच्चान्ता-
देशः । कुरुस्तूत्तरराजो देशभेदश्च । कुरुक्षेत्रम् । कुर्वादिभ्यो
स्थः । पा० ४, १, १५१, । कौरव्यः ॥ गुरुस्तातवृहस्पत्योः ।
गुरुर्निषेकादिकारे पित्रादौ सुरमन्त्रिणि । विश्वको० रान्ते
७८, । इति च । पृथ्वादित्वादिमनिच् । प्रियस्थिरेत्यादिना ।
पा० ६, ४, १५७ । गरादेशः । गरिमा । सुराहतो यत्सदृशं
गरिम्णः । ३, २८ । इति माघः ॥

अपदुःसुषु स्थः ॥ २६ ॥

तिष्ठतेरप दुः सु इत्येतेषूपपदेषु कुः स्यात् । सुषामादि-
त्वात्प्रत्वम् । अपष्ठुर्वामः प्रतिकूलश्च ॥ दुष्टु रविनीतः ॥ सुष्ठु
शोभनम् । उद्गात्रादित्वादजि सौष्ठवं दौष्ठवमिति । एषां
त्रयाणां मृगयादिपाठेन सिद्धत्वात् सूत्रमिदं न्यासकारस्या
सम्मतमिति । सुषामादिषु चेत्यत्र रक्षितः ॥

रपेरिञ्चोपधायाः ॥ २७ ॥

रप लप जल्प व्यक्तायां वाचि ॥ अतः कुर्भवति । इकार
ञ्चोपधायाः । अनिष्टं रपतीति रिपुः शत्रुः ॥

अर्जिदृशिकम्यमिपंसिबाधामृजिपशितु क्धुक्दीर्घ-
हकाराश्च ॥ २८ ॥

अर्ज षर्ज अर्जने । दृशिर् प्रेक्षणे । कमु कान्तौ । अम
रोगे गत्यादौ वा । पसि नाशने ॥ बाधु लोडने ॥ एभ्यः
षड्भ्यो धातुभ्यः कुप्रत्ययः । एतेषां यथाक्रममृजि पशि तुक्
धुक् दीर्घा हकार इत्येते आगमा आदेशाश्च भवन्ति ॥
अर्जयति गुणान् ऋजुः प्रगुणः ॥ सर्वमविशेषेण पश्यतीति
पशुर्गवि ऋगादिषु देवे च । अतो महादेवः समासे पशु-
पति । अश्वपत्यादित्वादशि पाशुपतः । पशु श्वादौ नि-
पातः । पशु दृश्यार्थमव्ययमिति धरणिः ॥ कमिमनीत्यत्रैव
कन्तुशब्दो व्युत्पादितः । अतश्चात्र कमेर्ग्रहणं प्रपञ्चार्थमिति
लक्ष्यते । कन्तुः कन्दर्पः ॥ अन्युः कूपः । पुंस्येवान्मुप्रही कूप
इत्यमरः । कर्कन्तुर्नष्टकूपः स्यादिति सुभूतिः ॥ पांशुर्धूलिः ।
पांशुर्ना न द्वयो रज इत्यमरः । पांशुर्धूलिषु सस्यार्थचिर-
सञ्चितगोमये । शान्त ० १२, । इति तालव्यान्ते विश्वप्रकाशः ।
दन्त्यान्तोऽपि । तालव्याअपि दन्त्याश्च संबसूकरपांसव इति
शकारभेदः । २५, कणिकाभिरपां सुखरा वृन्दावनमारुता
ववुरपांसुखराः । वृ० २८ । इति वृन्दावनयमकम् ॥ बाहुः
स्त्रीपुंसयोर्भुज इत्यमरः । अकारान्तोऽपि बाह्वशब्दो भुजवा-
चकः । तथा च बाहोऽश्वभुजयोः पुमानिति दामोदरः ।
टावन्तोऽप्ययम् । बाहुर्बाहा भुजा भुजः । सुबाहा इति वास-
वदत्तायां सुबन्धुश्लेषः । शोभनाश्वाः पक्षे शोभनभुजाः ॥

प्रथिमदिभस्जां सप्रसारणं सलोपश्च ॥ २९ ॥

प्रथ प्रत्याने । म्द मर्दने । भस्ज पाके ॥ एभ्यः कु भं-
वति । एषाञ्च संप्रसारणं भस्जेः सलोपश्च ॥ पृथ्वादि-
राजो विस्तीर्णश्च । स्त्रियां पृथ्वी ॥ म्दितुं शक्यते मृदु
कोमलम् । स्त्रियां मृद्वी ॥ न्यङ्कादित्वात्कुत्वे सृज्जति तपसा
भृगुर्मुनिभेदः प्रपातश्च । भृगुः शुक्रे प्रपाते च जमदग्नौ पिना-
किनि । गान्त० ६, । इति विश्वः । भृगोरपत्यं भार्गवः । बहु
वचने तु अत्रिभृगुवत्सकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरीभ्यश्च । पा०
२, ४, ६५ । इति तद्धितल पे भृगवः ॥

लघिवङ्घोर्नलोपश्च ॥ ३० ॥

लघि गतौ । बहि महि वृद्धौ ॥ आभ्यां कुः स्यादनयो-
र्नलोपश्च । लङ्घितुं शक्यत इति लघुः स्वल्पः । स्त्रियां वीतो
गुणवचनादिति पा० ४, १, ४४, । ङीष् । लघ्वी । लघुः । पृथ्वा
दित्वाल्लघिमा ॥ बालमूललघ्वगुलीनां वा लो रत्वमापद्यते ।
पा० ८, २, १८, २, । इति रेफादेशः । रघुर्नृपभेदः ॥ बहुः
प्रचुरसख्ययोः । बङ्गनर्थान् लातीति बहुलम् ॥

जर्णोतेर्नुलोपश्च ॥ ३१ ॥

जर्णुञ् आच्छादने ॥ अस्मात्कुप्रत्ययो भवति नुलोपश्च ।
जरुर्जङ्घा । जरुत्तरपदादौपभ्ये । पा० ४, १, ६८ । जङ् ।
करभोरुः । नागनासोरुः ॥

महति ह्रस्वश्च ॥ ३२ ॥

जर्णुञ् धातोरेव महति वाच्ये कुप्रत्ययो ऋस्त्रे धातोर्नु-

लोपश्च । उरु महत् । पृथादित्वादिमनिच् । प्रियस्थिरै-
त्यादिना वरादेशः । वरिमा । वरिष्ठः । वरोयान् । दध-
त्युराजद्वयमुर्वशी तलं भुवो गतेव स्वयमुर्वशीतलम् । बभौ
मुखेनाप्रतिमेन काचन श्रियाधिका यां प्रति मेनका च
न । ८- ८६, । इति माघे पादान्त्यमकम् ॥

श्लिषेः कश्च ॥ ३३ ॥

श्लिष आलिङ्गने ॥ अस्मात्कुप्रत्ययः कश्चान्तादेशः । श्लिषुः
परवशो ज्योतिषश्च ॥

आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्च ॥ ३४ ॥

खनु अवदारणे । शृ हिंसायाम् ॥ आभ्यां यथाक्रममाङ्-
परयोरुपपदयोः कुः स्यात् स च डिङ्भवति । डित्त्वादिलोपः ।
आखनतीत्याखुःमूषकः स्याद्वराहश्च ॥ परं शृणातीति परशुः
कुठारोऽस्त्रभेदश्च । पृषोदरादित्वादलोपः । पर्शुः परशुना
सह । शब्दभेद ३८ । इति विश्व ॥

हरिमितयोर्द्रुवः ॥ ३५ ॥

द्रु गतौ ॥ अस्माद्धरिमितयोरुपपदयोः कुः स्यात् स च
डित् । हरिद्रुर्दारुहरिद्रा ॥ मितद्रुः ॥

शते च ॥ ३६ ॥

शतशब्द उपपदे द्रुव कुप्रत्ययो भवति स च डित् ।
शतधा द्रवतीति शतद्रुगङ्गा नदीभेदश्च ॥ बाहुलकात्केव-
लादपि कुप्रत्ययः । द्रवत्यर्धमिति द्रुवृच्चः । शाखावचनो

ऽपि द्रुशब्दः । तद्योगात् द्युद्रुभ्यां ञः । पा० ५, २, १०८, ।
द्रुमः ॥

खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु ॥ ३७ ॥

खरु इत्येवमादयः शब्दाः कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ।
खनेः कु रश्चान्तादेशः । खरुः कामः । खरुर्दन्ते हरे दर्पे
हये खेते तु वाच्यवत् । रान्त० ७७, । इति विश्वः ॥ शके-
र्नुम् । शकि त्रासे शङ्कायाञ्च । अतः कुः स्यात् । शङ्कुर्ना
कौलशल्ययोः । शङ्कुः कौले गरे शस्त्रे संख्यापादपभेदयोः ।
यादोभेदे च पापि च स्थाणावपि च दृश्यते । विश्वप्र० कान्ते
४२, । शकिग्रहणं पुंभिर्दिव्यधीत्यादिनोक्तेः वैचित्र्यार्थम् ।
शङ्कुपूर्वात्तातेरातोऽनुपसर्गे कः । पा० ३, २, ३, । इति के
शङ्कुला कर्तरीति तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यत्र वृत्तिः ॥ पा पाने ॥
कुर्युगागम ईत्वं चान्तादेशः । पीयुर्वायसकालयोः ॥ लङ्गि
गतौ ॥ अस्मान्निपूर्वात्कुर्नेर्दीर्घश्च । नीलङ्गुः क्रिमिजातौ
स्यात् भ्रमरालोपसूत्रयोः । गान्ते ५०, । इति विश्वः ।
के चिद्वातूपसर्गयोर्दीर्घमाहुः । नीलाङ्गुः ॥ लगे सङ्गे ।
सर्वत्र लग्नतीत्यत्रार्थे कुप्रत्यये धातोरत इत्त्वञ्च । लिङ्गु
चित्ते नपुंसकमिति वररुचिः ॥ खजि गतिवैकल्ये । बाहु-
लकादतोऽपि कुः । खजयोः पगौ नुगागमश्च । पङ्गुर्गति-
हीनः ॥ तथा हन्तेरत इत्त्वञ्च गुगागमश्च धातोः । हन्ति
स्वगन्धेनान्यगन्धानिति हिङ्गुर्बणिग्द्रव्यम् ॥

मृगयादयश्च ॥ ३८ ॥

मृगयुप्रभृतयः कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । मृग देव मित्र
 कुमार अध्वर इत्येतेषूपपदेषु या प्रापण इत्यस्माद्धातोः कुः
 स्यात् । मृगं यातीति मृगयुर्व्याधः ॥ देवयुर्धार्मिकः ॥ मित्र-
 युर्लोकयात्राभिज्ञः । तस्यापत्यमित्यत्रार्थं शुभ्रादित्वात् ढकि
 केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरिशादेशापवादो दाण्डिनायने-
 त्यादिना युशब्दलोपः । मैत्रेयो रक्षितः ॥ कुमारयू राज-
 पुत्रः ॥ अध्वरस्याकारलोपश्च । अध्वर्युर्याजकः । अध्वर्युक्र-
 तुरित्यादौ रक्षितेनाध्वरमिच्छतीति क्यचि कव्यध्वरेत्यन्त-
 लोपे क्वाच्छन्दसोत्युप्रत्यये छान्दसा अपि कचिद्भाषायां प्रयु-
 ज्यन्ते एवेत्यत्रार्थं ज्ञापकमुक्तम् । एवं चात्रत्यः पाठः प्रप-
 च्चार्यः ॥ कुह विस्मापने । बाहुलकादतोऽपि कुः । कुहुः
 कुह्लरमावास्याचन्द्रः ॥ पडि गतौ । धातोर्वृद्धिश्च । पाण्डुः ।
 यदपत्यानि पाण्डवाः ॥ पील प्रतिष्ठे । पीलुर्मतङ्गजः । पीलु
 र्गजे द्रुमे काण्डे परमाणुप्रसूनयोः । लान्ते ३३ । इति
 विश्वः । समासे महापीलुपतिः ॥ मञ्जिः सौत्रो धातुः । मञ्जु
 शोभनम् ॥ कडि मदे । कण्डुः । मृगस्य कण्डुरिति समासे
 पृषोदरादित्वाङ्गलोपे मृकण्डुः । अपत्ये शुभ्रादित्वात् ढक् ।
 मृकण्ड इति केचित्तत्र पठन्ति । ढे लोपोऽकट्वाः । पा०
 ६, ४, १४७, । इत्युलोपः । मार्कण्डेयो मृकण्डज इत्यागमः ।
 एवं निघण्टु पलाण्डु कर्करेटु करेटु पेर् डमर् प्रभृतयोऽप्य-
 त्रैव द्रष्टव्या आकृतिगणत्वात् ॥

मन्दिवाग्निमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच् ॥३८॥

मदि स्तुत्यादौ । वायु शब्दे । मये विलीडने । चते
याचने । चक इति सौत्रो धातुः । अकि लक्षणे ॥ एभ्य
उरच् स्यात् । मन्दुरा वाजिशाला ॥ वाशुरा रात्रिः ॥ मथुरा
नगरी ॥ चतुरो दक्षः ॥ चङ्करो रथ ॥ अङ्कुरो वीजी-
त्पादः । खर्जुरादित्वादूरप्रत्ययोऽपि । अङ्कुरोऽप्यङ्कुरो मत
इति वर्णविवेकः । अङ्कुरोऽङ्कुर एव च शब्दभेदे ६, । इति
विश्वप्रकाशः ॥

व्यथेः संप्रसारणं किञ्च ॥ ४० ॥

व्यथ भयचलनयोः ॥ अस्मादुरच् किञ्चवति सम्प्रसारणं
च धातोः । विथुरश्चौररक्षसीः ॥

मकुरदर्दुरौ ॥ ४१ ॥

एतौ निपात्येते ॥ मकि मण्डने । अस्मादुरच् नलोपश्च
धातोः । मकुरो दर्पणो मतः । बाहुज्जकादकारस्थोकारे
कृते मकुरो मुकुरोऽपि च । शब्द० २६, । इति विश्वः । रामो
हैमकुरज्जत इति मतिनिर्णयः । उकारमहितो मकारे
मुकुर इत्यपि भवतीति केचित्, प्रमाणं चिन्त्यम् ॥ दृ विदा-
रणे । उरच् । धातोर्द्विवचनमभ्यासस्य रुगागसी धातो-
टिलोपश्च निपात्यते । दर्दुरो मेघमण्डूकवाद्यभेदेषु कीर्तित
इति चन्द्रः । दर्दुरस्त्रायदे भेके वाद्यभाण्डादिभेदयोः । दर्दुरा
चण्डिकायान्तु ग्रामजाले च दर्दुरम् । रान्ते ४८, ।
इति विश्वः ॥

मङ्गरादयश्च ॥ ४२ ॥

मद्गुरप्रभृतयः शब्दा उरजन्ता निपत्यन्ते ॥ मदी हर्षे ।
 धातोर्गुगागमश्च । मद्गुरो मत्स्यभेदः स्यात् ॥ कव्व वर्णे ।
 रुगागमश्च । कर्वुरः श्वेतरक्षसोः ॥ बन्ध बन्धने । बन्धुरः ।
 खूर्जूरादित्वादूरप्रत्ययोऽपि । बन्धूरबन्धुरौ स्यातां नम्रसुन्दर-
 योस्त्रिष्विति रन्तिदेवकोशः । चिनेतेः कुक् च । चिकुरश्च-
 लकेशयोरित्यमरः ॥ कुक आदाने । धातोर्वा कुगागमश्च ।
 कुकुरः कुकुरो मत इति हृष्टचन्द्रः ॥ अत सातत्यगमने ।
 धातोरादौ दीर्घः । आतुरोऽक्षमः । घृतमुत्तमं विधिविपक्व-
 माहितं प्रपिबन्निदं जयति कुष्ठमातुर इति वैद्यम् ॥ वा गति-
 गन्धनयोः । गुगागमश्च धातोः । वागुरा मृगबन्धिनौ ॥
 शक्ल शक्नौ । वकि कौटिल्ये ॥ आभ्यां प्रत्ययरेफस्य लत्वं
 वङ्गेर्नलोपश्च । शकुलवकुलौ स्यातां मत्स्यवृक्षविशेषयोः ॥

असेरुरन् ॥ ४३ ॥

असु क्षेपणे ॥ अस्मादुरन्प्रत्ययः । अस्यतोत्यसुरो दैत्यः ।
 स्वार्थे प्रज्ञादित्वादण् । आसुरः स एव ॥

मसेश्च ॥ ४४ ॥

मसौ परिमाणे ॥ अस्मादुरन् । मसुरो व्रीहिभेदे स्यात् ।
 तथा च । मसूरा मसुरा व्रीहिप्रभेदे पण्ययोषिति । मसूर-
 मसुरौ च द्रावेतावपेप्रतयोर्मतौ ॥ रान्ते २२०, । इति विश्व-
 प्रकाशः । स्त्रियां टाप् । मसुरा पण्यस्त्री । पञ्चमे पादे मसे-
 रुरन्नित्यूरन्प्रत्यये मसूरशब्देऽप्यस्मिन्नेवार्थे । तथा च म-
 सूरौ मसुरो मत इति द्विरूपकोषः ॥

श्रावशेराप्तौ ॥ ४५ ॥

शु इति कृताकारलोप आशुशब्दः । तस्मिन्नुपपद आप्तौ गम्यमानायामशू व्याप्तावित्यस्माद्धातोक्तुरन् स्यात् । श्वशुरो दम्पत्योः पिता । शुशब्देऽत्राशुशब्दाभिधायी । आशु व्याप्तव्यः श्वशुर इति धातुपारायणम् । तस्यापत्यं राजश्वशुराद्यत् । पा० ४, १, १३७, । श्वशुर्यः श्यालः । श्वशुरो नाम कश्चित् । तस्यापत्यम् । सम्बन्धिशब्दानां तत्त्वदृशात्प्रतिषेध इति यति निषिद्धेऽत इषि । पा० ४, १, ८५ । श्वाशुरिः । स्वागतादे-
राकृतिगणत्वादैन्यनिषेधः । स्त्रियां श्वशुरस्य स्त्रीत्यत्रार्थे ऊङ्विधौ श्वशुरस्योकाराकारयोर्लोपश्च । पा० ४, १, ६८, ५ १, । इति वार्त्तिकं श्वशूः । पतिपत्न्याः प्रसूः श्वशूः श्वशुरश्च तयोः पितेत्यमरः ॥

अविमह्योष्टिषच् ॥ ४६ ॥

अव रक्षपालने । मह पृजायाम् ॥ आभ्यां टिषच् स्यात् । अवन्ति प्रीणन्ति तं नद्य इत्यत्रार्थेऽविषः समुद्रः ॥ महन्त्यनेन देवानिति महिषः पशुविशेषः । लुलापो महिष इत्यमरः । महिषः सरभ उक्ता रक्ताक्षः कासरो लुलापश्च । २, ७३, । इति हलायुधः । टित्त्वात् स्त्रियां ङीप् । अविषी नदी ॥ महिषी स्त्रीपशू राजपत्न्यपि ॥

अमेर्दीर्घश्च ॥ ४७ ॥

अम गतौ ॥ अस्माद्विषच् धातोर्दीर्घश्च । आमिषं मांसादि । आमिषं भक्ष्यमांसयोरेति द्विरूपकोषः । आमिषे

पृषोदरादिवादादौ पक्षे ऋस्त्वञ्च । भोग्यवस्तुनि त्वामि-
षमिवामिषमिति वर्णविवेकः ॥

रुहेर्वृद्धिश्च ॥ ४८ ॥

रुह जन्मनि । अस्माद्विषच् वृद्धिश्च धातोः । रौहिषो
मृगभेदः स्याद्रौहिषं च त्वणं मतमिति ससारावर्त्तः । स्त्रियां
रौहिषी मृगी लता च । अव्यत्यन्तोऽवृद्धो रौहिच्छब्देऽ-
प्यस्ति । रौहिङ्गूनां रिरमयिषमृश्यस्य वपुषेति महिन्नः
स्तवः । २२, । क्रमेण सुप्तारौहिषीत्यभिनन्दः ॥

तवेर्णिद्धा ॥ ४९ ॥

तवेति सौवो धातुः ॥ अस्माद्विषच् स च पक्षे णिङ्ग-
वति । णित्वात्यक्षे वृद्धिः । तविषताविषात्तौ त्रिदिवं
वाहतुः क्वचित् । स्त्रियां ताविषी तविषी नदो देवकन्या
भूमिश्च ॥

नञि व्यथे. ॥ ५० ॥

व्यथ भयचलनयोः ॥ अस्मान्नञापपदे टिषच् । अव्य-
थिषोऽव्यथ्ययोः । अव्यथिषी धरारात्रयोः ॥

किलेर्वृक्च ॥ ५१ ॥

किल शैत्यक्रीडनयोः ॥ अस्माद्विषच् धातोर्वृगागमश्च ।
किल्विषं पाप्मनि स्मृतम् ॥

इषिमदिमुदिखिदिक्किदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहि-
मुहिमुचिरुचिरुधिवन्धिषूषिभ्यः किरच् ॥ ५२ ॥

इषु इच्छायाम् । मदो हर्ष । सुद हर्ष । खिद दैन्ये । छिदिर्

द्विधाकरणे । भिदिर् विदारणे । मदि स्तुत्यादौ । चदि
 आह्लादने । तिम आर्द्राभावे । मिह सेचने । मुह वैचित्ये ।
 मुच्ल् मोक्षणे । रुच दीप्तौ । रुधिर् आवरणे । बन्ध बन्धने ।
 शुष शोषणे ॥ एभ्यः षोडशधातुभ्यः किरच् स्यात् । इषिरे-
 ऽग्निः ॥ मदिरा सुरा ॥ मुदिरो मेघः । मुदिरः कामुके
 अम्भे । रान्ते १२७, । इति विश्वप्रकाशः ॥ खिदिरश्चन्द्रः ॥
 छिदिरोऽसिकुठारयोः ॥ भिदिंरं वज्रम् । भिदुरं पविरित्य-
 मरः । घुरच्कुरचौ कर्मकर्त्तरौति जयादित्यवचनाद्वामनमते
 साधुः ॥ मन्दिरम् गृहम् । मन्दिरं मन्दिरापि स्यात् । श-
 व्दभेदे १८, । इति विश्व ॥ चन्दिरो चन्द्रहस्तिनौ ॥ तिमिरं
 तमोऽचिरो गश्च ॥ मिहिरः सूर्यः ॥ मुहिरः काम्यासभ्ययोः ॥
 मुचिरो दाता ॥ रुचिरं शोभनम् ॥ रुधिरं शोणितम् । अनि-
 दितां हल उपधायाः कङ्किति । पा० ६, ४, २४, । इति
 नलोपः ॥ बधिरो गतश्रोत्रेन्द्रियः ॥ शुधिरं छिद्रमाकाशश्च ॥

अशेर्नित् ॥ ५३ ॥

अश भोजने ॥ अतः किरच् स च निङ्गवति । अशिरो
 वङ्गिरक्षसोः ॥

अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरस्वदिराः ॥ ५४ ॥

अजिरादयः सप्त किरजन्ता निपात्यन्ते ॥ अजेर्विभावा-
 भावः । अजिरमङ्गणम् ॥ शश झुतगतौ । उपधाया इत्त्वम् ।
 शिशिरस्त्वभेदः । शिशिरं स्यादृतोर्भेदे तुषारे शीतलेऽन्य-
 वत् । रान्ते ११३, । इति विश्वः ॥ अथ मोचने । उप-

धाया इत्त्वम् । रेफस्य लोपः । प्रत्ययरेफस्य लत्वम् । शिथि-
लमकठिनश्चथयोः ॥ तिष्ठतेरास्त्रोप्ः स्थिरं निश्चलम् । गवि-
युधिभ्यां स्थिरः । पा० ८, ३, ६५ । इति षत्वम् । गविष्ठिरः ।
युधिष्ठिरः ॥ स्फायी वृद्धौ । आस्त्रोपः । स्फिरं प्रभूतम् ॥
तिष्ठतेवुक् ऋस्त्वञ्च । स्थविरो भित्तुवृद्धयोः । प्रज्ञादित्वा-
दणि स्याविरं वृद्धत्वमित्यमरः ॥ खद हिंसायाम् । खदिरो
वृद्धभेदः ॥ बहुलवचनात् शीङो वुक् ऋस्त्वञ्च । शिविर
नृपस्य मूलस्थानम् । निवेशः शिविर शण्ड इत्यमरः ॥

सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिगण्डिपिण्डितुण्डिकुकि-
भूभ्य इलच् ॥ ५५ ॥

सल गतौ । कल संख्याने । अनच् । धातुपाठे, २४,
६२ । मह पूजायां । भड इति सौची धातुः । भडि परिहासे ।
शडि रुजायाम् । पिडि सङ्घाते । तुडि तोडने । कुक आदाने ।
भूसत्तायाम् ॥ एभ्य एकादशभ्य इलच् स्यात् ॥ सलति निम्न
मिति सलिलम् जलम् ॥ कलिलं मिश्रं गहनञ्च ॥ अत्रिलो
वातः ॥ महिला स्त्री । पृषोदरादित्वात् महिलाशब्दस्यार्थे
महेलाशब्दोऽपि साधुः । तथा च दमयन्तीकाव्ये । परमहे-
लारतोऽप्यपारदारिकः । परस्य महेला स्त्री । अथ च परम
हेला परमक्रीडा ॥ भडिलौ शूरसेवकौ ॥ भण्डिलो दूतः
कल्याणञ्च । शण्डिलो मुनिः ॥ यस्यापत्यं शाण्डिल्यः ॥
पिण्डिलो गणकः । तुण्डिलो मुखरः । कोकिलः पिकः ।
स्त्रियां टाप् । कोकिला । अवक्रुष्टकोकिलयेति वृत्तिः ।

भविलो भव्यः ॥ कुट कोटिचे । बाहुलकादतोऽपि भवति ।
कुटिजः क्रूरकर्मा ॥

कमे. पञ्च ॥ ५६ ॥

कमु कान्तौ ॥ अत इलच् पञ्चान्तादेशः । कपिलो वर्ण-
भेदः । मुनिः ॥

गुपादिभ्यः कित् ॥ ५७ ॥

गुप् रक्षणे । तिज निशाने । पूज पूजायाम् । शुष
शीषणे । देव देवने । गुह्र सम्बरणे ॥ एभ्य इलच् किङ्ग-
वति । गुपिलो राजा ॥ तिजिलो निशाकरः ॥ पूजिलो
देवः ॥ शुषिलः पवनः ॥ देविलो धार्मिकः ॥ गुह्रिलं वनम् ॥

मिथिलादयश्च ॥ ५८ ॥

मिथिलादय इलजन्ता निपात्यन्ते ॥ मथे विलोडने ।
अकारस्येत्वम् । मथ्यन्ते रिपवोऽत्रेति मिथिला विदेहनगरी ।
तस्यापत्यमिति मैथिली जानकी प्रीता ॥ गमेस्तकारान्ता-
देशः । गतिला चैत्रलता ॥ तकि कृच्छ्रजीवने । नलोपश्च ।
तकिलौषधिः ॥ चमु अदने । अस्मात् डुगागमः । चण्डिला
नदी ॥ पथे गतौ । पथिलः पथिक ॥

पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक् ॥ ५९ ॥

पट्ल गतौ । कठ कृच्छ्रजीवने । कुठि च । गड से-
चने । गुड रक्षायाम् । दन्श् दशने ॥ एभ्य एरक् स्यात् ।
पतेरः पत्नी गन्ता च ॥ कठेरः कृच्छ्रजीवो ॥ बाहुलकानु-

मोऽभावः । कुठेरः पर्णास ॥ गडेरो मेघः ॥ गुडेरो गुडकः ॥
अनुनासिकलोपे दशेरो हिंस्रः ॥

कुन्वेर्नलोपश्च ॥ ६० ॥

कुवि आच्छादने ॥ अत एरक् नलोपश्च । अन्यैश्वर्यं
कुम्बतीति कुवेरस्त्रांबकसखः । वेरं शरीरमित्यागमः । कु-
त्सितं वेरमस्यास्ति कुवेर इत्यपि व्युत्पत्त्यन्तरम् ॥

शदेस्त च ॥ ६१ ॥

शदुल्ल शातने ॥ अत एरक् । तकारान्तादेशः शतेरः
शत्रुः ॥

मूलेरादयः ॥ ६२ ॥

मूलेरादय एरगन्ता निपात्यन्ते ॥ मूल प्रतिष्ठायाम् ।
गुध परिवेष्टने । गुह्र संवरणे । मुह वैचित्ये ॥ एभ्य
एरक् । मूलेरो राजा ॥ गुधेरो गोप्ता ॥ गुहेरो लोहघा-
तकः ॥ मुहेरो मूर्खः ॥

कवेरोतच् पश्च ॥ ६३ ॥

कव् वर्णे ॥ अत ओतच् पश्चान्तादेशः । कपोतः पक्षी ॥
गुपादिसूत्रादारभ्यैतत्सूत्रं यावत्सप्तसूत्राणि केषाञ्चिद-
सम्मतानि ॥

भातेर्डवतुप् ॥ ६४ ॥

भा दीप्तौ ॥ अतो डवतुप् । भवान् सर्वनाम । भवत-
ष्टक्क्षसौ । पा० ४, २, ११५, । भावत्को भवदीयः । अव्यु-

त्पन्नं वा प्रातिपदिकं भवदित्युक्तारान्तवदिति मतुप्प्रसूते
न्यासः ॥

कठिचकिभ्यामोरन् ॥ ६५ ॥

कठ कच्छ्रजीवने । चक तप्तौ ॥ आभ्यामोरन् । कठोरः
कठिन पूर्णश्च । कठोरतारापतिलाञ्छनच्छविः । १, २० ।
इति माघः ॥ चकोरः पक्षिविशेषः ॥

किशोरादयश्च ॥ ६६ ॥

किशोरादय ओरनन्ता निपात्यन्ते ॥ शृ ह्रिंसायाम् । षट्
सर्षणे । गै शब्दे ॥ किंपूर्वस्य शृणातेष्टिलोपः । किमोऽन्त्यस्य
लोपः । किशोरोऽश्वशावकः ॥ सहोरः साधुः ॥ गौरोऽरुणे
सितेऽपिच । गौरोऽरुणे सिते पीते विशुद्धे चाभिधेयवत् ।
गौरस्तु विशदे पद्मे केसरे सितसर्षपे ॥ गौर शशिनि
गौरी तु नग्नकन्योमयोर्मता । रोचनीरजनीपिङ्गाप्रियङ्गु-
वसुधासु च । नदीभेदे च गौरी स्यादरुणस्य च योषिति ।
विश्वं रान्तं २६ ॥

कपिगडिगण्डकटिपटिभ्य ओलच् ॥ ६७ ॥

कपि चलने । निर्देशान्नलोपः । गड सेचने । गडि वद-
नैकदेशे । कटे वर्षावरणयो । पट गतौ ॥ एभ्य ओलच् ।
कपोलो वदनैकदेशः ॥ गडोलगण्डोलौ गुडकपर्यायौ ॥ क-
टोलः कटुः कटोलश्चाण्डालः । कटोलवीणा चाण्डालव-
ल्लकी । चाण्डालिका तु कण्डोलवीणा चाण्डालवल्लकीत्य-
मरः ॥ पटोलस्तु समाख्यातः फलवस्तुविशेषयोः ॥ कडि

मटे । कण्ठोलः पिटक इति का चिदुणादिवृत्तिः ॥ कल्ल
शब्दे । बाहुलकादतोऽपि भवति । कल्लोल इति धातु-
प्रदीप ॥

मीनातेरुण् ॥ ६८ ॥

मीञ् हिसायाम् ॥ अत ऊरन् । मयूरः पक्षिविशेषः
मह्यं रीतीति पृषोदरादित्वादपि मयूरः । कलिङ्गस्तु मयुं
शब्दं करोतीत्यातोऽनुपसर्गात्क इति कप्रत्यये दीर्घत्वे वा
मयूर इत्याह । एवञ्च प्रपञ्चार्थमिदम् ॥

स्यन्देः सम्प्रसारणञ्च ॥ ६९ ॥

स्यन्दू स्रवणे ॥ अत ऊरन् सम्प्रसारणञ्च । सिन्दूर रक्त
चूर्णं स्याद्राजलेखे तदन्तिके । सिन्दूरो वृक्षभेदेऽपि सिन्दूरी
रक्तचेलिका ॥ सिन्दूरो रक्तचूर्णं स्यात्सिन्दूरस्तरुभिद्यपि ।
सिन्दूरी रोचनीरक्तचेलिकाधातकीषु च । रान्तं २०७, ।
इति विश्वप्रकाशः ॥

सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् ॥ ७० ॥

षिञ् बन्धने । तनु विस्तारे । गम्भृ गतौ । मसी परि-
माणे । षच सेचने । अव रक्ष पालने । ङुञ्चाञ् धारण-
पोषणयोः । क्रुश आह्वाने ॥ एभ्योधातुभ्यस्तुन् स्यात् ।
सिनोति जलमिति सेतुर्जलबन्धः । सेतुरालौ स्त्रियं पुमान् ।
अम० २, १, १४, ॥ तितुत्रतथसिसुसरकशेषु । पा० ७२८ ।
इत्यादिनेट्प्रतिषेधः । तन्तुः सूत्रम् । सूत्राणि नरि तन्तव
इत्यमरः । वरतन्तुर्मुनिः । तित्तिरिवरतन्तु । पा० ४, ३,

१०२ । इत्यादिना प्रोक्तार्थे छण् । वारतन्तवीयः ॥ गन्तुः
पथिकः । अङ्पूर्वादागन्तुरभ्यागतः ॥ मस्तु दधिभवं मण्डम् ।
क्लोवलिङ्गमेतत् ॥ सच्यते स्नेहेन सिच्यत इति सक्तुर्यववि-
कारः । अर्धेर्चादिरयम् । सिधादित्वान्मत्वर्थे लच् । सक्तुलः ॥
ज्वरत्वरेलूठ् । पा० ६, ४, २० । बाहुलकादक्ङित्वाद्-
प्राप्तेरोतुर्विडालः ॥ धातुर्गैरिकमस्त्रियाम् । धातुः स्यादश्म-
विकृतौ विषयेष्विन्द्रियेषु च । भूतादिरसरक्तादिश्लेष्मादि-
वसुधादिषु । तान्ते १८ । इति विश्वः ॥ लज्जत्क्रोष्टुः । पा०
७, १, ८५ । इति विश्वः ॥ लज्जद्वावादिकम् । क्रोष्टा शृगा-
लः । स्त्रियामन्नेभ्यो ङीप् । पा० ४, १, ५ । क्रोष्ट्री ॥

पः किञ्च ॥ ७१ ॥

पा पाने ॥ अस्मात्तुन् स च किञ्चवति । किच्चादीत्वम् ।
पौतुर्वङ्गौ दिवाकरे ॥

अर्तेश्च तुः ॥ ७२ ॥

ऋ गतौ ॥ अतस्तुः स च किञ्चवति । ऋतुः स्त्रीपुष्प-
कालयोः । ऋतोरण् । ऋतौ भवमार्तवं । ऋतुरेवार्तव ।
प्रज्ञादित्वादण् ॥

कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च ॥ ७३ ॥

कमु कान्तौ । मन ज्ञाने । जनौ प्रादुर्भावे । गै शब्दे ।
भा दीप्तौ । या प्रापणे हि गतौ ॥ एभ्यस्तुः स्यात् । कन्तुः
कन्दर्पचित्तयोः । कमिग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । अर्जिदृशीत्या-
दिना कुप्रत्यये तुकि सिद्धत्वात् ॥ मन्तुरपराधः । कण्डा-

दित्वाद्यकि मन्तूयति शत्रुः ॥ जन्तु प्राणी ॥ गातुः पथिक-
गन्धर्वः । गातुः पुंस्त्रीकिले भृङ्गे गन्धर्वे गायनेऽपि च ।
विश्व० तान्ते २१ । भातुरादित्यः ॥ यातुरध्वगकालयोः ।
रक्षसि वर्तमानो यातुशब्दः क्लीवे ॥ हेतुः कारणम् ॥

चायः किः ॥ ७४ ॥

चायृ पूजानिशामनयोः ॥ अतस्तुर्धातोः किरादेशश्च ।
केतुर्यहपताकयोः । धूमकेतुरुत्पातः ॥

आप्नेतेर्ङ्गस्वश्च ॥ ७५ ॥

आप्न व्यप्तौ ॥ अतस्तुर्ङ्गस्वश्च धातोः । अप्तुः शरीरम् ॥

वसेस्तुन् ॥ ७६ ॥

वस निवासे ॥ अतस्तुन् स्यात् । वस्तु द्रव्यम् ॥

अगारे णिच्च ॥ ७७ ॥

वसतेरागारे वाचे तुन् णिङ्गवति । वेश्मभूर्वास्तुर-
स्त्रियाम् । अम० २, २, ११ ।

कृजः कतुः ॥ ७८ ॥

केरोतिः कतुः स्यात् । गुणाभावार्थः क । क्रतुर्यज्ञः ।
पूतक्रतुरिन्द्र । तस्य स्त्रीत्यर्थे पूतक्रतोरै च । पा० ४, १,
३६ । इति ङीवैकारौ । पूतक्रतायीन्द्रभार्या ॥ बाहुल-
कात् ला आदाने । अतोऽपि भवति । लतुः ॥ गंर्गादित्वा-
क्लातव्य इत्युपाध्यायसर्वस्वम् ॥

एधिवह्योश्चतुः ॥ ७९ ॥

एध वृद्धौ । वह प्रापणे ॥ आभ्यां चतुः । चकारः

स्वरार्थः । चितोऽन्त उदात्तः । एधतुः पुरुषो मतः ॥ वह-
तुरनङ्गान् ॥

जीवेरातुः ॥ ८० ॥

जीवतेरातुः स्यात् ॥ जीवातुर्जीवने भक्ते जीवातुर्जीवनौ-
षधे । विश्व० तान्ते १२५, ॥

आलकन्वृद्धिश्च ॥ ८१ ॥

जीवेरालकन्वृद्धिश्च धातोः । जैवालकः शशाङ्कः स्या-
दायुष्मानपि कीर्त्तित इत्यमरः ॥

क्षपिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः ॥ ८२ ॥

क्षप विलेखने । चमु अदने । तनु विस्तारे । धन
धान्ये । सर्ज अर्जने । खर्ज व्ययने ॥ एभ्यः षड्भ्य ऊः
स्यात् । कर्षूः पुंसि करीषाग्नौ कर्षून्त्यां स्त्रियां मतेति रभ-
सकोशः ॥ चमति परराष्ट्रमिति चमूः सेना । इको ऋस्वा
ऽङ्यो गालवस्य । पा० ६, ३, ६१ । इति पक्षे ऋस्वत्वम् ।
चमुपतिः । चमूपतिः ॥ तनूः शरीरम् । स्त्रियां भूर्तिस्तनुस्त-
नूरित्वमरः । ननु सुतनूमनुपालयानुयाताम् । ७, १२, ।
इति माघः । सम्बुद्धिऋस्वत्वे वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटा
इति वृत्तिः । ऋस्वान्ततनुशब्दे गुणः स्यात् । ऊङि वा
ऋत्व । वरतनुरमुनोपह्वय । माघ० ७, ५८, । इति माघे
ऋस्वान्तस्य प्रयोगः ॥ धनूः शस्त्रम् ॥ सर्जूर्वणिक् ॥ खर्जूः
कण्डूया ॥ बहुलवचनात्कुह विन्मापने । अतोऽपि चौरादि
कादू । कुहुरिति धातुप्रदीपटीका ॥

मृजेर्गुणश्च ॥ ८३ ॥

मृजू शुद्धौ ॥ अत ऊः स्यात् । वृद्धयपवादो गुणश्च ।
मर्जुः शुद्धिर्मार्जकश्च ॥

खडेर्दुडा ॥ ८४ ॥

खड खडि भेदे ॥ अत ऊः । डुडागमश्च प्रत्ययस्य वा भव-
ति । खडूर्वाहुजङ्गाभरणम् । खडूर्मृतशय्येति ग्रथान्ते क्रमः ॥
इदं सूत्रं न सम्मतं सर्वत्र ॥

वद्धेर्धश्च ॥ ८५ ॥

वहतेरुप्रत्ययो धकारश्चान्तादेशः । वधूर्जायास्तुषास्त्री-
वृत्ति धान्तेऽमरः । वधूः स्तुषानवोढास्त्रीभार्यासृक्काङ्गनासु
च । धान्ते २२, । इति विश्वप्रकाशः ॥

कषेष्श्च ॥ ८६ ॥

कष शिषेति दण्डकः ॥ अत ऊष्श्चान्तादेशः । कच्छूः
पामा । मत्वर्थे कच्छू ऋस्य पा० ५, २, १०७, ३, । इति
रप्रत्ययः । कच्छुरः ॥

णिक्कशिपद्यर्तेः ॥ ८७ ॥

कश् गतौ । पद् गतौ । ऋ गतौ ॥ एभ्य ऊप्रत्ययो
णिङ्भवति । काशूर्विकलधातुः स्याच्छक्तावपि च दृश्यते ॥
पादूश्चरणधारणी ॥ आरूः पिङ्गल ॥

अणो डश्च ॥ ८८ ॥

अण दण्डकः ॥ अत ऊः । स च णिङ्भवति डश्चान्ता-
देशः । आडूर्जलप्लवद्रव्यम् ॥

नञि लम्बनेलोपश्च ॥ ८९ ॥

लम्बतेर्नञ्युपपद ऊः स्यात्त च गिङ्गवति नलोपश्च ।
न लम्बते जलेऽसावित्यलाबूः । तुम्बालाबूरुभे समे इत्य-
मरः ॥

के अ एरङ् चास्य ॥ ९० ॥

शृ हिंसायाम् ॥ अतः कश्च उपपद ऊप्रत्यय स्यादे-
रङ् चान्तादेशः । कशेरुस्तृणकन्दे स्त्री । बहुलवचनादु-
प्रत्ययोऽपि भवतीति के चित् । कशेरु क्लीयलिङ्गम् । कशे-
रुणि । कशेरुजनुवस्तुनि हित्वा तुरुविरामका इत्यमरः ।
पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । किङ्कर्तृता वराहेण खाद्यन्ते हि कशेरव
इति चन्द्रः पृष्ठास्थि तु कशेरुका । अम० २, ६, २, २०, ।

चो दुक्च ॥ ९१ ॥

तरतेरुः स्यात् दुगागमश्च धातोः । तद्रूः स्यात् दारु-
हस्तः ॥

दरिद्रातेर्यालोपश्च ॥ ९२ ॥

इश्च आ च या । दरिद्रातेरुः स्यादिकाराकारयोर्लो-
पश्च । दर्द्रूः कुष्ठप्रभेदः स्यात् । मृगयादित्वात् दद्रुः । ऋस्वा
न्तस्यायम् प्रयोगः । दद्रुणे दद्रुरोगी स्यादित्यमरः । इको
ऋस्वोऽङ्यो गालवस्येति ऋस्वत्वेऽपि सिध्यति । भोजदेव-
शब्दानुशासने तु दरिद्राते र्यालोपश्चेति तिपा निर्देशात्
रिश्च आ चेति संहितापाठे र्याशब्दलोपे दद्रुरित्यपि सा-
धितम् । तथा रश्च इश्च आश्चेत्यन्यमदेशद्वितीयरेफलोपेन

दर्शित्यपि साधितम् । एवञ्च रूपचतुष्टयं वर्णविवेके
स्पष्टम् ॥

नृतिशृद्ध्याः कूः ॥ ८३ ॥

नृती गात्रविक्षेपे । शूभ्र शब्दकुसायाम् ॥ आभ्यां कूप-
त्ययः स्यात् ॥ नृतूर्नर्तकः ॥ शृधूरपानम् ॥

ऋतेरम् च ॥ ८४ ॥

ऋत इति सौचो धातुः ॥ अतः कूः स्यादमागमश्च
धातोः । रतूर्देवनदी प्रोक्ता ॥

अन्दूदृन्फूजम्बूकम्बूकफेलूकर्कम्बूदिधिषु ॥ ८५ ॥

अन्दूप्रभृतयः कूपत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ अदि बन्धने ।
अन्दूर्बन्धनविशेषः । सज्जायां कन् । पा० ५, ३, ८७, । केऽणः ।
पा० ७, ४, १३. । इति ऋस्त्रः । अन्दूको हस्तिनिगड इत्य-
मरः । नृतिशृद्ध्याः कूरित्यत्रादिग्रहणं न कृतं वैचित्र्यार्थम् ॥
दृन्फ उत्क्लेशे । नलोपाभावः । दृन्फूः सर्पजातिः ॥ जमु
अदने । बुगागमः जम्बूर्बुद्धभेदः । चान्द्रव्याकरणे जम्बुरिति
ऋस्त्रान्तो दर्शितः । उदाहृतश्च विक्रमादित्येन । तस्या जम्बूः
फलरसी नदीभूय प्रवर्तत इति । ततश्च पृषोदरादित्वात्
बाहुलकाद्वा ऋस्त्र । तथा च भारविः । परिणतजम्बुफ-
लोपभोगहृष्टाः । कि० १०, २२, । कमु कान्तौ । बुगा-
गम । कम्बूः परद्रव्यापहारी । ला दाने कफपूर्वः । कफेलूः
श्लेष्मातकतरौ पुंसोति रूपमञ्जरी । एत्वमस्य पूर्वपदस्य
निपात्यते । दधातेः कर्कपूर्वस्य कर्कम्बूर्वदरी । षोऽन्त

कर्मणि दिधिपूर्वः षत्वञ्च । दिधि धैर्यमिन्द्रियदौर्बल्या-
त्स्यति त्यजतीति दिधिषूः पुनभू ॥

मृग्रोरुतिः ॥ ८६ ॥

मृङ् प्राणत्यागे । मृ निगरणे ॥ आभ्यासुतिप्रत्ययः ।
इकारस्तुकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थः । मरुत्पवनदेवयोः ।
तसौ मत्वर्थः । पा० १, ४, ८७ । मरुत्वान् । प्रज्ञादित्वा-
दणि मारुतः । मरुतशब्देऽकारान्तोऽव्युत्पन्नोऽस्ति । तथा
च विक्रमादित्यकोशः । मरुतः स्पर्शनः प्राणः समीरो मा-
रुतो मरुत् । कोषं वाति स दाक्षिणात्यमरुत इति कवि-
राजः । पवनोऽत्रेत्यल्पदृष्टान् इति दर्शयित्वेकः ॥ गरुत्पक्षः ।
मनुपि यवादित्वाद्द्वयं न भवति । गरुत्वान् ॥

गो मुट् ॥ ८७ ॥

गिरतेरुतिः । तस्य मुडागमश्च । गर्मुत्सुवर्णम् दृणभे-
दश्च । गर्मुत्सुवर्णलतयोः । तान्ते १४३, । इति विश्वः ॥

हृषेरुलच् ॥ ८८ ॥

हृष तुष्टौ ॥ अत उलच् । हर्षुलो मृगकामिनोः । बाहुल
काच्चटतेरप्युलच् । चटुलं शीभनम् ॥

हृसृरुहियुषिभ्य इतिः ॥ ८९ ॥

हृज् हरणे । सृ गतौ । रुह जन्मनि । युष इति सौत्रो
धातुः ॥ एभ्य इतिः स्यात् । हरित्ककुभि वर्णे च दृणवा-
जिविशेषयोः । हरितेऽपि च दूवायां हरिद्वर्णयुतेऽन्यवत् ।
तान्ते १४२, । इति विश्वः ॥ सरतीति सरित् नदी ॥ रो-

हित् लता । ऋष्यस्य मृगस्य मृगी रोहिदित्युच्यते । तथा
च महिन्नः स्तवे । गत रोहिद्धूतां रिरमयिषुमृष्यस्य वपुषा ।
२२, । इति ॥ योषितस्त्री । अजादिपाठात् क्रुञ्चाशब्दात्
टापि योषितेति केचित् ॥

तार्डेर्णिलुक्च ॥ १०० ॥

तड् आघाते ॥ अस्माख्यन्तादितिर्णेश्च लुक् । लोप हि
प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिर्न तु लुकि । तडिद्विद्युत् ॥

शमेठ् ॥ १०१ ॥

शमेठ्प्रत्ययः स्यात् । बहुलवचनादित्सञ्ज्ञाभाव इड-
भावो ढकारस्यैयादेशाभावश्च । शण्डो ना गोपतौ क्लीवे
शण्ड स्यात्तु महत्त्वकः ॥ वोढा स्याद्भारिके सूते शण्डः स्या-
त्पुंसि गोपतौ । आकृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि ।
ठान्ते ४, । इति मेदिनीकरः । शण्डो वर्षवरे क्लीवे गो-
पतौ चाल्पपूरुषे । ठान्ते ३, । इति विश्वः ॥

कमेरठः ॥ १०२ ॥

कमेरठः स्यात् । कमठः कच्छपः । कमठः कच्छपे
भाण्डभेदे च कमठंमतम् । ठान्ते १०, । इति विश्वः ॥
बाहुलकात् जृशमोरप्यठः । जरठशमठौ । जरठः कर्कशे
पाण्डौ जरठं कठिनेऽन्यवत् । ठान्ते ११, । इति विश्वः ॥

रमेवृद्धिश्च ॥ १०३ ॥

रमतेरठो वृद्धिश्च धातोः । रामठं हिङ्गुनि ख्यातं क्लीवे ॥

शमेः खः ॥ १०४ ॥

शमेः खप्रत्ययः स्यात् । बहुलवचनाद्यथा प्राप्तं न भव-
ति । शङ्खोऽर्धर्चादिः । निधिभेदे च पुंलिङ्गो जलजे तु
नपुंसकमिति वृत्तिः । शङ्खोनिध्यन्तरे कम्बुललाटास्थिन-
खीषु च खान्ते ५ । इति विश्वः ॥

कण्ठः ॥ १०५ ॥

कण्ठेष्ठप्रत्ययः स्यात् । कण्ठो गले ध्वनावपि । कण्ठो
गले सन्निधाने ध्वनौ मदनपादपे ॥ ठान्ते ४, ॥ इति सः ।
नीलकण्ठः शितिकण्ठः ॥

कलस्तृपश्च ॥ १०६ ॥

तप प्रीणने अतः कलप्रत्ययः । तपला लता । चका-
रान्तृफतेरपि कलः । तृफला च फलत्रिके । तथा च त्रिफ-
लाशब्दसमानार्थस्तृफलाशब्द इति द्विगोरित्यत्र रक्षितः ।
तृफला त्रिफला च । शब्दभेदः २८, इति विश्वः ॥ बा-
हुलकात्कमु कान्तौ । मडि भूषायाम् । कुडि दाहे । पट
गतौ । क्लो क्लेदने ॥ एभ्योऽपि भवति । कमल पद्मम् ॥ क-
मल सलिले ताम्ने जलजे चापि भेषजे । मृगप्रभेदे कमलः
कमला श्रीवरस्त्रियोः लान्ते ५२, । इति स एव । अर्ध-
र्चादिः । कमलो मृगः । कमला श्रीः पतिप्रिया च ॥
मण्डलं चक्राकार देशभेदश्च । मण्डलं रक्षति माण्डलिकः ।
रक्षति । पा० ४, ४, ३३, । इति ठक् । गौरादित्वात्
मण्डली । इवार्थोऽङ्गुल्यादिभ्यष्ठक् । माण्डलिकः ॥ स्यान्म-
ण्डल द्वादशराजके च देशे च विम्बे च कदम्बके च । कुष्ठ-

प्रभेदेऽप्युपसर्ग्यकेऽपि क्रतुप्रभेदे शुनि मण्डलः स्यात् । लान्ते
८०, । विश्वः ॥ कुण्डलं वलये पाशे कुण्डलं कर्णभूषणे ।
लान्ते ७९, । इति विश्वः ॥ पटलोऽक्षिरोगः । पललो यातु-
धाने स्यात् । टल छदिषि व्रजे । पिटके नेत्ररोगे च तिलके च
परिच्छेदे । लान्ते ५९, । इति स एव ॥ कलं व्याजः । कल-
न्तु स्खलिते व्याजे लान्ते १०, । इति सः ॥

शपेर्वश्व ॥ १०७ ॥

शप आक्रोशे ॥ अत कलः स्याद्वश्वान्तादेशः । शवलः
कर्तुरो मतः । अन्यतो ङोष् । पा० ४, १, ४०, । शवली ।
बहुव्रीहौ शवलगुः ॥

वृषादिभ्यश्चित् ॥ १०८ ॥

वृषु सेचने । कुश इति सौत्रो धातुर्वैदुष्यरोगयोर्वर्तते ।
पल गतौ । देव देवने ॥ एवमादिभ्यः कलश्चित् स्यात् ।
वृषलः शूद्रः । वर्षति चरति यत्र कुत्रापि । स्त्रियां वृषली ।
वृषं धर्मं लुनातीति वृषल इति काचिदमरटीका ॥ “कुशलं
क्षेममस्त्रियामित्यमरः । कुशलो निपुणः । कुशलवर्द्धितः ।
विदग्धमुख० १, ४४, । इति विदग्धः । कुशलवयोऽर्द्धित
इत्यर्थः ॥ पललं मांसम् । पललं तिलचूर्णे स्यात्पललं पङ्कमां-
सयोः ॥ पललो यातुधाने स्यात् । लान्ते ५९, । इति विश्वः ॥
देवलो धार्मिको देवांशोपजीवी च ॥ स गतौ बाहुलकाद्गुणः ।
सरलः प्रतिकाष्ठे स्यादुदारावक्रयोरपि । लान्ते ५७, ।
इति विश्व । सरला विरलायन्ते घनायन्ते कलिद्रुमाः ।

नशमी न च पुत्रागा अस्मिन् संसारकानने ॥ सरले । साहस-
 राग परिहर रम्भोरु । मुञ्च संरम्भम् । ६, १०, । इति भाषा-
 समावेशी मालतीमाधवे । शष्पोः सः । वररुचि, २, ४३, ।
 इति प्राकृतमूत्रात् दन्त्यमः ॥ धावतेर्बाहुलकात् ऋस्त्वञ्च ।
 धावञ् जवमृजो । धवलः । धवल सिन्दुरे सिते । महो
 चे चाथ धवलो सौरभेय्यामुदाहृता । लान्ते ६३, । इति
 विश्वः जातौ ङोष् ॥ स्त्रियां गुणे त्वन्तोदात्तत्वादन्त्यतो ङो-
 षिति ङोष्ण । धवला नोता, येन निशा शशाङ्कधवलेति
 प्रयोगः ॥ आकृतिगणवात्केवलकवलतरलानलजम्बलपेश-
 लमर्दलादयोऽपि द्रष्टव्याः ॥ कमेर्बुक् च । कखलो नाग-
 राजे स्यात्सास्त्रावरणयोः क्रिमौ । कम्बलश्चोत्तरासङ्गे क-
 म्बलं सलिले मतम् । लान्ते ७३, । इति विश्वः ॥ मुश
 खण्डने । मुशलः । मुशली गृहगोधिका । मुहुः स्वनोऽ-
 स्येति पृषोदरादित्वात् दन्त्यसोऽपि । मुसलः । मुस खण्ड-
 ने । मुसलं मुशलन्तु स्यादयोगे मुसली मता । तालमू-
 ल्यामाखुपर्णीगृहगोधिकयोरपि । लान्ते ६५, । इति विश्वः ।
 मुष स्तेय इत्यस्य मुषलो मूर्धन्यमध्योऽपीति वर्णदेशना ।
 दन्त्यसकारोऽपि मुसल इत्यस्याग्रे । असितोमरकुन्तमहा-
 प्रदिशगुरुपुरुवाणमुसलम् । १३, ४७, । इति भट्टिभाषास-
 मावेशात् । मुशलोमुषलोऽपि च । शब्दभेदे २३, । इति
 विश्वः ॥ कुश श्लेषणे । बाहुलकाद्गुणः । कोशलो देशवि-
 शेषः । वृद्धेत्कोशलेति । पा० ४, १, १७१, । अण्ड् ।

कौशल्यधासावि सुखेन रामः । १, १४, । इति भट्टिः ।
 मलयकेकयकोशलशासिनाम् । ८, २२, । इति रघुः ॥ लङ्गे-
 र्वृद्धिश्च । लाङ्गलं हलम् । लाङ्गली बलभद्रः ॥ कदि आ-
 ह्वाने । नलोपः । गौरादित्वान्ङीष् । कदली । एतस्याः
 फलं कदलम् ॥ कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट् ॥ कुट्-
 मलम् । कुण्डेरपि । कुड्मलो मुकुलोऽस्त्रिया मित्यमरः ॥
 गुणः । कोमलमिति मृदुले जले ॥ कश्मलमिति कल्षम् ।
 कश् गतिशातनयोर्भादौ पठ्यत इति नाभ्यस्तस्याचीत्यादौ
 सूत्रे न्यासः ॥ पिजि हिंसायाम् । न्यङ्गादित्वात्कुत्वम् । पिङ्ग-
 लो वर्णभेदः ॥ सम्ब सम्बन्धे । शम्ब च । चक्र व्यथने । एभ्यः
 कलः । सम्बलम् । शम्बलम् । चक्रलमित्युपाध्यायसर्वस्वम् ॥

मृजोष्टिलोपश्च ॥ १०८ ॥

मृजूष् शुद्धौ ॥ अतः कलो धातोष्टिलोपश्च । मलं वर्च-
 स्कपाययोः । सह मलेन वर्तत इति समलः सपापः । निर्म-
 लो निःपापः । मलं किट्टे पुरीषे च पापे च कृपणे मलः ।
 लान्ते ८, । इति विश्वः ॥

चुपेरञ्चोपधायाः ॥ ११० ॥

चुप मन्दायां गतौ ॥ अतः कलः । उपधाया उकार-
 स्याकारः । चपलं क्षणिकं शीघ्रं चपला पिप्पली तडित् ॥

शर्किशम्योर्नित् ॥ १११ ॥

शकल शक्तौ । शमु उपशमे ॥ अतः कलो निङ्गवति ।

शकलं खण्डे वा पुंसि रोहितादीनां त्वगपि । तद्योगाच्छ-
कली मत्स्यः ॥ शमलमशुचि ॥

को गुक् ह्रस्वश्च ॥ ११२ ॥

को केदने ॥ अतः कलप्रत्ययो धातार्गुणागमो ह्रस्वश्च
कगलश्चागः । प्रज्ञादित्वात् कागलः । भवेत्तु कगलश्चागि
कगली कागमातरि । लान्ते ६१, । इति विश्वः ॥

जमन्तात् ङः ॥ ११३ ॥

जमिति प्रत्याहारः । जमन्ताद्वातोङः स्यात् । बहुल-
वचनादित्सन्नाभावः ॥ दमु उपशमे । दण्डो लगुडकालयोः ।
दण्डोऽस्त्री लगुडेऽपि चैयमरः ॥ रमु क्रोडायाम् । रण्डा
मृतधवा नारी रण्डा मूषिकपर्णिका ॥ खनु अवदारणे ।
खण्डो गुडप्रभेदः स्यात् खण्डः शकलभेदयोः । अर्धं खण्डं
खण्डः ॥ मनु ज्ञाने । मण्डोऽस्त्री सर्वसाय इति सर्वस्वम्
मण्डा धान्नामुदीरिता । ङान्ते १६, । इति विश्वः ॥ वन
सम्भक्तौ । वण्डश्चित्रहस्तकः ॥ अम गत्यादिषु । अमन्ति
सम्प्रयोगं ग्रान्थनेनेत्यण्डः प्राण्यद्वावयवः । अण्डो मुष्कक-
ण्डिवराः ॥ षणु दाने । बहुलवचनात्सवभावः । षण्डो
काननगपती । षण्डः सङ्घात इत्यते ॥ शडि रुजायाम् ।
अस्मात्तु घञि शण्डशब्दस्तालव्यादिमानपि वर्तत इति
टिगना । अजादिकदम्बे शण्डमस्त्रिशमित्यमरः । पञ्चशण्ड
इति धातुप्रदीपः ॥ गन्तृ गतौ । गण्डो व्याधिकपोलवोः ।
गण्डः कपोले पिटके च । ङान्ते ८, । इति विश्वः ॥ चण

दाने । चण्डो दैत्यान्तरे तीव्रे चण्डो दासे यमस्य च । चण्डौ
 कात्यायनीहिंस्रकोपनस्त्रीषु सम्मता । डान्ते ८, । इति
 विश्वः ॥ पण व्यवहारे । पण्डः क्लीवे । मतिः पण्डा । पण्डा
 बुद्धिर्विदाप्रज्ञेति भागुरिः । तारकादित्वादितच् । पण्डितः ॥
 फण गतौ । फण्डः । प्रज्ञादित्वादण् । फण्डमुदरम् अत्र
 जमि जकारेण प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यात् जकारान्तः सौत्रो
 धातुरूह्यत इति ज म ड ण नम् इत्यत्र सूत्रे रक्षितः ॥

कादिभ्यः कित् ॥ ११४ ॥

कवर्गादिभ्यो धातुभ्यो डः किङ्वति ॥ कुपा शब्दोप-
 करणयोः । कुण्डः स्यात्पतिबन्धोनां जारसञ्जनितः सुतः ।
 देवतान्यजलाधारः कुण्डं कुण्डमुखा स्मृतेति शाश्वतः । उप-
 चारात्ताम्रकुण्डम् । स्वार्थे कनि स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्ग-
 वचनान्यतिवर्त्तन्तेऽपीति कुण्डिका । अमृते जारजः कुण्डो
 मृते भर्तारि गोलकः । गुड् अव्यक्ते शब्दे । गुडा गोलेषु-
 पाकयोरि त्यमरः । गुडा कुहो । गुडाप्रायाः केशा अस्थिति
 गुडाकेशः शिवः ॥ घुण भ्रमणे । घुण्डो भ्रमरः ॥ कमु
 कान्तौ । दीर्घत्वम् । काण्ड वावसरे वाणे वर्गे स्कन्धे च
 शाखिनाम् । प्रमाणविशिष्टेऽपि काण्डम् । यथा त्रिकाण्डम् ।
 काण्डं नाले तरुस्कन्धे वाणेऽवसरनीरयो । डान्ते १८, ।
 इति विश्वः । निदित्यनुवृत्तेः कुण्डादिशब्दा आद्युदात्ता
 इति जेष इत्यत्र सूत्रे न्यासः ॥

स्थावतिमृजेरालच्वालजालीयचः ॥ ११५ ॥

छा गतिनिवृत्तौ । चते याचने । मृज्ष् शुद्धौ ॥ एभ्यो
यथाक्रममालच् वालच् आलोयच् इत्येते प्रत्ययाः स्युः ।
स्थालं भाजनभेदे स्यादुवा स्थाली प्रकीर्तिता । गौरा-
दित्वात् ङीष् । लचि सिद्ध आलज्जिधान चित्थम् । घुमास्थे-
त्यस्याकिङ्त्वपि क्वचित्प्रवृत्तौ ज्ञापकमिति केचित् चित्त्वं
बाधित्वा पक्ष आद्युदात्तार्थमित्यपरे ॥ चात्वालो यज्ञोपक-
रणम् । चात्वालो यज्ञकुण्डे स्यात् दर्भे चोत्ताल उतकटे ।
लान्ते ११७, । इति विश्वः ॥ मार्जालीयो विडालः स्यात् ॥

पतिचण्डिभयामालञ् ॥ ११६ ॥

पत्ल गतौ । चडि कोपे ॥ पतन्त्यस्मिन्नधर्मेण ॥ पाता-
लमधोभुवनम् ॥ चण्डालः पापकर्मा । चण्डमलं भूषास्थे-
त्यपि चण्डालः । प्रज्ञादिवादणि चाण्डाल इत्यपि ॥

तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपलिपच्चिभयः

कालन् ॥ ११७ ॥

तसु काङ्क्षायाम् । विश प्रवेशने । विड आक्रोशे । मृण
हिंसायाम् । कुल सख्याने । कपि चलने । निर्देशान्नलोपः ।
पल गतौ । पचि विस्तारवचने ॥ एभ्योऽष्टधातुभ्यः का-
लन् स्यात् । तमालो वृक्षभेदः स्यात् ॥ विशालो महान् ।
त्रिलिङ्ग । विशालं वृहदाख्यातम् विशालोज्जयिनी पुरी ।
लान्ते ११८, । इति विश्वः । विशालोज्जयिनी प्रोक्ता पुरी
च, न्याः च मानिनीति कोशान्तरम् । तमिच्छति नृप बुद्ध्या
यः स्तोतुमविशालया । स वाञ्छत्यातपत्राणं । करिणामविशा-

लयेति कीचकवधः ॥ विडालो मार्जारः स्त्रियां विडाली
 मृणालं पद्ममूलम् । पुष्करादित्वान्मृणालिनी । अल्पा-
 ख्याय म्नां णाली ॥ कुलालः कुम्भकारः स्यात् ॥ कपालं नर-
 शिरः । पुन्रपुंसकम् । कपालं नृशिरोस्थि स्यात् घटादेः
 शकले व्रजे । लान्ते १०३, । इति विश्वः ॥ पलालोऽस्त्री स
 निष्कल इत्यमरः । पलालं भराय ते ॥ पञ्चालो जनदे-
 शयोः । पृषोदरादित्वात् दीर्घञे पाञ्चाल इत्यपि ॥ बहुल-
 वचनात् श्यतेरपि कालन् । शाला । विभाषा सेनासुरेति
 वा क्लीबम् । पा० २, ४, २५, । गोशालम् गोशाला ।
 चतुःशालम् चतुःशाला । शल चलने । घञन्ता तत्पुरुषे
 शालायामिति निपातनात् स्त्रीत्वे शालेति न्यासः ॥

पतेरङ्गच् पक्षिणि ॥ ११८ ॥

पतल् गतौ ॥ अस्मात्पक्षिण्यभिधेयेऽङ्गच् । पतङ्ग पक्षी ।
 कथं पतङ्गः सूर्यः । खगवत्सामान्यपचारात् । पतङ्गः शलभे
 सूर्ये पतङ्गः पक्षिणि स्मृत इति कोशान्तरम् । पतङ्गः शलभे
 शालिप्रभेदे विहगे रवौ । गान्ते ४१, । इति विश्वः ॥

तरत्यादिभ्यश्च ॥ ११९ ॥

तरत्यादिभ्योऽप्यङ्गच् । तरङ्ग ऊर्मिः । तरङ्गस्तुरगा-
 दीनामुत्फाले वस्त्रभङ्गयोरिति सः ॥ लुनातेर्लवङ्गं देवकु-
 सुमे ॥ आकृतिगणोऽयम् । एवमन्येऽपि द्रष्टव्याः ॥

विडादिभ्यः कित् ॥ १२० ॥

विड आक्रोशे । मृद लोदे । क्व विक्षेपे ॥ एभ्योऽङ्गच्

किङ्कवति । विडङ्ग ओषधिविशेषः ॥ मृदङ्गो मर्दलः । वाद्य-
विशेषः ॥ बाहुलकादुत्वं रपरत्वञ्च । कुरङ्गो मृगः । स्त्रियां
कुरङ्गी ॥

सृष्टृजोर्द्विञ्चिश्च ॥ १२१ ॥

सृ गतौ । वृज् वरणे ॥ आभ्यामङ्गच् धातोर्वृद्धिश्च ।
चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शवले त्रिषु । अम० ३ ४, ३, २४ ।
नदति जलदैर्निदाघे सारङ्गोऽपास्ते विभ्रति केतकमवनेः
सारङ्गोपास्ते । सम्प्रत्युद्यमकाली न वाहिनीपानां त्वन्मुखसु-
रभीणां श्रीर्नवा हि नौपानाम् । ५० इति वृन्दावनयमकम् ।
सारङ्ग सङ्गलमहासालम् । १३, ३८ ॥ इति भट्टिभाषासमा-
वेशः । अन्ये तु शृङ्गिंसायामित्यस्मादङ्गचि वृद्धौ च शारङ्ग
इति तालव्यमाहुः । प्रमाणं तु चिन्त्यम् । सारङ्गश्चातके भृङ्गे
कुरङ्गे च मतङ्गजे । पक्षिभेदे च सारङ्गः सारङ्गः शवलेऽ-
न्यवत् । गान्ते ४६, । इति विश्वः ॥ वारङ्गः खड्गादिमुष्टिः ॥
बाहुलकात् नृ नये । नारङ्गो नागरङ्गक इति कोशा-
न्तरम् ॥

गन् गम्यद्यौः ॥ १२२ ॥

गम्ल् गतौ । अद भक्षणे ॥ आभ्यां गन् । गङ्गा दृष्ट्वा
पदी ख्याता । अपत्ये शिवादितिकादिशुभ्रादिपाठात् अणि
फिजि ठकि च गाङ्गो गाङ्गायनिर्गाङ्गेयः ॥ अङ्गः पुरोहादः ॥
अम गत्यादिषु । बाहुलकादतोऽपि भवति । अङ्गं गाङ्ग

उपाये च प्रतीके चाप्रधानके । अङ्गो देशविशेषः स्यादङ्ग
सम्बोधनेऽव्ययम् । विश्व० गान्ते १४, ॥

क्वापूखडिभ्यः कित् ॥ १२३ ॥

क्वो क्केदने । पूज् पवने । खड् भेदे ॥ एभ्यो गन् कि-
ङ्गवति ॥ क्वायते यज्ञार्थिभिरिति क्वागश्वागलः ॥ पूयते मुख
मनेनेति पूगो गुवाकः । पूगः क्रमुकवृन्दयोरित्यमरः ॥
खड्गो गण्डकशृङ्गे स्यान्निस्त्रिंशे गण्डकोऽपि चेति शब्दतर-
ङ्गिणी । खड्गो गण्डकशृङ्गासियुद्धभेदेषु गण्डके । विश्वं
गान्ते २४, । इति कोशान्तरम् । बाहुलकात् षिट् अना-
दरे । अतोऽपि गन् सत्वाभावश्च । स्मृतः षिडगस्तरलमना
इति चन्द्रः । षिङ्गैरगद्यत ससम्भ्रममेवमेका । ५, ३४, ।
इति माघः ॥

भृजः कित् नुट् च ॥ १२४ ॥

भृजो गन् किङ्गवति । नुडागमऽपि तस्य । भृङ्गः षिड-
गालिधूम्याटाः । भृङ्गो धूम्याट्षिङ्गयोः । मधुव्रते च भृङ्ग
तु केसराजगङ्गवचोः । गान्ते १८, । इति विश्वः । किदित्य-
नुवृत्तेः किदिति विस्पष्टार्थम् ॥

शृणोतेर्ह्रस्वश्च ॥ १२५ ॥

शृ हिसायाम् ॥ अतो गन् । धातोर्ऋत्वं कित्त्वं नुट् च प्रत्य-
यस्य । शृङ्गं विषण्णमाख्यातशैलाग्रे जलयन्त्रके मीनौषधि-
सुवर्णानां भेदे शृङ्गो प्रयुज्यत इत्युत्पलिनी । गौरादित्वात्
ङीष् । शृङ्गं क्रीडाखुयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ शृङ्गः

स्यात्कूर्चशीर्षके । शृङ्गी विषाखासृषभे स्वर्णमीनप्रभेदयोः ।
गान्ते २१ । इति विश्वः । मत्वर्थेऽपि शृङ्गमस्यास्तीति
शृङ्गारकः । शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् । पा० ५, २, १२२, ४ ।
विकारार्थेऽणि शाङ्गः कार्मुकमात्रेऽपि विष्णोरपि शरासने ।
अथ सुललितयोषिदुन्मूलताचारुशृङ्गम् । कु० सं० २, ६४ ।
इति च प्रांशुत्वादायतत्वादुपचारात् ॥

गण् शकुनौ ॥ १२६ ॥

शृणातेरेव शकुनौ वाञ्छे गणप्रत्ययः । पूर्ववद्गुट् च ।
शाङ्गः पक्षी । कैश्चित्पुनरगस्तित्यकारपूर्वो गकार इत्यादा-
वकारो विधीयते । तेन शारङ्ग इत्यपि साधुरिति सर्व-
स्वम् ॥

मुदियोगर्गौ ॥ १२७ ॥

मुद हर्षे । गृ निगरणे । आभ्यां यथासङ्गं गक् ग
इत्येतौ स्याताम् । मुद्गं सस्यभेदः । मुद्गान् लातोति मुद्गली
मुनिः । यस्य मौद्गल्य आत्मजः ॥ गर्गो मुनिः । गार्ग्यो यस्या-
त्मसम्भवः ॥

अण्डन् कृच्छ्रमृजः ॥ १२८ ॥

डकञ् करणे । सृ गतौ । मृज् भरणे ॥ वृष् वरणे ।
एभ्योऽण्डन् । करण्डः करण्डिका । पुष्पभाण्डभेदः करण्डी ॥
सरण्डः पक्षी ॥ भरण्डः स्वामी ॥ वरण्डो मुखरोगः । वर-
ण्डोऽप्यन्तरावेदौ सन्दोहमुखरोगयोः । छान्ते २७, । इति
विश्वः । प्राक् प्रत्ययनिर्देशादन्यतोऽपि भवति । तेन तर-

तेस्तरण्डो जलतरणम् । तरण्डो वलिशीसृत्रबद्वस्तुनि
भेलके । डान्ते २७, । इति सः । वनतेस्तकारान्तादेशः ।
वतण्डइति का चिद्वृत्तिः ॥ तथा छमु अदने । अत एत्वम् ।
छेमण्डो मातापितृशून्यः । तथा शेतैरपि । शयण्डो विषयो
देश इति तु वृत्तौ । ऐषु कार्यादित्वाद्भक्तलप्रत्यये शयण्ड-
भक्तः ।

शृद्धृभसोऽदिः १२६ ॥

शृद् हिंसायाम् । दृ विदारणे । भस भर्त्सनदीपयोः ॥
एभ्योऽदिः स्यात् । शरत् सम्बत्सर ऋतौ ॥ दरत् हृदयकू-
लयोः ॥ भसत् जघनम् । भसत् प्रभास्वरेमासे तरत्कारण्डवे
प्लवे । गान्ते ३४, । इति विश्वः । पर्ष स्नेहने । बहुलवच-
नादतोऽपि भवति । समज्या पर्षत्परिषदिति चन्द्रः । पर्ष-
द्वलान्महाब्रह्मैः । ४, १२, । इति भट्टि । परिपूर्वाक्षदेः
सत्स्वित्यादिना । पा० ३, २, ६१, । क्तिप् । सदिरप्रतेः ।
पा० ८, ३, ६६, । इति घत्वम् । रजःकृषीति । पा० ५, २,
१२६, । वलच् । यः सम्पति प्राक् परिषद्वलानामिति
कोशः ॥

दृणातेः घृक् ऋस्वश्च ॥ १३० ॥

दृ विदारणे ॥ अतोऽदिः स्यात् ऋस्वत्वञ्च धातोः घृगा-
गमश्च । दृषत् शिला । राजदन्तादित्वात् दृषदुपलम् ।
शेषे । पा० ४, २, ८२, । इति लक्षणं वाधिकारश्चेति दृषदि
पिष्टा इत्यस्मिन्नर्थे दार्षदाः सक्तव इति का चिद्वृत्तिः ।

त्यजितनियजिभ्यो ङित् ॥ १३१ ॥

त्यज हानौ । तनु विस्तारे । यज देवपूजादौ । एभ्यो-
ऽदिङिङ्गवति । टिलोपः । त्यद् । त्यदाद्यत्वम् । तदोः सः
सावनन्त्ययोः । पा० ७, २, १०६, । इति सत्वम् ।
स्यः । त्यौ । त्ये । अहं वा न भविष्यामि स्य वा कम्बल-
विक्रयीति । एव तद्यदौ । सर्वनामसंज्ञका एव ॥

एतेस्त, ट्च ॥ १३२ ॥

इष् गतौ ॥ अतोऽदिः स्यात्तस्य तुडागमः । एतद् ।
सर्वनामैव ॥

सर्तरटिः ॥ १३३ ॥

स्र गतौ ॥ अतोऽटिः स्यात् । इकार उच्चारणार्थः ।
सरट् स्यादात मेवयोः । सरडिति धातुपारायणे दृश्यते ॥

लघ्वेर्नलोपश्च ॥ १३४ ॥

लघि शोषणे ॥ अस्मादटिर्नलोपश्च धातोः । लघट्
वायुः । लघटिरिति पारायणे ॥

पारेरजिः ॥ १३५ ॥

पार तौर कर्मसमाप्तौ ॥ अतश्चुरादेरजिः । शिलोप ।
पारक् सुवर्णम् ॥

प्रथः कित्सम्प्रसारणञ्च ॥ १३६ ॥

प्रथ प्रस्थाने ॥ अस्मादजिः किङ्गवति सम्प्रसारणञ्च धातोः ।
गत्वादिकार्यम् । प्रथक् नानार्थः । स्तरादित्वादव्ययत्वम् ॥

भियः पुक् ऋस्वश्च ॥ १३७ ॥

विभेतेरजिः किङ्गवति षुगागमश्च ऋस्रत्वञ्च ॥ भिष-
ग्वैद्यः । अपत्ये गर्गादित्वाद्यजि भैषज्यः । भिषजामिदमि-
त्यणि सुमङ्गलभेषजाञ्च । पा० ४, १, ३०, । इति निपात-
नाद्गुणे भेषजम् । स्वार्थेऽनन्तावसथेतिहभेषजाञ्छाः । पा०
५, ४, २३, । इति भैषज्यम् भेषजमेव ॥

युष्यसिभ्यां मदिक् ॥ १३८ ॥

युष इति सौत्रो धातुः । असु क्षेपणे ॥ आभ्यां मदिक् ।
युष्मदस्मदसौ । त्वाहौ सौ । शेषे लोपः । पा० ७, २, ६०,
६४, । त्वम् । अहम् ॥

अतिस्तु सु ऋद्धृक्षिदुभायावापदियक्षिनीभ्यो-
मन् ॥ १३९ ॥

ऋ गतौ । णृञ् स्तौ । षुञ् अभिषवे । हु दाने । स्त
गतौ । णृञ् धारणे । क्षि क्षये । टुक्षु शब्दे । भा दीप्ता ।
या प्रापणे । वा गतिगन्धनयेः । पद गतौ । यच्च पूजाया-
माकुक्षीयः । णीञ् प्रापणे ॥ एभ्यश्चतुर्दशधातुभ्यो मन् ।
अर्मश्चक्षूरोमः ॥ स्तोमः सङ्घातः । अग्नेः स्तुस्तोमसोमः ।
पा० ८, ३, ८२, । इति षत्वम् । अग्निष्टोमः । ज्योतिराषुषः
स्तोमो ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोम ॥ सोमः कर्पूरचन्द्रयोः ।
सोम इव सौम्यः । शाखादित्वाद्यः । षष्ठोदरादित्वादौत्वम् ।
प्रौतास्मि ते सौम्य । चिराय जीव । १४, ५६, । इति रघुः ॥
होमो यागविशेषः ॥ सर्मी गमनम् ॥ धर्मः स्यादस्त्रियां
पुण्ये । धर्मं चरतीति ठक् । धार्मिकः । नञ्समासेऽधर्मा-

चेति ठग्वक्तव्यः । पा० ४, ४, ४१, १, । आधर्मिकः ।
 स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः । धर्मं पुण्ये यमे
 न्याये स्वभावाचारयोः क्रतौ । मान्ते १८, । इति विश्वः ॥
 क्षेम कुशलमस्त्रियामित्यमरः । क्षेमप्रियमद्रेऽण् च । पा०
 ३, २, ४४, । क्षेमङ्करः । गौरादित्वात् क्षेमङ्करी । पचा-
 दिषु कर्त्तृशब्दपाठात् योगक्षेमकरी लोकस्थेत्यन्ये ॥ क्षीमं
 वस्त्रप्रभेदः स्यात् । क्षीमं पट्टे दुकूले स्यादतमीकुसुमेऽपि
 च । मान्ते ६, । इति विश्वः । त्यजती मङ्गलक्षोमे चीरे
 च प्रतिगृह्यत इति रघुः । शणभवे क्षीमश्च । अतसी स्या-
 दुमा क्षमा । अम० २, ८, २०, । इति क्षमाशब्दाद्विकारेऽ-
 स्थिति ॥ भाम आदित्यः । भाम, क्रोधे रवौ दीप्तौ । मान्ते
 १६, । इति विश्वः ॥ यामः प्रहरः । द्वौ यामप्रहरौ समौ ।
 अम० १, १, ३, ६, ॥ वामः शोभनदुष्टयोः । शौण्डादित्वा-
 दक्षवामः ॥ पद्मं सरोरुहम् । अर्धर्चादिरयम् । वा पुंसि
 पद्म नलिनमित्यमरः । पद्मः स्यान्निधिशङ्खयो । शङ्खपद्मौ
 निधौ चित्रे दृष्ट्वा दुष्टैर्विमुच्यत इति पुराणम् । पुष्करादि-
 भ्यो देशे । पा० ५, २, १३५, । इतोनिः । पद्मिनी । अर्श-
 आदित्वादच् । पद्मा हरिवधूः स्मृता ॥ यक्ष्मो रोगराजः ।
 राजयक्ष्मेव रोगाणाम् । २, ८६, । इति माघः । मनिनन्तः
 ऽप्यस्ति । यक्ष्मणापि परिहानिराययौ कामयानममवस्थया
 तुलाम् । १८, ५०, । इति रघुः ॥ नेमः प्राकारसूत्रम् ।
 अर्धवाची तु सर्वनामसञ्ज्ञक इति ॥

जहातेः सन्वदालोपश्च ॥ १४० ॥

जहातेर्मन् सन्वद्भवति धातोराकारलोपश्च । जिह्वः
कुटिलमन्दयोः । जिह्वं तगरपादपे । मान्ते १८, । इति
विश्वः ॥

अवतेष्टिलोपश्च ॥ १४१ ॥

अव रक्ष पालने ॥ ततो मन् टिलोपश्च । स च सामर्थ्या-
त्प्रत्ययस्यैव न प्रकृतेः । अन्यथा हि डिदित्येवोच्येत । ज्वर-
त्वेत्यादिना । पा० ६, ४, २०, । वकारस्योपधायाश्चोत् ।
इयोरूठोर्दीर्घत्वे कृते गुणः । ओमित्यनुमतौ प्रोक्तं प्रणवे
चापुप्रक्रमे । विश्व० अव्य० ४८, । मन्त्राङ्गत्वाच्छान्दसोऽ-
चानुनासिकः । ओमित्युक्तवतोऽथ शाङ्गिणः । १, ७५, ।
इति माघः । ओङ्कारप्रणवौ समावित्यमरः । चादित्वादव्य-
यत्वम् ॥

असेरात् ॥ १४२ ॥

असु अदने ॥ अतो मन् । धातोराकारान्तादेशः ।
ग्राम संवसथः प्रोक्तं सम्पूर्वं सङ्गे स्मृतः । गहादि-
त्वाच्छः । एकग्रामीयः । ग्रामाद्यम्बुजो । पा० ४, २, ८४, ।
ग्राम्यः । ग्रामीणः । ग्रामः स्वरैः संवसथे वृन्दे शब्दादि-
पूर्वकः । मान्ते १४, । इति विश्वः ॥

अविसिविसिश्रुषिभ्यः कित् ॥ १४३ ॥

अव रक्षणे । श्रुषु तन्तुसन्ताने । श्रिप् बन्धने । शुष
शोषणे ॥ एभ्यश्चतुर्भ्यां मन् भवति स च कित् । पूर्ववद्दूडा-

दिकार्यम् । जमं नगरम् । टापि बाहुलकात् ऋत्व उमा
दुर्गातसो स्मृता । उ मेति मात्रा तपसो निषिद्धा पश्चा-
दुमाख्यां सुमुखी जगाम । कु० सं० १, २६, । इयुपाया-
न्तरम् । उमातसोहैमवतीहरिद्राकान्तिकीर्तिषु । मान्ते
३२, । इति विश्वः ॥ स्यूमो रश्मिः ॥ सिमः सर्वनाम सर्व-
पर्यायः । सिमस्मै । सिमस्मत् ॥ शुष्ममग्निसमीरयोः ॥

इषियुधीन्विदसि श्याधूसूभ्यो मक् ॥ १४४ ॥

इष गतिहिसादानेषु । युव सप्रहारे । जिह्वो
दीप्तौ । दसु च । श्यैङ् गतौ । धूज् कम्पने । षूङ् प्राणि-
गर्भविमोचने ॥ एभ्यः सप्तभ्यो मक् । इषः कामवसन्तयोः ।
केचिदीष गताविति पठन्ति । तेषां दीर्घादिरीषः ॥ युष्मः
शरः इष्मः समित् ॥ दस्मो यजमानः ॥ श्यामो हरित-
कृष्णयोरित्यमरः । श्याम स्यान्नेचके वृद्धदारके हरिते
घने । वटद्रुमे प्रयागस्य श्यामः श्यामा तु वागुजौ ॥ अप्र-
सूताङ्गनायाञ्च तथा श्यामलतौषधौ । त्रिवृत्कासारिका-
गुन्द्रानिशाकृष्णाप्रियङ्गुषु ॥ श्यामा नील्यां पिके श्यामं मरिचि
लवणान्तरे । मान्ते १०, । इति विश्वः ॥ धूज् स्यादग्नि-
सम्भवः । पाशादित्वात् धूम्या धूमसंहति ॥ स्यूमोऽन्त-
रिक्षम् ॥ ईर गतो । बाहुलकादतऽपि मक् । ईर्मव्र-
णम् । व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः क्लीव इत्यमरः ॥ टुत्तु शब्दे ।
चुमातसो । तस्या विकारः क्षौमं वस्त्रभेद इत्युक्तम् ॥ जन
जनने । जन्म उत्पत्तिः । जन्मस्तु पुंसि सम्भव इति पुंसि

प्रयोक्तः । मनिनन्तोऽप्यस्ति । रुह जन्मनीति धातुपाठात् ।
जनुर्जननजन्मानि । अम० १, १, ४, ८, । इत्युभयधाप्राप-
पद्यने ॥

युजिरुचितिजां कुञ्ज ॥ १४५ ॥

युजिर् योगे । रुचि दोषौ । तिज निशाने ॥ एभ्यो
मक् कवर्गश्चान्तादेशः । युञ्ज युगलम् ॥ रुक्मो वर्णभेदः ।
तद्यागाद्गुणवचनेभ्यः । पा० ५, २, ८४, १, । इति मतु-
प्तपि रुक्म सुवर्णम् । रुक्मा वर्णाऽस्या अस्तीति रुक्मिणी
रुक्म तु काञ्चने लोहे । मान्ते १७, । इति विश्वः । त्वया
विप्रहृतश्चैद्यो रुक्मिणी हरता हरे । २, ३८, । इति
माघः ॥ तिग्म तोत्थं । त्रिलिङ्गं ॥

हर्नोर्हि च ॥ १४६ ॥

हन हिंसागत्त्यः ॥ अतो मक् धातोर्हिरादेशश्च
हिम चन्दनमाख्यात हिम शीततृषारयः । मान्ते ४, । इति
विश्वः । हिमारख्ययोर्महत्त्वे । पा० ४, १, ४८, १, । इति
डोपानुक्तौ । हिमानी हिमसंहतिः ॥

भियः पुत्रा ॥ १४७ ॥

विभेतेर्मक् धातुर्वा पुत्रागमश्च । विभेत्यस्मादिति भो-
मस्त्रिलिङ्गः । भोमो भयानके ख्यातो भोमौ पाण्डवशङ्करौ ॥
भोमो भयानके क्षत्रे । भोमं भयानके त्रिषु । भोमः कुरूणां
भयशीलकहर्तेति । भोमस्तु भोषणे रुद्रे गाङ्गाये च निशा-
चरे । मान्ते २०, । विश्वः ॥

घर्मः ॥ १४८ ॥

घर्म इति निपात्यते ॥ घृ क्षरणदीप्त्योः । अतो मग्गुणी
निपात्यते । घर्मः स्वेदाश्वसि ग्रीष्मे । घर्म, स्यादातपे ग्रीष्म
उष्णस्वेदाश्वसोः । मान्ते १८, । इतिसः ॥

ग्रीष्मः ॥ १४९ ॥

ग्रीष्म इति निपात्यते ॥ * यसु अदने । अतो मक् ग्रीष्मा-
वश्च धातोः । दुगागमश्च । असते रसानिति ग्रीष्मः कालभेदः ॥

प्रथेः पिवन् सम्प्रसारणञ्च ॥ १५० ॥

प्रथ प्रख्याने ॥ अतः पिवन् सम्प्रसारणञ्च धातोः । प-
कारो ङोषर्थः पृथिवी मही । पिक्कादेव ङोषि सिद्धे गोरा-
दावपि पृथिवशब्दपाठाऽनुबन्धकानित्यत्वज्ञापनार्थः । तेन
दष्टेति सिद्ध फवति । उत्सादित्वात्पार्थिवः । पवनित्येके ।
पृथ्वो पृथिवी पृथ्वी धरा सर्वसहा रसेति शब्दार्णवः ॥

अश्रू प्रुषिर्लटिकणिखटिविशिभ्यः कन् ॥ १५१ ॥

अश्रू व्याप्तौ । प्रुष स्नेहनादौ । लट् बाल्ये च । कण
निमीलने । खट् काङ्क्षायाम् । विश प्रवेशने ॥ एभ्यः कन् ।
अश्रू घाटकः । अश्रूः पुष्पेदवाजिनः । वान्ते १८, । इति
विहः । अश्रूशब्दो वक्तावपि दृश्यत इत्युणादयो बहुलमित्य-
त्रानुव्यासः । अजादित्वात्स्त्रियामश्रू । अश्रादिभ्यः फञ् ।
पा० ४, १, ११०, । आश्रायनः ॥ प्रुष स्यादतुसूर्ध्वयोः ।
प्रुषा जलकणिकेति रत्नामतिः । अट्टाशीकेति क्यङ् । पा०
३, १, १०, १, । प्रुषायते ॥ लट्वा पक्षिभेदः । लट्वा स्या-

तुलिका शिलीति हारावली । लट्वा तु तूलिका ख्याता
 लट्वा द्युतेऽपि दृश्यत इति व्याडिरभसो । लट्वा करञ्ज-
 भेदे स्यात् फले वाद्ये खगान्तरे वान्ते २५ । इति विश्वः ॥
 कण्ठं पापे मुनो विदुः । बाहुलवचनादित्यम् । कण्ठमिति
 सर्वस्वम् । कण्ठं पापे सुरावीजे । तान्ते १६ । इति विश्वः ॥
 शयनार्थिभिः काङ्क्षत इति खट्वा शय्याभेदः ॥ विश्व
 जगत् । विश्वं समस्तजगतोर्विश्वे देवेषु तागरे । विश्वा
 चातिविषायां स्यात् । वान्ते १८ । इति सः । विश्वं स्त्रोक्तो-
 वदोः शृङ्गामित्यम् । विश्वस्य वसुराटोः नरे सञ्जायाम् ।
 मित्रे चर्षा । पा० ६, ३, १२८—१३० । इति पूर्वपदस्य
 दीर्घः । विश्वावसुः । विश्वाराट् । विश्वानरः । विश्वामित्र
 इति ॥

इण् शीङ्भ्यां वन् ॥ १५२ ॥

इण् गतौ । शीङ् स्वप्ने ॥ आभ्यां वन् । एवावधारणे ।
 एवावधारणेऽप्यर्थे । एवे चानियोगे । पा० ६, १, ८४, ४ ।
 इति पररूपं वक्तव्यम् । अद्येव ॥ शिव मेढ्रम् ॥

सर्वनिघृष्टरिष्णलक्षशिवपदप्रक्षेप्ता अतन्त्रे ॥ १५३ ॥

सर्वादयो वन्प्रत्ययान्ता निपात्यतेऽतन्त्रेऽकर्तरि ॥ सृ गतौ ।
 सर्व निरवशेषम् । विलिङ्गम् । सर्वस्वे तु सर्वतेः सर्वशब्दा
 व्युत्पादितः ॥ घृषु सङ्घर्षे निपूर्वः । गुणाभावः । निघृष्व
 खुरं प्राहुः । निघृवं खुर्माज्जनम् ॥ रिषु हिंसायाम् । रिष्वो
 हिंस्रः ॥ लघ कान्तौ । लघ्वो नर्तकः ॥ शीङ् स्वप्ने । ङ-

स्वत्वम् । शेतिरत्र तिष्ठती जलाशयवत् । शेते तिष्ठति नन्द-
रतिभ्यां न विक्रियते गुणावस्थारहितः शान्तः शिवः शम्भु ।
शिव भद्रं शिवः शम्भुः शिवा गोरी शिवाभया । शाश्वत,
१, १, । शिवं मोक्षे सुखे भद्रे सलिलेऽथ शिवो हर इति
कोशान्तरम् । शिवः शम्भुः शिवं मोक्षे सलिलेऽथ शिवो
हरे । अभयामलकीगौरीश्रीसङ्गफलासु च । शिवा
काटामलौषधौ । वान्ते ८, । इति विश्वः ॥ पद गतौ ॥ पद्मो
भूलोकः ॥ ओहाक् त्यागे प्रपूर्वः । आलोपः । प्रह्वो नम्रः ।
त्रिलिङ्गः ॥ ईषेर्वन् । ईष्व आचार्यः ॥ अतन्त्र इति किम् ।
मर्ता सारकः ॥ ऋस शब्दे । बाहुलकादतोऽपि वन् । ऋसः
खर्वकमात्रयोः । पृथ्वादित्वात् ऋसिमा । ऋस्वं लिङ्गत्रये
ज्ञेय लघ् नपुंसके । ऋस्वसभेत्यशाला च । पा० २, ४,
२४, । इत्यत्र न्यासकृत् ॥

शेवायङ्गजिह्वाग्रीवाग्रामीवाः ॥ १५४ ॥

शेवादयो वन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ शीङ् स्वप्ने ।
शेवा लिङ्गाकृतिः ॥ यज देवपूजादौ । जकारस्य हकारः ।
यङ्क्षो यजमानः ॥ जि जये । हुगागमः । जिह्वा रसना ॥
ग निगरणे । ग्रीभावश्च । ग्रीवा शिरधरा । बहुब्रीहिस-
मासे दशग्रीवग्रीवौ । ग्रीवाभ्योऽण् च । पा० ४, ३, ५७, ।
इत्यण्डजौ । ग्रैवम् । ग्रैवेयम् । कुलकुक्षीति ढक्ञ् । पा०
४, २, ८६, । ग्रैवेयकं कण्ठभूषेत्यमरः ॥ आप्लव्यामौ ।
आप्ला कण्ठस्थानम् ॥ मीङ् हिसायाम् । मीवोदवृत्तिमिः ॥

कृष्टृकृष्टृभ्यो वः ॥ १५५ ॥

कृ विक्षेपे । ऋ निगरणे । ॠ हिंसायाम् । इ विदारणे ॥
एभ्यो व स्यात् । इटि प्राप्ते नेङ्गशि कृति । पा० ७, २, ८, ।
इतीट्प्रतिषेधः । कर्बुः कामः ॥ गर्वोऽहङ्कारः ॥ शर्वः
शिवः । इन्द्रवरुणेति । पा० ४, १, ४६, । ङीषानुकी ।
शर्वाणी गौरी ॥ दर्वा राक्षसः ॥

कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्विद्यप्रतिदिवः ॥ १५६ ॥

यु मिश्रणे । वृषु सेचने । तक्षू त्वक्षू तनूकरणे । राजृ
दौप्तौ । धवि गत्यर्थः । द्यु अभिगमने । दिव् क्रीडादौ
प्रतिपूर्वः ॥ एभ्यः सप्तभ्यः कनिन् स्यात् । युवा तरुणः ।
यूनस्तिः । पा० ४, १, ७७, । युवतिः । कृदिति ङीष् ।
युवती ॥ वृषेन्द्रः ॥ तक्षा वर्धकिः ॥ प्रकृती रञ्जयतीति ।
राजा क्षत्रियचन्द्रयोरित्यमरः । अनेकार्थत्वात् रञ्जनेऽपि
वर्त्तते । रञ्जयतीति राजा प्रभुः । तेन राजा प्रकृतिरञ्ज-
नात् । ४, १२, । इति रघुः । स्त्रियां राज्ञी ॥ धन्वा शरा-
सनम् । समानौ मरुधन्वानावित्यमरः । पुष्पधन्वा रति-
पतिः । द्युवा सूर्यः । प्रतिदिवा दिवसः । बहुलवचनात्के-
वलादपि कनिन्निति । तेन दिवौकस इत्यत्र वृद्धिर्भवतीति
दिव उत् । पा० ६, १, १३१, । इत्यत्र भागवृत्तिः । अन्ये
कप्रत्ययान्तेन दिवश्चेनाकरान्तेन साधयन्ति । यथायं प्र-
योगः । इदं पुरस्तेन विवर्जितम् वनं वनञ्च यत्तेन सम-
न्वित पुरम् । न शोभते तेन विनाय नो पुरं मरुत्वता वृत्र

वधे यथा दिवमिति ॥ प्रक् प्रत्ययनिर्देशादन्यतोऽपि भ-
वति । दन् दशने । नलोपः । दशन् ॥ णुस्तौ । बाहु-
लकाङ्गणः । नवन् ॥ अशू व्याप्तौ । षप समवाये । आभ्यां
प्रत्ययस्य तुट् च । अष्टन् । सप्तन् ॥ पञ्चतेः पञ्चन् । एते
दशादयः सङ्गशब्दाः ॥

नञि जहातेः ॥ १५७ ॥

ओहाक् त्यागे ॥ अतो नञुरपपदे सति कनिन् । आतो
लोपः । रोऽसुपि । पा० ८, २, ६८, ६९, । इति रेफा-
देयः । अहर्दिनम् । अहन्निति कृत्वम् । अहोभ्याम् । अ-
ह भिः । अहरादीनां पत्यादिषूभयश्च । पा० ८, २, ७०,
२, । इति रः । अहर्पतिः । अहःपतिः । अहो रविधौ
रूपरात्रिरथन्तरेष्वेव । पा० ८, २, ६८, २, । अहोरू-
पम् । अहोरात्रः । गतमहो रात्रिर्गता ॥

श्वन् उक्षन् पूषन् शोचन् क्लेदन् स्नेहन् मूर्धन् मज्जन्
अयमनविश्वप्सन्परिज्वन्मातरिश्वन्मघवन्निति ॥ १५८ ॥

कनिनन्ता एते त्रयादश शब्दा निपात्यन्ते ॥ दुआश्चि
गतिवृद्ध्या । इकारलोपः श्वा कुक्कुरः । स्त्रियां ङीष् ।
शुनो च गृहिणी व्याच्यः किमन्यो जनः ॥ उक्ष स्नेचने ।
उक्षा बलीवर्दः ॥ पूष वृद्धौ । पुषेर्वा निषातनात् दीर्घः ।
पूषादित्यः । इन्हन्निति । पा० ६, ४, १२, । नियमात्
दीर्घाभावः । पूषणौ । पूषण । जयन्ति साधु पूषाणः शिष्य-
प्रहजबोधका इति तु प्रमादः ॥ झिह गतौ । इकारस्य

दीर्घत्वम् । झीहा कुत्तियाधिः । झीहानः । अर्थवतो हनो
नियमादत्र दीर्घत्व भवत्येव ॥ क्लिद्र आर्द्रभावे । गुणश्च ।
क्लेदा चन्द्रः । शिंह प्रीतो । गुणः । स्नेहा व्याधिः । स्ने-
हानो । स्नेहानः । मुर्वी मव वन्धने । उकारस्य दीर्घः ।
वकारस्य धकारः । मूर्धा शिरः । मूर्ध्वजैरूर्ध्वजैरिति यम-
काहकारवानपि । तथा निपातनादागन्तुर्वकारः । भवार्थे
यति मूर्धन्यः ॥ मसजेः सकारस्य चुत्वम् । शकारः । तस्य
जस्त्वम् । जकारः । मज्जास्थिसारः ॥ माङ् । मानेऽर्थपूर्वः ।
अर्थमादित्यः । अर्थमणी । अर्थमण । बह्वर्गमाणि ॥ सा भक्त-
ये विश्वपूर्वः विश्वप्सा देवः ॥ जु इनि सौत्रो धातुः परिपूर्वः ।
यणाटेशः परिज्वा चन्द्र ॥ दुओश्चि मातरिपूर्वः । सप्तम्या
अलुक् । धातोरिकार लोपः । मातरिश्वा सदागतिः ।
कुक्रियश्च वाति प्रभातके मातरिश्चन्निति क्कादस्वरो ॥ महे-
र्ङ्कारस्य घकारोऽवुगागमश्च । मघवेन्द्रः । भट्टौ तु मघ-
वत्स्यन्दोऽस्ति । हविर्जञ्चिति निःसङ्को मखेषु मववानसौ ।
१८, १९ । इति । सो च मघवान्मववा चेति कान्तद-
सूत्रम् ॥ क्षपणकवृत्तादत्रेतिशब्द आद्यर्थे व्याख्यातः । हेला-
लीलेत्यमी हावाः । अम० १, १, ०, १२, । इतिवत् । ते-
नान्येऽप्यत्र, यथादर्शनं द्रष्टव्याः ॥

॥ इति महोपाध्यायजाजलीत्यरनामधेय श्रीमदुक्कल-
दत्तविरचितायामुणादिवृत्तौ प्रथमः पादः ॥ १ ॥

कृहभ्यामेणुः ॥ १ ॥

हृज् करणे । हृज् हरणे ॥ आभ्यामेणुः स्यात् ।
करेणुर्गजहस्तिन्याः । स्त्रियां करेणूरित्यपि दृश्यते ॥ हरेणु-
र्गन्धद्रव्य कलायद्य । यथा च । कलायस्तु सतीनकः । हरेणु-
रखण्डको चान्मित्रिति वैश्यवर्गेऽमरः ॥

हनिकुपिनोरमिकाशिभ्यः कथन् ॥ २ ॥

हन हिंसागत्यो । कुष निष्कर्ष । णोञ् प्रापणे ।
रमु क्रीडायाम् । काश्ट दीप्तौ ॥ एभ्यो धातुभ्यः कथन् भव-
ति । हयो विषस्य ॥ कुष्ठ व्याधिसृगन्धयोः । इन्दुपताप-
गर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः । पा० ५, २, १२८, इतीनिः ।
कुष्ठिनौ । कुष्ठिनः ॥ नोथो नयनम् । सुनीथी धर्मशोलः ॥
रथः स्यन्दनः । रथः स्यात्स्यन्दने काये चरणे वेतसेऽपि च ।
यान्ते १, । इति विश्वः । दशरथस्यापत्यं दाशरथिः । क
चिदपवादविषयेऽप्युत्तमः प्रवर्तते । तेन प्रदीयतां दाशर-
थाय मैथिलीति सिध्यति ॥ काष्ठं दारु समाख्यातं काष्ठा
दिक्कालयोः स्मृता । काष्ठा दारुहरिद्रायां कालमानप्रक-
पयोः । स्यात् दिशि स्थानमात्रे च काष्ठमाख्यातमिन्धने ।
ठान्ते ८, । इति सः ॥

अवे भृजः ॥ ३ ॥

अवशब्द उपपदे भृजः क्यन् भवति ॥ अवभृयः पक्ष-
भेदो यज्ञावसानञ्च ॥

उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन् ॥ ४ ॥

उष दाहे । कुष निक्षर्षे । गै शब्दे । ऋ गतौ ॥ एभ्य-
स्थन् स्यात् । ओष्ठो दन्तच्छदः । ओष्ठोत्वोर्वा पररूपत्वम् ।
पा० ६, १, ८४, ५, । बिम्बोष्ठी । बिम्बोष्ठी ॥ कोष्ठं कुक्षि-
कुशूलयोः । कोष्ठं कुशूले चात्मीये कुक्षेरन्तर्गृहस्य च ।
ठान्ते ५, । इति विश्वः ॥ गाथा वाग्भेदवृत्तयोः ॥ अर्थोऽ-
भिधेये शब्दानां धनकारणवस्तुषु । प्रयोजने निवृत्तौ च
विषये च प्रयुज्यते । पर्पादित्वात् ठन् । अर्थिकः ॥ शु गतौ ।
बहुलकादतोऽपि थन् । शोधः श्वयथुरित्यमरटीकायाम् ॥

सर्तेर्णिच्च ॥ ५ ॥

सृ गतौ ॥ अतस्थन् णिङ्गवति सार्थः समूहः ॥

जृवृज्भ्यामूथन् ॥ ६ ॥

जृ वयोहानौ । वृज् वरणे ॥ आभ्यामूथन् । जरूथं
मांसम् ॥ वरूथो रथगुप्तौ ना ॥

पाटृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् ॥ ७ ॥

पा पाने । तृ प्लवनतरणयोः । तुद व्यथने । वच
परिभाषणे । रिचिर् विरेचने । पिच क्षरणे ॥ एभ्यः
षड्भ्यो धातुभ्यस्थक् स्यात् ॥ पीथी रविघृतं पीथम् । महिर-
मिहिरपीथाः कालकृत्यन्नपाणिरिति वर्णविवेकः । पीथं

जलञ्च ॥ तीर्थं गुर्ववतारयोः । तीर्थं शास्त्राध्वरोपायक्षेत्रो-
पाध्यायमन्त्रिषु । अवतारर्षिजुष्टाभः स्त्रीरजःसु च विश्रुतम् ।
थान्ते ८, । इति विश्वः ॥ तुत्थो वैश्वानरः । तुत्थोऽग्ना-
वञ्जने तुत्था नीलीसूक्ष्मलयोः । थान्ते ५, । इति विश्वः ।
उक्थं सामवेदः । तदधीते तद्देद । पा० ४, २, ५६, ।
इति ठक् । औक्थिकः । रिक्थं दायादधनम् । सुवर्ण-
मिति पारायणम् । ऋच स्तुती । अतोऽपि बाहुलकात् ।
हिरण्यं द्रविणं द्युमं रिक्थसृक्थं धनं वस्त्विति शब्दा-
र्णवः । सिक्थं तु स्यान्मधूच्छिष्टम् । सिक्थं नील्यां मधू-
च्छिष्टे सिक्थ ओदनसम्भवे । थान्ते ४, । इति विश्वः ।

अर्तेर्निरि ॥ ८ ॥

ऋ गतौ ॥ अतो निर्शब्द उपपदे थक् । निऋथः
साम ॥

निशीथगोपीथावगथाः ॥ ९ ॥

एते शब्दास्थक्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । शीङ् स्वप्ने नि-
पूर्वः । निशीथः स्यादर्धरात्रे निशीथो रात्रिमात्रके । थान्ते
१४, । इति विश्वः । पा पाने गोपूर्वः । घुमास्यागेत्यादि-
नेत्वम् । गोपीथं तीर्थमाख्यातम् । गाङोऽवपूर्वस्य ङस्त्व-
त्वम् । अवगथः प्रातः स्नातः ॥

गश्चोदि ॥ १० ॥

गै शब्दे ॥ अत उद्युपपदे थक् । उद्गीयत इत्युद्गीथः
सामवेदध्वनिः प्रणवश्चेति सुभूतिचन्द्रः ॥

ममोणः ॥ ११ ॥

इण् गतौ ॥ अतः सम्यपपदे थक् । समिधे वङ्गिः ॥

तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः ॥ १२ ॥

तिथादयस्थक्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ तिज निशाने ।
जलोपः । तिथोऽनलकामयोः ॥ पृषु सेचने । पृष्ठं तु चरम
तनोरित्यमरः । पृष्ठशब्दः स्तोत्रवचनोऽपि । पृष्ठानां स्तो-
त्राणां समूहः पृष्ठादुपसङ्गानम् । पा० ४, २, ४२, १, ।
इति यन् । पृष्ठ्यो यागविशेष इति ब्राह्मणादिसूत्रे रक्षितः ।
गुड् अव्यक्ते शब्दे । यु मिश्रणे । अनयोर्दीर्घः । गूथं विष्टा ।
यूथं समूहः ॥ प्रुड् गतौ । गुणः । प्रोथमस्त्री तुरङ्गास्ये
प्रोथः प्रस्थित उच्यते । वृत्तान्तरं मुदकान्नञ्च प्रियं प्रोथम-
नुव्रजेत् । प्रोथोऽध्वगेऽश्वघोणायां कठीस्त्रीगर्भयो । थान्ते
३, । इति विश्वः ॥

स्फायितच्चिवच्चिशक्तिक्षिपिच्छिदिच्छिपिहपि वन्दुप्र-
न्दिश्वितिवृत्त्यजिनोपदि मदिमुदिखिदिक्किदिभिदिमन्दि
चन्दिदह्दिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधि पूभिभ्यो
रक् ॥ १३ ॥

स्फायी वृद्धौ । तन्वू सङ्कीचने । वन्चु प्रलम्भने । शक्ल्
शक्ती । क्षिप प्रेरणे । क्षदिर् सम्प्रेषणे । सृष्टु गतौ । हप
प्रीणने । हप हर्षमोचनयो । वदि अभिवादनस्तुत्योः ।
उन्दी क्लेदने । श्विता वर्णे । वृत्तु वर्तने । अज गतिक्षेप-
णयोः । शीङ् प्रापणे । पद गतौ । सदी हर्षे । मुद हर्षे ।

खिदि दैन्ये । खिदिर् द्वैधीकरणे । भिदिर् विदारणे ।
मदि स्तुतौ । चदि आह्लादने । दह भस्मीकरणे । दसु
उपक्षये । दम्भु दम्भे । वस निवासे । वाश्ट्र शब्दे । शीङ्
स्वप्ने । हसे हसने । षिधु गत्याम् । शुभ दीप्तौ ॥ एभ्यो
वात्रिंशद्भ्यो रक् स्यात् ॥ नेड्वशि कृतीतीट्प्रतिषेधः । वलि
यलोपः । स्फार प्रभूतम् । स्फारः स्याद्विकटे स्फारं फलका
देश्च बुद्धवदे । रान्ते २२, । इति विश्वः ॥ न्यङ्वादित्वात्कु-
त्वम् । अनदितामिति नलोपः । तक्रं मथितम् । तक्रमुद-
श्विन्मथितं पादाभ्यूर्ध्वाभ्यु निर्जलम् । अम० २, ८, ५३, ॥
वक्रमनृजुदुष्टयो । वक्रः स्यात्कुटिले क्रूरे पुटभेदे शनैश्चरे ।
रान्ते ५४, । इति विश्वः ॥ शक्रः कुटजवज्रिणोः । शक्रो
महेन्द्रे स्यात्कुटजार्जुनभूरुहोः । रान्ते ५३, । इति विश्वः ॥
क्षिप्रं शीघ्रम् ॥ क्षुद्रः स्यादल्पहीनयोः । क्षुद्रः स्यादधमे
क्रूरे क्षपणेश्वर्ये च वाच्यवत् । क्षुद्रा विश्यानटोक्कण्टकारि-
कासरघासु च । रान्ते ५८, । इति विश्वः ॥ सृपश्चन्द्रः ॥
तृप्रः पुरोडाशः ॥ तृप्रो बलवान् ॥ वन्द्रः पूज्यः । नलोपः ।
उद्रो जलचरः । सम्पूर्वासुसुद्रोऽब्धिः ॥ श्वित्रं श्वित्रम् । श्वि-
ध्वान्तारिदानवाः । हन्त्रोरिपौ घने ध्वान्ते दैत्ये चक्षु च
दानवे । रान्ते ४०, । इति विश्वः ॥ अजेर्वीभावः । वीरः
सुभटः । वीरस्तु सुभटे श्रेष्ठे वीरं शृङ्गाटकेऽपि च । वीरा
स्यात् क्षीरकाकोलीतामलकेलवालुषु । पतिपुत्रवतीरन्भा-
गम्भारीमदिरासु च । रान्ते ८६, । इति विश्वः । नजि ।

अवीरा निःपतिसुता ॥ नीरं जलम् । निम्नमीर्ते पृषोदरा-
 दित्वान्नीरमिति धातुप्रदीपटीका ॥ पट्रो ग्रामः संवेशश्च ॥
 मट्रो हर्षो देशभेदश्च ॥ मुद्रा प्रत्ययकारिणी ॥ खिद्रो रोगो
 दरिद्रश्च ॥ छिद्रं विवरम् ॥ भिद्रं वज्रम् ॥ मन्द्रो गक्षीर-
 ध्वनिः ॥ चन्द्रः कर्पूरसीमयोः । चन्द्रः सुधांशुकर्पूरकम्पिह-
 स्वर्यवारिषु । रान्ते ६३, । इति विश्वः । पचाद्यचि रेफ-
 शून्योऽपि चन्द्रोनिशापतौ । हिमांशश्चन्द्रमाश्चन्द्रः शशी चन्द्रो
 हिमद्युतिरिति शब्दार्णवः ॥ दङ्गो दावाग्निः ॥ दस्यति रो-
 गान् क्षिपतीति दस्रः स्वर्वेद्यश्चौरश्च । नासत्यो दस्रश्च हावे-
 नावखिनीसुताविति स्मृतिः ॥ दभ्रः समुद्रः स्वल्पश्च । अ-
 दभ्रः प्रचुरम् । अदभ्रदर्भामधिशय्य स स्थलीम् । किरा०
 १, ३८, । इति भारविः ॥ वसेः सम्प्रसारणम् । शासिव-
 सिवसौनाश्च । पा० ८, ३, ६०, । इति षत्वं न भवति न
 रपरेत्यादिना । पा० ८, ३, ११०, । प्रतिषेधात् । उस्त्रो
 रश्मिर्देवश्च । उस्त्रा गौः ॥ वाश्रं पुरीषम् । वाश्रोऽपि दि-
 वसे वाश्रं मन्दिरे च चतुष्पथे । रान्ते ७३, । इति विश्वः ॥
 शीरोऽजगरः ॥ हस्त्रो-मूर्खः ॥ सिध्रः साधुर्वृक्षजातिश्च ।
 कुसायां कन् । सिध्रकावणं कच्चिन्नाम । वनं पुरगेति ।
 पा० ८, ४, ४, । णत्वम् ॥ शुभ्रं रुचिरं शुक्लञ्च पाण्डु-
 रश्च । शुक्लप्रदीप्तयोः शुभ्रमिति कोशान्तरम् ॥ मिश्र मश
 शब्दे । अतो बहुलवचनाद्रक् । मिश्रमिति देशना ॥ तथा
 पुण्डिधातोः पुण्ड्रो दैत्यभेदः तस्येदमित्यर्थे पौण्ड्रः पौण्ड्रवि-

वर्धनः ॥ तथा सिनोतेः सिरा । नाडी तु धमनिः सिरेत्य-
मरः ॥ मुसे रक् । मुस्त्रं नयनजलम् । मुस्त्रमश्रुणीति
शकारभेदः ॥ अस्यते रक् । अस्त्रं रुधिरम् । तत्पिबती-
त्यस्त्रपोराक्षसः ॥

चकिरम्योरुच्चोपधायाः ॥ १४ ॥

चक लप्ती । रमु क्रोडायाम् ॥ आभ्यां रगुपधायाश्चो-
त्वम् । चुक्रमस्तद्रव्यम् । चुक्रस्त्वस्तेऽस्तवेतसे । चुक्री
चाङ्गे रिकायां स्यादृक्षास्ते चुक्रमिथ्यते । रान्ते ५१, । इति
विश्वः ॥ रुम्बोऽरुणः शोभनश्च ॥

वौ कसेः ॥ १५ ॥

कस गतौ ॥ अतो वावुपपदे रगुत्वं चोपधायाः । वि-
कुस्त्रश्चन्द्रमाः । वर्णविवेके पुनरुपधायां बहुलवचनाद्रेफा-
देशं कृत्वा विक्रस्त्र इति साधितम् । दर्शितश्च । सिन्धूत्थ-
रात्रिमणिदर्शविद्यमृगाङ्गविक्रस्त्रपर्वकरपारदविप्रराज इति
विक्रमादित्यः ॥

अमितम्योर्दीर्घश्च ॥ १६ ॥

अम गत्यादिषु । तमु काङ्गायाम् ॥ आभ्यां रक् दीर्घ-
श्चोपधायाः । आम्नं फलम् । आम्नश्चूतो रसालोऽसौ । अम०
२, ४, २, १४, ॥ ताम्रं शुल्बेऽरुणेऽन्यवत् । रान्ते ७०, ।
इति विश्वः । अर्शआदित्वादमस्तारुस्ताम्रं शुल्बम् ॥

निन्देर्नलोपश्च ॥ १७ ॥

णिदि कुक्षायाम् ॥ अतो रक् नलोपश्च । निद्रा स्वप्नः ॥

अर्देर्दीर्घश्च ॥ १८ ॥

अर्दं गतौ ॥ अतो रक् दीर्घश्च धातोः । आर्द्रा नक्षत्रम् । आर्द्रं सरसद्रव्यं त्रिषु । आर्द्रं त्वमिते त्रिव्रित्ति विश्वः ॥

शुचेर्दश्च ॥ १९ ॥

शुच शोके ॥ अतो रक् दशान्तादेशो धातोर्दीर्घश्च । शूद्रो वृषलः । पुंयोगे शूद्रो । शूद्रा तज्जातिरेव च ॥

दूरीणो लोपश्च ॥ २० ॥

दृण् गतौ ॥ अतो दुर्युपपदे रक् लोपश्च धातोः । रो रिलोपः । पा० ८, ३, १४, । इत्यादिकार्यम् । दूरं विप्रकृष्टम् । शेषे दूरादेत्येति वक्तव्यम् । पा० ४, २, १०४, ६, । दूरादागतो दूरेत्यः पथिकः । स्थूलदूरेति । पा० ६, ४, १५६, । दूरीयान् । विदूरशब्दो नगरविशेषस्य पर्वतविशेषस्य बालवायस्य वाचक । विदूरे प्रभवतीति विदूरात् जगः । पा० ४, ३, ८४, । वैदूर्यो मणिः । बालवायजमिच्छन्ति वैदूर्यमणिमुत्तमा इति वृत्तिः ॥

कृतेष्कक्रू च ॥ २१ ॥

कृती केदने ॥ अतो रक् कृक्रू इत्येतावादेशौ स्तो यथा क्रममन्यसर्वयोः । कृच्छ्रं दुःखम् ॥ कृच्छ्रमाख्यातमाभीले पापसान्त्वननादिभ्योः । रान्ते ६२, । इति विश्वः । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः । पा० ६, ३, २, । इत्यलुक् । कृच्छ्रान्मुक्त ।

सुखादित्वात् । पा० ३, १, १८, । कृच्छ्रायते । सुखादि-
भ्यश्च । पा० ५, २, १३१, । इतीनिः । कृच्छो ॥ क्रूरः
खलः । क्रूरस्तु कठिने घोरि नृशंसे चाभिधेयवत् । रान्ते
२६, । इति विश्वः ॥

रोदेर्णिङ् लुक् ॥ २२ ॥

रुदिर् अशुभिमोचने ॥ अस्मात् ख्यन्ताद्रक् णेश्च लुक् ।
लोपे हि प्रत्ययलोपलक्षण्येन गुणः । रोदनाद्गुद्रः । यदुक्तम् ।
रोदनात्तव रुद्रेति नामधेयत्वमावहेत्यागमः । इन्द्रवरुणेति
डीषानुक्तौ । रुद्राणी ॥ बहुलमन्यत्रापि सञ्ज्ञाच्छन्दसोः ।
अन्यत्रापि धात्वन्तरे प्रत्ययादौ च ऐर्लुङ्भवति । बहुलं सं-
ज्ञायां छन्दसि च विषये ॥ सञ्ज्ञायां तावत् । धृञ् धारणे ।
अतो ख्यन्तात् पाशशूलचक्रवज्रशक्त्युदकदण्ड इत्येतेषूपप-
देषु पचाद्यचि णिङ् लुक् । पाशं धारयतीति पाशधरो वरु-
णः । शूलधरो रुद्रः । चक्रधरः कृष्णः । वज्रधर. इन्द्रः ।
शक्तिधरः कुमारः । उदकधरो मेघः दण्डधरो यमः ॥ शुष
शीषणे । मुच्ल् मीक्षणे । रुह जम्बानि । एभ्यः पर्णं उद-
पटे ख्यन्तेऽन्विभ्योऽपि दृश्यते । पा० ३, २, १७८, । इति
क्विप् णिङ् लुक् । पर्णानि शीषयतीति पर्णशुट् । पर्णमुट् ।
पर्णरुट् । कलां जशोऽन्ते । पा० ८, २, ३६, । चोः कुः ।
हो ढः । पा० ८, २, ३०, ३१, । इत्यादिकार्यम् । तथा च
प्रयोगः । वान्ति पर्णशुषा वाता वान्ति पर्णमुचि ऽपरे । ततः

पर्णरुहो वान्ति ततो देवः प्रवर्षति ॥ छन्दसि च । वृधु
वृद्धौ । णिच् । णेलुक् । वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः ॥

जीरोच ॥ २३ ॥

जु इति सौत्रो धातुः ॥ अतो रगीश्वान्तादेशः । जीरो
ऽणः । जीरः खड्गे वणिग्द्रव्ये । रान्ते २८, । इति विश्वः ।
संज्ञायां कनि जीरकं वणिग्द्रव्यम् ॥ ज्यश्वेत्यिके । तथा हि
जीवे रदानुक् । पा० ६, १, ६६, १, । इत्यस्य प्रत्याख्या-
नार्थं नैतज्जीवे रूपं किन्तु रकि ज्यः सम्प्रसारणम् । पा०
१, १, ४, । इति भाष्य उक्तम् ॥

सुद्धधाज्गृधिभ्यः क्रन् ॥ २४ ॥

षुज् अभिषवे । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । ड्धाज्
धारणे । गृधु अभिकाङ्क्षायाम् ॥ एभ्यः क्रन् । सुरो देवः ।
स्त्रियां टाप् । सुरा मदिरा ॥ सूरः सूर्यः । सौर सौरभास्पर्द-
मिति दन्त्यः । उत्तरसूत्रे तालव्यादिरपि सूर्ये । शूरश्वार-
भटे सूर्ये । रान्ते २६, । इति विश्वः ॥ इत्वम् । धीर प-
ण्डितः । धीरा हि दुस्तरमपि व्यसनं तरन्ति ॥ गृध्रः पक्षी ॥

शसिचिमिजां दीर्घश्च ॥ २५ ॥

शु गताविति सौत्रः । षिज् बन्धने । चिज् चयने ।
डमिज् प्रक्षेपणे ॥ एभ्यः क्रन्नेषां दीर्घत्वञ्च । शूरो विक्रा-
न्तः । पात्रेसमितादित्वात् पिण्डीशूरः । के चित्कुमुदाकरा
इवामोढसूरभास इति सुबन्धुश्लेषात् दन्त्यादिरपि वीरवा-
चकः सूर इति सर्वस्वे व्याख्यातम् । शु स्तु गतावित्ययं न

भूवादिको मूर्धन्योपदेशः पारम्पर्येण । तस्माद्भूवादेरवृत्त-
तत्वात् शु इत्ययं धातुरूह्यत इति पुरुषोत्तमदेवः ॥ सीरो
लाङ्गलम् । सीरपाणिर्हलायुधः ॥ चीरं वल्कलम् ॥ मीरः
समुद्रः ॥

वाविन्धेः ॥ २६ ॥

जिह्वो दीप्तो ॥ अतो वावुपपदे क्रन् । नलोपः ।
बीधं तु विमलार्थकमिति विशेष्यनिघ्नोऽमरः ॥

वृधिवपिभ्यां रन् ॥ २७ ॥

वधु वद्धौ । डुवप् ॥ आभ्यां रन् । वधं चर्म । तस्य वि-
कारः । पा० ४, ३, १३४, इति । अणन्तात् ङीप् । वा-
ध्रीव नासास्येति वार्ध्रीणसः । अज्नासिकायाः । पा० ५,
४, ११८, । इति नसादेसः पूर्वपदात्मज्ञायाम् । पा० ८, ४,
३, । इति णत्वम् । कृष्णग्रीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विह-
ङ्गमः । स वै वार्ध्रीणसः प्रोक्तः पिष्टृणां पुष्टिवर्धन इत्या-
गमः ॥ पुन्नपुंसकयोर्वप्र इत्यमरः । वप्रः पितरि केदारे वप्रः
प्राकाररोधसोरिति धरणिरन्तिदेवो ॥

ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रचुरखुरभद्रोग्रभे रमेरशु
क्रशुक्लगौरवन् रामालाः ॥ २८ ॥

रनन्ता जनविशतिरमी निपात्यन्ते ॥ ऋज गत्यादिषु ।
निपातनाङ्गुणाभावः । ऋजो नायकः ॥ इदि । इन्द्रः शक्रः ।
इन्द्रः शचीपतावन्तरात्मन्यादित्ययोग्योः । रान्ते ६३, ।
इति विश्वः । तस्य स्त्रीन्द्राणी । रन्विधाविन्दीति न कृतं

वैचित्र्यार्थम् । इन्द्रवायू हन्वे ॥ अङ्गेर्नलोपः । अयं प्रधान-
 नमुपरिभागः ॥ वज्रं गतौ । वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ । अम०
 ३, ४, १८६, । वज्रं हीरकदम्भोलिवालकामलकेषु च ।
 वज्रा गुडूचिकायां स्यात् । रान्ते ७०, । इति सः ॥ डुवप् ।
 उपधाया इत्वम् । विप्रो ब्राह्मणः ॥ कुबि आच्छादने । चुबि
 वक्त्रसंयोगे । अनयोर्नलोपः । कुव्रमरखम् ॥ चुव्रं मुखम् ॥
 क्षुर विलेखने । रेफलोपः । अगुणः । क्षुरो लोमच्छेदकः ।
 क्षुरः स्यात् छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षुरे । रान्ते १२, ।
 इति सः ॥ खुर छेदने । गुणाभावोऽन्यलोपश्च । खुरः शफम् ।
 कदाद्राक्षं देशं हरहृषखुरक्षुनिर्दारिताभ्रमिति । खुर
 उपपटे प्रा पूरणे । अक्षः कः स्यात् । खुरप्रोऽस्त्रम् । दशा-
 ननक्षिप्तखुरप्रखण्डितः क्व चित्रताद्भो हिमदीधितिर्यथेति
 हरविलासः ॥ भद्रि कल्याणे । नलोपः । भद्रं कल्याणम् ॥
 उच समवाये । चकारस्य गकारः । उग्रो महेश्वरः । उग्रः
 शूद्रासुते क्षत्रे श्रीकण्ठे चोत्कटेऽन्यवत् । रान्ते ५५, । इति
 विश्वः ॥ जिभी भये । गौरादित्वात् ङीष् । भेरी दुन्दुभिः ।
 पक्षे लत्वम् । भेली जलतरणद्रव्यं वृद्धकायः कातरश्च । भेलः
 प्लवे भीलुके च निर्वृद्धिमुनिभेदयोः । लान्ते २३, । इति
 विश्वः ॥ शुचेश्वकारस्य ककारः । शुक्रो दैत्यगुरुः प्रोक्तः शुक्रौ
 मासहंताशनौ । शुक्रं देहवतां बीजं शुक्रमक्षिरुजं विदु-
 रिति शास्त्रतः ॥ शुक्तः शुभ्रः । शुक्लो योगान्तरे श्वेते शुक्तश्च
 रजते मतम् । लान्ते २८, । इति विश्वः ॥ गुड् अव्यक्ते

शब्दे । वृद्धिः । गौरोऽरुणे सिते पीते । अम० ३, ४, १६१, ।
 गौरादित्वात् ङीप् । गौरी दुर्गा ॥ वन सम्भक्तौ । वनो
 विभागी । वर्णशब्दस्य कृष्टृइत्यादिना । ३, १०, । नप्रत्य-
 येन सिद्धत्वादनार्यः पाठः ॥ इण् गतो । गुणाभावः । इरा
 मये च वारिणि । इरावान् समुद्रः । तत्र भवः । ऐरा
 वतः । ऐरावती नदी । उग्रम्यश्वेत्यादिना । पा० ३, २,
 ३७, । खशि ऋसो निपातितः । इरम्भदः । इरम्भदोऽभ्रा-
 ग्निरित्यन्ये ॥ मा माने । लत्वम् । जाला खक् । मालं
 क्षेत्रे जने मालो माला पुष्पादिदामनि । लान्ते १५, ।
 इति विश्वः । इष्टकेषोति । पा० ६, ३, ६५, । पूर्वप-
 दस्य ऋस्त्वम् । मालभारिणो कन्या ॥ बाहुलकात् तिज
 निशाने । रन् । दोषत्वम् । जकारस्य वकारः । तीव्रं
 तीक्ष्णम् । त्रिषु ॥

समि कसेरुकन् ॥ २८ ॥

कस गतौ ॥ अतः सम्यपपद उकन् । सम्यक्कसन्ति पला-
 यन्तेऽस्मादिति सङ्गसुको दुर्जन इत्युपाध्यायवेखम् । सं-
 शयमापन्नः । सङ्गसुकोऽस्थिर इत्यनरः । नो जगद्विरयम् ॥

पचिनश्शोर्णकन्कलुमौ च ॥ ३० ॥

पचेर्नश्शोर्णकन् स्यात् । णकारो वृद्धार्थः । अनयोश्च
 यथाक्रमं क्वादेशलुभागसौ भवतः । पालुकः रूपकारः स्यात् ॥
 नश्शुकोऽणुवाचकः ॥

भियः क्रुकन् ॥ ३१ ॥

जिभी भये ॥ अतः क्रुकन् । भीरुकः कातरः ॥

कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि ॥ ३२ ॥

शिल्पिन्यभिधेये संज्ञायां गम्यमानायां सोपपदादपि
शब्दान्निरूपपदाच्च धातोः कुन् स्यात् ॥ शिल्पिनि तावत् ।
रञ्ज रागे । रजको वस्त्रशोधकः ॥ पूर्वस्य । इक्षुपूर्वात्
कुट्ट क्तेदने । इक्षून् कुट्टयतीति । इक्षुकुट्टको गौडिकः ॥
संज्ञायाम् । तक्षून् तनूकरणे । तक्षको वर्धकिः ॥ धूज्
कम्पने । ध्रुवको गर्भमोचकः ॥ अभ्र वभ्रेति । अभ्रक
मौषधम् ॥ चरेः । चरको वैद्यशास्त्रं प्रसिद्धं गन्ता च ॥ चष
भक्षणे । चषकं पानपात्रम् ॥ शालपूर्वस्य भन्जो आमर्दने ।
नलोपाभावः । टाप् । शालभञ्जिका क्रीडा काष्ठपुत्रिका
च । नित्यं क्रीडाजीविकयोः । पा० २, २, १७, । इत्यत्र तु
संज्ञायामिति एवलं कृत्वा न्यासे साधितम् । शीलमचिकेति
तत्प्रकारान्तरम् ॥ चायू पूजादौ । पुष्पप्रचायिका । शुन
गतौ ॥ शुनकः श्वा ॥ भष भर्त्सने । भषकोऽपि श्वेति क
लिङ्गः ॥ आङ्पूर्वात् मलतेरामलकः । गौरादित्वात् ङीष् ।
आमलकी । सर्वदामलकी ग्राह्या परित्यज्य दिनं रवेः ॥
कलां पातीति कलापकं चन्द्रकम् ॥ मल मल्ल धारणे । म-
ल्लिका पुष्पजातिः । धम्मिल्लमल्लीस्रज इति प्रमादपाठः ॥
बहुलमन्यत्रापि ॥ उदकमिति प्रपञ्चार्थमिति प्राचीनवृत्तिः ॥
कनी दीप्तौ । कनकं सुवर्णम् ॥ कटे वर्षादौ । कटकं व-

लये सानौ राजधानीनितम्बयोः ॥ लट् बाल्ये ॥ लट्को
दुर्जनः । इत्याद्यन्यदपि बोद्धव्यम् ॥

रमे रश्च ली वा ॥ ३३ ॥

रमेः कृन् । रेफस्य वा लत्वम् । रमको विलासी । लम-
कस्तीर्थशोधकः । नडादित्वात् लामकायनः ॥

जहातेर्दे च ॥ ३४ ॥

जहातेः कृन् धातोर्दित्वञ्च । आलीपोऽभ्यासकार्यञ्च ।
जहकस्यागिकालयोः ॥

धो धम च ॥ ३५ ॥

धा शब्दाग्निसयोगयोः ॥ अतः कृन् धमादेशश्च धातोः ।
धमकः कर्मकारः स्यात् ॥

हनो वध च ॥ ३६ ॥

हन्ते कृन् वधादेशश्च धातोः । वधकी हिंस्रः ॥

वज्रलमन्यत्रापि ॥ ३७ ॥

अन्यत्रापि कृन् बहुलं स्यात् ॥ कुह विस्मापने । कुहको
दाम्भिकः ॥ कृती छेदने । कृतकं मिथ्या ॥ भिदिर् । भिदकः
खड्गः ॥ छिदिर् । छिदकं वज्रम् । रुचे रुचकं मातुलुङ्गकम् ॥
लङ्गेर्लङ्गको वल्लभः ॥ उज्क् उज्जर्गे । उज्कको मेवयोगि-
नीः । इत्यादि ॥

कृषेर्वृद्धिश्चोदीचाम् ॥ ३८ ॥

कृष विलेखने ॥ अतः कृनुदोचां मते धातोर्द्विश्च ।
कार्षकः कृषीवलः । कृषकः स एव ॥

उदकञ्च ॥ ३८ ॥

निपात्यते ॥ उन्दी क्लेदने । अतः कुन् । उदकं जलम् ।
दिगादित्वादुदकात्सञ्जायामिति यत् । उदक्या रजस्वला ।
उदक्या सर्ववर्णानां वर्ज्या रात्रिवतुष्टयम् । पेषंवाहेति ।
पा० ६, ३, ५८, । उदकस्य दः । उदधिः । एकहलादौ ।
पा० ६, ३, ५८, । इति विकल्प उदककुम्भः । उदकुम्भः ।
शान्त्युदकुम्भहस्ता । २, २०, । इति भट्टिः । उदशब्दोऽ-
प्युदकपर्याय इति भाष्यटीका । उदकस्योदः सञ्जायामिति
रचितः । सहस्ररात्रोरुदवासतत्परा । ५, २६, । इति
कुमारः ॥

वृश्चिकृष्योः किकन् ॥ ४० ॥

ओत्रयू क्लेदने । कृष विलेखने ॥ आभ्यां किकन् ।
वृश्चिकः शूककीटे स्याद्राशिभेदेऽपि वृश्चिकः । कृषिकः
फाल । स्त्री ककुशी कृषिकः फाल इति रत्नकोषः ॥

प्राडि पणिकषः ॥ ४१ ॥

पण व्यवहारे । कष शिषेति दण्डक ॥ आभ्यां किकन्
प्राड्युपपदे । प्रापणिकः पण्यविक्रयी ॥ प्राकषिको रामा-
या नर्तकः परदारोपजीवी च ॥

मुषेर्दोर्घञ्च ॥ ४२ ॥

मुष स्तेये ॥ अतः किकन् । धातोर्दोर्घत्वम् मूषिक
आशुः । अजादित्वान्मूषिता स्त्रियाम् । गिरिका बालमू-
षिकेत्यमरः ॥

स्यमे सम्प्रसारणञ्च ॥ ४३ ॥

स्यमु शब्दे ॥ अतः किकन् धातोः सम्प्रसारणं दीर्घञ्च ।
सीमिको वृक्षभेदः स्यात् ॥

क्रिय इकन् ॥ ४४ ॥

क्रोणातिरिकन् स्यात् । क्रयिकः क्रेता । विक्रयिकी
विक्रेता ॥

आडि पणिपनिपतिखनिभ्यः ॥ ४५ ॥

पण व्यवहारे स्तुती च । पन च । पटल्य गतौ । खनु
अवदारणे ॥ एभ्य आडोक्कन् स्यात् । आपणिको वणिक् ।
अत्रैव प्रपूर्वं आडि प्रापणिकसिद्धौ प्राडि पस्विति वैचित्र्या
र्थम् । आपणेन व्यवहरतीत्यर्थे ठकि सिद्धे नित्स्वरार्थमि-
दम् ॥ आपनिक इन्द्रनीलः किरातश्च ॥ आपतिकः श्येनो
दैवायत्तश्च ॥ आखनिको मूषिको वराहश्च ॥

श्यास्याहजविभ्य इनच् ॥ ४६ ॥

श्यैङ् गतौ । श्यै स्ये शब्दसङ्घातयोः । हज् हरणे ।
अव रक्षणादौ ॥ एभ्य इनच् स्यात् । श्येनः पक्षी । श्येन-
स्त्रिषु मिते खग इति ॥ स्थेनश्चौरः ॥ हरिणो मृगः पाण्डु-
रश्च । हरिणः स्यात्कुरङ्गेऽपि हरिणः पाण्डुरेऽन्यवत् । ह-
रिणी हरितायाञ्च चारुवृत्तप्रभेदयोः । शान्ते ५०, । इति
विश्वः ॥ अविनोऽव्ययुः ॥

वृजः किञ्च ॥ ४७ ॥

वृजो वर्जने ॥ अस्मादिनच् किञ्चवति । वृजिनं पाप-

वक्रयोः वृजिनं कलुषे पापे वृजिनं कुटिलेऽन्यवदिति । केशे
तु वृजिनो मत इत्यमरः ॥

अजेरज च ॥ ४८ ॥

अजेरिनच् स्यादजादेशश्च वीभावबाधनार्थः ॥ अज
गत्यादौ । अजिनं चर्म । अजिनं चर्म वृत्तिः स्त्रीत्यमरः ॥

बहुलमन्यत्रापि ॥ ४९ ॥

अन्यत्रान्यस्मादपि बहुलमिनच् किङ्गवति ॥ कठ कच्छ-
जीवने । कठिनं दृढम् । कठिनं निष्ठुरे स्यात्स्यां शर्करायां
गुडस्य च । कठिना खटिकायान्तु कठिनीति प्रयुज्यते ।
नान्ते ४८, । इति विश्वः । कठिनी कक्खटो कटौत्यन्यः ।
नवजलधरश्यामाः पश्यन्दिशो भवन्ती विना कठिनहृदये
जीवत्येव प्रिये स तव प्रियः ॥ कुडि दाहे । कुण्डिन ऋषिः ।
तस्यापत्यं कौण्डिन्यः ॥ वर्ह वल्ह प्राधान्ये । वर्हिणो म-
यूरः ॥ फलतेः फलिनः फली ॥ नल गह्वने । नलिनं पद्मम् ।
पुष्करादित्वान्नलिनी ॥ मसी परिमाणे । मसिन सुपिष्टम् ॥
मल म धारणे । मलिनो मलीमस ॥ बाहुलकात् दुहे-
रपि । दुहिणो ब्रह्मा ॥ तथा द्यतेर्दिनं दिवसमिति पुरु-
षोत्तमदेवः ॥

द्रुदक्षिभ्यामिनन् ॥ ५० ॥

गतौ । दक्ष दृष्टौ ॥ आभ्यामिनन् । द्रविणं द्रव्यम् ।
द्रविणं काञ्चने वित्ते द्रविणं च पराक्रमे ॥ दक्षिण ऋजुः ।
दक्षिणः मरलावामपरच्छन्दानुवृत्तिषु । वाच्यवत् दक्षिणा-

वाचीयज्ञदानप्रतिष्ठयोः । णान्ते ४५ । इति विश्वः । दक्षि
णादिकं दानञ्च ॥

अर्तेः किदिच्च ॥ ५१ ॥

ऋ गतौ ॥ अस्मादिनन् किट्यादिकारश्च धातोः । रप-
रत्वञ्च । हरिणं शून्यमूषरमित्यमरः ॥

वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च ॥ ५२ ॥

टुवेष्ट कपि चलने । तुहिर् अर्दने ॥ आभ्यामिनन् ।
ऋसो ऋस्त्वञ्च धातोः । विपिनं गहनम् ॥ तुहिनं हिमम् ।
तुहिनमित्यत्र गुणे कृते ऋस्वः ॥

तलिपुलिभ्याञ्च ॥ ५३ ॥

तल प्रतिष्ठायाम् । पुल महत्त्वे ॥ आभ्यामिनन् । त-
लिनं विरले स्तोके स्वच्छेऽपि तलिनं त्रिषु । नान्ते ४८ ।
इति विश्वः ॥ पुलिनं तीयसन्निधाविति नान्तेऽमरः ॥

गर्वेरत उच्च ॥ ५४ ॥

गर्वं मोचने ॥ अस्मादिनन् । अकारस्योत् । गौरादि-
त्वात् ङोष् । गुर्विणो गर्भिणी ॥

रुहेश्च ॥ ५५ ॥

रुह जन्मनि ॥ अत इनन् । रोहिणः । प्रज्ञादित्वा-
दणि रौहिणश्चन्दनतरुः अश्वादित्वात्फञ् । रौहिणायनः ।
स्त्रियां जातेः । पा० ४, १, ६३, । इति ङीष् । रौहिणी
गौः । गौरादित्वात् रोहिणी नक्षत्रे ॥

महेरिणश्च ॥ ५६ ॥

मह पूजायाम् ॥ अस्मादिनण् स्यात् । चकारादिन-
त्रपि । माहिनं महिनं राज्यम् ॥

क्विबृचिप्रक्लिश्रिस्तुद्रुप्रज्वादीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च ॥५७॥

वच परिभाषणे । प्रक्ञ्जीप्सायाम् । श्रिज् सेवायाम् ।
स्तु गतौ । द्रु गतौ । प्रुङ् गतौ । जु इति सौचो धातुः ॥
एभ्यः क्विप् । एषां दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च । वचिप्रक्लोः पदान्त-
कार्यञ्चोः कुरित्यादिकम् । वाक् सरस्वती । टाप् । भागु-
रिमतेनाजादिपाठात् वाचा वाक् गौः सरस्वतीति चन्द्रः ।
वाचो ग्मिनिः । पा० ५, २, १२४, । वाग्मी ॥ शब्दं
पृच्छतीति शब्दप्राट् शिथः । क्लोः शूडनुनासिके च । पा०
६, ४, १८, । इति शवम् । शब्दप्राशौ । शब्दप्राशः ॥
श्रीर्लक्ष्मीः । श्रीर्वेशरचनाशोभाभारतीसरलद्रवे । लक्ष्म्यां
त्रिवर्गसम्पत्तौ रेखोपकरणे मता । रान्ते २, । इति विश्वः ।
क्वदिकारात् । पा० ४, १, ४५, । इति ङीष् । श्रीयमि-
त्यपि भवतीति दुर्वटे रक्षितः । स्त्रवत्यतो घृतादिकमिति
स्त्र्यञ्जोपकरणम् । दूर्हिरण्यम् ॥ कटेन प्रवर्तत इति कटप्रूः
कामरूपी कीटश्च ॥ जूः शशोऽश्ववृषभयोजू पिशाची स्त्रियां
मतेति रूपमञ्जरी । जूराकाशे सरस्वत्यां पिशाच्यां जवनेऽपि
च । विश्व० जान्ते १, ॥ इह क्विविति योगविभागाच्छेषः ।
प्रवर्षन्त्यस्यां घना इत्यधिकरणे प्रावृट् । अजादिपाठादे-
कीयमतेन टाप् । प्रावृषा तु जलाप्लव इति कीशः ॥ द्वार-
यते । द्वारः । द्वारौ । द्वारः ॥ टुओश्चि । उदकेन श्वयति ।

उदश्विन्नयितम् ॥ ऋच स्तुतौ ऋचन्ति स्तुवन्त्यनयेत्यृग्वेदः ॥

आप्नोतेर्ह्रस्वश्च ॥ ५८ ॥

आप्ल व्याप्तौ ॥ अतः क्षिप् धातोर्ह्रस्वत्वञ्च । आप
इति जसि दीर्घः । आपः स्त्री भृन्नि । अम० १, २, ३, ३, ।
आपः । अद्भिः । अद्भ्यः । अणम् । अप्सु । ऋक्पूरित्या-
दिना च समासान्तः । पा० ५, ४, ७४. । बहुपानि तडा-
गानि सारसाः मुपासत इति विनीतकौत्तिः । समास-
न्त नित्यत्वे च बह्वाम्यि तडागानीति वृत्तिः । अद्भ्य उच्चा-
रक उदपः प्लवः । ऊदनीर्देशे । पा० ६, ३, ६८. । इति
दीर्घनिर्देशादन्यत्रापि भवतोतीको ऋस्त्रोऽङ्यो गालवस्ये-
त्यत्र भागवृत्तिः । आपस्त्रयोऽप्यस्ति । तस्यायं प्रयोगः ।
आपोभिमार्जनं कृत्वेति । तथा च कीशः । कमलं सलिलं
मुवनमुदकं पावनं नीरं वनवारी जीवनांवापः । सर्वमा-
पोमयं जगदिति चण्डी ॥

परौ व्रजेः पश्च पदान्ते ॥ ५९ ॥

व्रज गतौ ॥ अस्मात्परावुपपदे क्षिप् दीर्घत्वञ्च । पदान्ते
षत्वम् । परिव्राट् भिक्षुः । परिव्राजौ । परिव्राजः ॥

ऊषः श्लवञ्च ॥ ६० ॥

जुहोतेः क्षिप् । दीर्घत्वं श्लादिवञ्च कार्यम् । ततो
द्विर्वचनादिकम् । जुहः स्त्रियां सुगभेद इत्यमरः ॥

सुवः कः ॥ ६१ ॥

सु गतौ ॥ अस्मात्प्रत्ययः स्यात् । सुवो यज्ञोचित-

द्रव्यम् ॥ बाहुलकात् ध्रु स्थेर्ये । अतोऽपि कः । ध्रुव औत्ता
नपादिः स्यात् । ध्रुवनपायेऽपादानम पा० १, ४, २४, ॥

चिक्च ॥ ६२ ॥

स्रवतेरेव चिक् च स्यात् । इकार उच्चरणार्थः । ककार
किट्कार्यार्थः । कुत्वम् । सुक् । सुचौ । सुच' । यज्ञोचित-
द्रव्यम् ॥

तनोतेरनश्च व. ॥ ६३ ॥

तनोतेश्चिगनश्च वकारादेशः । त्वक् । त्वचौ । त्वचः ।
चर्मवल्कलयोः । चान्ते १३, । इति विश्वः । त्वचश्चोऽका-
रान्तोऽप्यस्ति । त्वचवेष्टितमस्थिपञ्जरं यदि कामं समुपैषि-
तमिति प्रयोगः । त्वचं गृह्णाति त्वचयति । सत्यापपाशेति ।
पा० ३, १, २५, । णिच् । स्त्रियां त्वक् स्यात्त्वचं चोचमिति
कोशः ॥

ग्लानुदिभ्याण्डौः ॥ ६४ ॥

ग्लै हर्षक्षये । णुद प्रेरणे ॥ आभ्याण्डौः स्यात् । ग्लौ-
श्चन्द्रः ॥ नौर्जलतरणद्रव्यम् । नावा तरति । नाविकः
कर्णधारः स्यात् ॥

चिरव्ययम् ॥ ६५ ॥

डोप्रत्ययश्च्यन्तोऽव्ययसंज्ञकः स्यात् । कृन्मे जन्तः । पा०
१, १, ३८, । इति सिद्धे नियमार्थं डोप्रत्ययान्तश्चान्त एवा
यन्न केवलः । ऊर्यादिचिडाचश्च । पा० १, ४, ६१, । इति
निपातनत्वेनाव्ययत्वे सिद्धे सूत्रमिदमारभ्यते नियमार्थम् ।

यद्युणादिषु व्युत्पन्नस्याव्ययत्वं भवति तदा च्यन्तस्येतेतर-
ग्लौनौरैगोद्ये शब्दानां केवलानां कृन्मजन्त इति नाव्य-
यत्वं ग्लौनौरैरित्यादिसमयानिकषामुद्धरेवतुमित्यादीनान्तु
चादिस्वरादिपाठसामर्थ्यादव्ययत्वम् । अग्लौग्लौः स-
म्पद्यते । अभूतेत्यादिना । पा० ५, ४, ५०, । चिप्रत्ययः ।
ग्लौकरोति । ग्लौभवति । ग्लौस्यात् । एवं नौभवतीत्यादि ।
अव्ययत्वात्सप्लुक् । केवलस्य तु न भवति ग्लौनौरैरिति ॥

रातेडैः ॥ ६६ ॥

रा दाने ॥ अस्मात् डैः स्यात् । स च च्यन्त एवाव्य-
यम् । रायो हलि । पा० ७, २, ८५, । राः । रायः ।
रायौ । रायः । राभ्याम् । राभिः । रायमति क्रान्तानां ब्रा-
ह्मणकुलानामतिराणामिति । नामि । पा० ६, ४, ३, ।
इति दीर्घात्परत्वादात्वम् । चिप्रत्यये रैक्तीति । रैशब्दः
कनके धन इति धरणिः ॥

गमेडौः ॥ ६७ ॥

गच्छतेडौः स्यात् स च च्यन्त एवायम् । गोतो णित् ।
पा० ७, १, ६०, । गौः । गावौ । गावः । भूम्नि चेति
कोशः । स्वर्गे वृषभे रश्मौ वज्रे चन्द्रमसि स्मृतः । अर्जुनी-
नेत्रदिग्वाणभूवाण्वारिषु गौर्मता । गान्ते १, । इति विश्वः ।
धवला गावश्चरन्ति । स्वर्गे रश्मौ च वज्रे च बलीवर्दे च गौः
पुमान् । स्त्री वाणरोहिणीनेत्रदिग्वाणभूषण्यु भूम्नि च ।
गोरिवायो गमनमस्येति गवयः पशुभेदः स्यात् । गौरादि-

त्वाङ्गवयी । चू च गोऋतोतीत्यादि ॥ बाहुलकात् व्युते-
रपि ङोः । व्योतन्ते देवा अस्यामिति व्योः स्त्री स्वर्गान्तरि-
क्षयोः । गोशब्दवद्रूपमस्य ॥

भ्रमेश्च डूः ॥ ६८ ॥

भ्रमतेश्चङ् स्यात् । भ्रूर्नेत्रयो हपरि रेखा । शोभने
भ्रुवौ यस्याः सा सुभ्रूः । सम्बोधनेऽस्वार्थनयोर्ङ्गस्वः । पा०
७, ३, १०७, । नेयकुवडिङ्ङत्यनेन वामि । पा० १, ४, ४,
५, । इत्यतो वाग्रहणस्य सिद्धावलोकितायायेनानुवृत्तस्य
व्यवस्थितविभाषात्वान्न नदोसंज्ञाभावः । हा पितः । कासि
हे सुभ्रु । बह्वेवं विललाप सः । ६, ११, । इति भट्टि ।
विमानना सुभ्रु । कुतः पितुर्गृहे । कु० सं० ५, ४३, । इति
कालिदासः । भ्रुवोर्भङ्गो भ्रूमङ्गो भ्रुभङ्गो भ्रूमङ्गश्चेति रूपत्र-
यम् । भ्रुकुंसादीन्मकारो वा । पा० ६, ३, ६१, ३, । इत्य-
कारङ्गस्वो । पक्षे दीर्घ एवावतिष्ठते । एतत्सर्वमिको ङ्गस्व
इत्यत्र भागवृत्तिः । चकाराङ्गमेरपि डूः । अग्रे गच्छतीत्य-
ग्रेणः सेवकः ।

दमेर्ङोसिः ॥ ६९ ॥

दसु उपशमे । अतो ङोसिः । ङित्वाङ्ङिलोपः । दो-
र्वाङ्गः । दोषौ । दोषः । दोर्दण्डेन शराः शरैररिशिरस्ते-
नापि भूमण्डलमिति सुबभूवुः । दोभ्यां चरति दौष्कः । दोष
उपसङ्ख्यानमिति ठक् । इणः षः । पा० ८, ३, ३६, ।
इति षत्वम् ।

पणेरिज्यादेश्व वः ॥ ७० ॥

पणेरिजिः स्यादादेश्व वकारादेशः । पदान्तकार्यम् ।
वणिक् पण्यविक्रयो । वणिजौ । वणिजः । मरकत पति-
तोऽसि पामरे वणिजि । स्वार्थेऽणि नैगमो वाणिजो वणि-
गित्यमरः ॥

वशः कित् ॥ ७१ ॥

वश कान्तौ ॥ अत इजिः कित्स्यात् । ग्रह्यादिसूत्रेण ।
पा० ६, १, १६, । सम्प्रसारणम् । उशिगम्नो घृतेऽ-
पि च ।

भृञ् उच्च ॥ ७२ ॥

भृञ् भरणे ॥ अस्मादिजिः कित्स्यात् । धातोस्कारा-
न्तादेशः । भुरिक् स्यादसुन्धरा । भुरिजौ । भुरिजः ॥

जसिसहोरुरिन् ॥ ७३ ॥

जसु मोक्षणे । सह मर्षणे ॥ आभ्यासुरिन् । जसुरिर्व-
जम् ॥ सहुरिरादित्यः पृथिवी च ॥

सुयुरुवृजो युच् ॥ ७४ ॥

षुञ् अभिषवे । यु मिश्रणे । रु शब्दे । वृञ् वरणे ॥
एभ्यो युच् । सवनश्चन्द्रमाः ॥ यवनो स्तेच्छविशेषः ॥ रवणः
कोकिलः । रवणः शब्दनो नान्दीवादी नान्दीकरः समावि-
त्यमरः ॥ वरणी वरुणो वृक्षभेदश्च । टाप् । वरणा नदी ॥

अशे रश च ॥ ७५ ॥

अशू व्याप्तौ ॥ अस्माद्युच् रशादेशश्च धातोः । रशना

काञ्ची । जिह्वावाची तु रसनाशब्दो दन्त्यसकारवानेव ।
 स्वादयतीति नन्यादित्वात् ल्युः । पा० ३, १, १३५, । इति
 कलिङ्गः । रसना काञ्चिजिह्वयोरिति तु धरणिः । रस
 आस्वादने चौरादिकः । ततो नन्यादित्वात् ल्युरिति धातु-
 प्रदीपटीका कलिङ्गश्च । अजयकोशे काञ्चामपि दन्त्यवान् ।
 रसनं निखने स्वादे रसना काञ्चिजिह्वयोः । रादि० १२ ।
 धरणिश्चैवम् । एवं च रसनाशब्दोऽत्र कैश्चित् दन्त्यवानि-
 ष्यते । व्यञ्जितसिन्धुमनीरशनैः शनैरमरलोकबधूजघनैः ।
 किरा० ३, ११, । इति भारविः ॥

उन्देर्नलोपश्च ॥ ७६ ॥

उन्दी क्लेदने ॥ अतो युच् नलोपश्च । ओदनोऽस्त्री भ-
 क्तम् । अन्नेन व्यञ्जनम् । दध्नोपसिक्त ओदनो दध्नीदनः ।
 पा० २, १, ३४, ॥

गमेर्गश्च ॥ ७७ ॥

गमेर्युच् स्यात् गकारश्चान्तादेशः । गगनमाकाशम् ॥

बहुलमन्यत्रापि ॥ ७८ ॥

बहुलं युच् स्यात् ॥ द्युत दौप्तौ । द्योतनो दीपकः ॥
 स्यन्दनो रथः । स्यन्दनन्तु स्तुतौ नीरे । नान्ते ७४, । इति
 विश्वः ॥ नयनं लोचनम् ॥ चन्दनीऽस्त्री मलयजे ॥ रुच
 दौप्तैः । रोचना ॥ गोपूर्वात् गोरोचना गोपित्तसम्भवं द्र-
 व्यम् । गोरोचना चन्दनीयद्रव्यम् ॥ अस्यतेरसनः पीतसालः ।
 प्रियविमानितमानवतीरुषां निरसनै रसनैरवृथार्थता ।

६, ४७, । इति माघः । वृन्दावने तु विकसितकन्दलदशनै-
र्घोषति दरीमुखैश्च कन्दलदशनैरिति तालव्यवानपि । स चा-
श्रूतिः ॥ अत सातत्यगमने राजपूर्वः । राजातनः क्षीरि-
कायां पियाले किशुकैऽपि च । नान्ते १५२, । इति विश्वः ॥
अवणा नक्षत्रम् । पुंस्यपि । शोभां समुन्नतिपूजां प्राप्य अव-
स्योगतः । तद्विच्छेदाद्गुणैर्हीनः शक्रोऽपि निपतत्यधः । आ-
वणो पौर्णमासी । एवमादयोऽन्येऽपि द्रष्टव्याः ॥

रञ्जतेः क्यन् ॥ ७८ ॥

रञ्जतेः क्यन् ॥ रजनं कुशुम्भम् । गौरादित्वाद्जनी-
हरिद्रा रात्रिश्च । ल्युटि प्रत्यये रञ्जन्म् । राजा प्रकृति-
रञ्जनात् । ४, १२, । इति रघुः ॥ बाहुलकात् कृपेरपि
क्यन्प्रत्ययो लत्वाभावश्च । कृपे रो लः । पा० ८, २, १८, ।
इत्यत्र न्यासः । कृपणः । कृपणेन समो दाता न कश्चिद्भुवि
विद्यते । अस्पृशन्नेव वित्तानि यः परेभ्यः प्रयच्छतीति
व्यासः ।

भूहूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि ॥ ८० ॥

एभ्यश्चतुर्भ्यश्छन्दसि क्यन् भवति ॥ भुवनं लोकः । बहुल-
वचनाद्भाषायामपि प्रयुज्यते ॥ शशिना च निशा निशया च
शशी शशिना निशया च यथा गगनम् । भवता च सभा-
सभाया च भवान् भवता सभया च तथा भुवनमिति
सर्वस्वम् । विष्टपं भुवनं जगदित्यमरः । पात्रादित्वात् ।
पा० २, ४, १७, ४, । त्रिभुवन त्रिजगती ॥ भुवन आ-

दित्यः ॥ ध्रुवनो वक्त्रिः । निधुवनं सुरतक्रीडा ॥ सम्प्रसार-
णादिकार्यम् । भृज्जनमम्बरीषम् ॥

कृष्टृष्टृजिमन्दिनिधाजः क्युः ॥ ८१ ॥

कृ विक्षेपे । पृष्टृ पालनादौ । वृजो वर्जने । मदि स्तु-
त्यादौ । ऋधाज् निपूर्वः ॥ एभ्यः क्युः । इत्त्वरपरत्वे ।
किरणो रश्मिः ॥ उत्वं रपरत्वञ्च । पुरणः समुद्रः ॥ वृजन-
मन्तरिक्षम् ॥ मन्दनं स्तोत्रम् ॥ आतो लोपः । निधनं मर-
णम् । बाहुलकात्केवलादपि क्युः । धनं द्रव्यमिति ॥

धृषोर्धिष च संज्ञायाम् ॥ ८२ ॥

जिष्ठषा प्रागल्भ्ये ॥ अतः क्युर्धिषादेशश्च धातोः । धि-
षणो गुरुः । धिषणस्त्रिदशाचार्ये धिषणा धीश्च संमता ।
णान्ते ४७, । इति विश्वः । धिषणा मनोषा ॥ संज्ञाधि-
कारे पुनः संज्ञाग्रहणं प्रायेणीणादीनां यौगिकत्वसूचना-
र्थम् ॥

हन्तेधुरश्च ॥ ८३ ॥

धुरणः शब्दः ॥

वर्तमाने पृषदृहन्महज्जगच्छटवच्च ॥ ८४ ॥

पृषदादयोऽतिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते शटवच्चैषां कार्यं
भवति ॥ पृषु सेचने । गुणाभावः । नुमागमः । नपुंसक-
त्वीत्सुलोपः । पृषन्मृगे च विन्दौ च । पृषती । पृषन्ति ।
पृषन्ति विन्दुपृषता इत्यमरः । स्त्रियां ङीप् । पृषती ।
स्थूलपृषतीमनङ्गाहीमालभेतेतीन्दुमित्रः ॥ वृह वृद्धौ । वृह-

द्विपुलम् । त्रिलिङ्गम् । ब्रह्मती क्षुद्रवाताकी छन्दोभेदो मह-
त्यपोत्यनेकार्थेऽमर ॥ मह पूजायाम् । नुम् । सान्तमहत-
संयोगस्य । पा० ६, ४, १०, । इति दीर्घः । महान् ।
पृथादिवात्महिमा । स्त्रियां ङोप् । महतो । महतो ना-
रदवीणापि सा भवेत्सप्ततन्त्रिका । अवेक्षमाणं महतीं मुहु-
र्मुहुः । १, १०, । इति माघः ॥ गमेर्जगादेशः । जगत्या-
द्विष्टपे क्लीवं वायौ ना जङ्गमे त्रिष्विति रुद्रकोशः । जग-
दाख्या स्मृता वाते विष्टपे जङ्गमेऽपि च । जगती भुवने
ख्याताछन्दोभेदे जनेऽपि च तान्ते १४०, । इति विश्वः ।
अमरस्थानेकार्थवर्गे । जगती त्रिजगती ॥ वर्तमानग्रहणं
भूतेऽपि दृश्यन्त इति शङ्कानिरासार्थं प्रपञ्चार्यमित्युणादयो
बहुलमित्यत्र न्यासः ॥

संश्चत्तुपदेहत् ॥ ८५ ॥

एतेऽतिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ सञ्चिनोतेः सुट् । इका-
रलोपः । संश्चत्कुहकः । भृगादित्वात् क्यङ् । सञ्चायते ।
सम्पूर्वात् श्वयतेः संश्चदिति सुभूतिचन्द्रः ॥ ढप् प्रीणने ।
ढपत् छत्त्वं ॥ विहन्ति गर्भमिति विपूर्वाङ्गन्तेष्टिलोपे वेरे-
कारादेशश्च । वेहद्गर्भोपवातिनी गौरिति न्यासः । वेहतौ ।
वेहत । पोटायुवतीति । पा० २, १, ६५, । समासः ।
गोवेहत् ॥ पृथग्येगकरणं शब्दवत्कार्यनिवृत्त्यर्थम् ॥

छन्दस्यसानच् पूजुभ्याम् ॥ ८६ ॥

शु गतौ । जृ वयोहानौ ॥ आभ्यां छन्दसि विषयेऽसा-

नच् । शवसानः पत्याः ॥ जरसान् पुरुषः ॥ बाहुलकात्
ह विदारणे । दरसानो द्योत्वम् ॥ हृ प्लवनादौ । तरसानो
नौका ॥ वृज् वरणे । वरसानो दारिक इत्यन्ये ॥

ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यः कित् ॥ ८७ ॥

ऋजि भर्जने । वृधु वृद्धौ । मदि स्तुत्यादौ । षह मर्षणे ॥
एभ्योऽसानच् किङ्गवति । ऋञ्जसानो मेघः । इदित्त्वादच्
नलोपाभावः ॥ वृधसानः पुरुषः ॥ मन्दसानोऽग्निर्जीविश्च ॥
सहसानो यज्ञो मयूरश्च ॥

अर्तेर्गुणः शुट्च ॥ ८८ ॥

ऋ गतौ ॥ अस्मादसानच् । धातोर्गुणः प्रत्ययस्य शुडा-
गमश्च । अर्शसानोऽग्निः ॥

सम्यानच् स्तुवः ॥ ८९ ॥

ष्टुज् स्तुतौ ॥ अतः सम्युपपद आनच् स्यात् । संस्त-
वानो भवेद्वाग्मी ॥

युधिवुधिदृशः किच्च ॥ ९० ॥

युध सम्प्रहरे । बुध बोधने । दृशिर् प्रेक्षणे ॥ एभ्य
आनच् किङ्गवति । युधानो रिपुः ॥ बुधान आचार्यः ॥ दृ-
शानो लोकपालकः ॥ बाहुलकात् कृपेरप्यानच् । कृपे रो-
ल इत्यत्र रक्षितः । कृपाणः खड्गः । दृढतरनिबद्धमुष्टेः
कोशनिषलस्य सहजमलिनस्य । कृपाणस्य कृपाणस्य च केव-
लमाकारतो भेदः ॥ रिपुरुधिरधुनीषु स्नातकस्तत्कृपाणः ॥
पषेणिच्च । पाषाणः ॥

मुचियुधिभ्यां सन्वच्च ॥ ८१ ॥

मुमुचानः ॥ युयुधान ॥

ऊर्क्केः सनो लुक् क्लोपश्च ॥ ८२ ॥

हुर्कतेः सनन्तादानच् । सनो लुक् क्लकारस्य च लोपः ।

जुहुराणश्चन्द्रमाः ॥

श्चित्तेर्दश्च ॥ ८३ ॥

श्चिततेः सनन्तादानच् स्यात् । सनो लक् तकारस्य च दकारः । किदित्यनुवृत्तेर्न गुणः । शिश्विदानः पापकर्मति विशेष्यनिघ्नेऽमरः ॥

तन्तृचौ शंसिन्नदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ ॥ ८४ ॥

शसिप्रभृतिभ्यः क्षदिप्रभृतिभ्यश्च यथाक्रमं तन्तृचौ स्याताम् । तौ चानिटौ संज्ञायां विषये ॥ शंसु स्तुतौ । शस्ता स्तोता । अप्त्वादिसूत्रे नमृप्रभृतिपाठात्तन्तृचोरौणादिकयोरग्रहणम् । तेनात्र न दीर्घः । शंस्तरौ । शंस्तरः ॥ शास्ति विनयति सत्त्वान् । शास्ता बुद्धः । शास्तरौ ॥ प्रशास्ता राजा । प्रशास्तरौ । प्रशास्तरः ॥ क्षद् सम्वृताविति सौची धातुः । क्षत्ता क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्ये वैश्यायामपि शूद्रज इति नाममाला ॥ क्षुदिर् । क्षीत्ता मुसलः ॥ नीज् उत्पूर्वः । उन्नेता ऋत्विक् । एवमन्येऽपि ॥

वङ्गलमन्यत्रापि ॥ ८५ ॥

अन्यत्रापि वङ्गलं तन्तृचौ स्याताम् ॥ मन ज्ञाने । मन्ता विद्वान् ॥ हन । हन्ता चौरः - दिश । उपदेष्टा गुरुः ॥

धाञ् । धाता प्रजापति । प्रपञ्चार्थमिदं पूर्वैरेव सिद्ध-
त्वात् ॥

नमृनेष्टृत्वष्टृहोतपोतभ्रातृजामातृमातृपितृदुहित् ॥ ८६ ॥

नप्त्रादयो दश तन्तृजन्ता निपात्यन्ते ॥ पत्ल गतौ ।
न पतन्त्यनेनेति नजः प्रकृतिभावः । अच्छद्दलोपः । नप्ता
पौत्रो दौहितश्च । नमृः पुत्रः प्रनप्ता स्यात् । स्त्रियामृन्नेभ्यो
ङीप् । नम्री पौत्री सुतात्मजा । स्त्रियामपि स्वस्त्रादिपा-
ठात् नप्तेति क्वचित् ॥ नयतेः षुक् । नेष्टा ऋत्विक् ॥
त्विषि दोमौ इतोऽत्वम् । त्वष्टा सूर्यः हु दाने । होता यज-
मानः ॥ पुनातेः पोता विष्णुः ॥ भ्राजतेर्जङ्गारलोपः ।
भ्राता सहजः । सुभ्राता । युवादित्वात् । सौभ्रात्रमेषां
हि कुलानुसारि । १६, १, । इति रष् ॥ जायां माति
मिनीति मार्जयति वा । जामाता दुहितुः पतिः ॥ मान
पूजायाम् । नलोप । माता जननी । स्वस्त्रादित्वान्न टाप् ।
अभ्यर्हितत्वात् । पा २, २, ३४, ३, । मातापितरौ ।
मातुर्मातरश्च पितरौत्यात्वम् । सहस्रेण पितुर्माता गौरवे-
णातिरिच्यते । गर्भधारणपोषाभ्यां तेन माता गरीयसीति
स्मृतिः ॥ पा रक्षणे । आकारस्येत्यम् । पातीति पिता ।
तातस्तु जनकः पिता । अम० २, ६, १, २८, । अर्थदाता
भयत्राता यश्च कन्यां प्रयच्छति । जनयिता चोपनेता पञ्चैते
पितरः स्मृताः ॥ दुहेरिडागमः । गुणाभावः । दुहिता सुता ।
विदा दित्वादजि दौहितः ॥

सुञ्जसेर्ऋन् ॥ ९७ ॥

असु रक्षणे ॥ अतः अञ्जुपपद ऋन् यणादेशश्च । स्वसा भगिनी । स्वसुष्ठः । पा० ४, १, १४३, । स्वस्त्रीयो भागि-
नेयः ।

यतेवृद्धिश्च ॥ ९८ ॥

यती प्रयत्ने ॥ अस्मादृन् धातोर्वृद्धिश्च याता । भार्यास्तु
भ्रातृवर्गस्य यातरः स्य परस्परमित्यमरः । यतेः पूर्वणैव
सिद्धे वचनं वैचित्र्यार्थम् ॥

नञि च नन्देः ॥ ९९ ॥

नन्दतेर्नञ्ज्यपपद ऋन् धातोर्वृद्धिश्च । न नन्दति न
तुथति । ननान्दा । स्वसादिनिपातनात्रञो नलोपाभावः ।
केचिदिह वृद्धिं नानुवर्तयन्तीति चन्द्रः । तेषां वृद्ध्यभावे
ननन्दा । तथा च शब्दार्णवः । ननान्दा च स्वसा पत्युर्न-
नन्दा नन्दिनी च सा । शसि ननान्दः ॥

दिवेर्ऋः ॥ १०० ॥

दौव्यतेर्ऋः स्यात् । अनङादिकार्यम् । देवा देवरको
मतः ॥

नयतेर्डिच्च ॥ १०१ ॥

नयतेर्ऋप्रत्ययो भवति डित् । डित्त्वाट्टिलोपः । ना ।
नरौ । नरः । शार्ङ्गरवादिषु नृनरयोर्वृद्धिश्चेति प्राठात्
नारी सोमन्तिनी वधूः । अम० २, ६, १, २. ॥

सव्ये स्थश्चन्दसि ॥ १०२ ॥

तिष्ठतेः सव्य उपपदे छन्दस्युः स्यात्स च डित् । तत्पुरुषे
कृति । पा० ६, ३, १४, । इति सप्तम्या अलुक् । स्थास्थि-
नस्थृनाम् । पा० ८, ३, ६७, १, । इति षत्वम् । सव्येष्टा
सारथिः ॥

अतिष्ठधृधम्यश्रवितृभ्योऽनिः ॥ १०३ ॥

ऋ सृ गतौ । धृज्रधारणे । धमिः सौत्रः । अम गतौ ।
अश भोजने । अव रक्षणे । तृ प्लवनतरणयोः ॥ एभ्योऽ-
ष्टभ्योऽनिः स्यात् । अरणिः स्यात् द्वयोर्मथ्यदारुण्यग्निसमि-
न्मन इत्यमरः ॥ सरणिः पन्थाः । गरणिः पथि चामर इत्य-
जयः । तालव्यदन्यभेदेन द्विविधः । एवञ्च शृ हिसायमिति
केचित्पठन्ति ॥ सर्वैर्गन्तादपि बहुलवचनादनिः । छदि-
कारादिति ङीष् । सारणेषु परमस्व शोभत इति चन्द्रः ॥
धरणिः क्षितिः ॥ धमनिः शिरा ॥ अमनिर्गतिः ॥ अश्र्यते
भुज्यते राज्यमिन्द्रेणानयेत्यशनिर्वज्रम् ॥ अवनिर्मही । हिनु
मीनानि । पा० ८, ४, १५—१६, । इत्यत्रास्यापि ग्रह-
णात् णत्वं भवति । प्रावरणिरिति ॥ तरणिः सूर्यनौकयो ।
तरणिस्तरणे भानौ कुमार्योषधिभेदयोः । णान्ते ७३, । इति
विश्वः । स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिरित्यमरः । वैपूर्वाद्धैतरणिः
प्रतनद्दी ॥ बाहुलकात् रञ्ज रागे । अतोऽप्यनिः । नलोपः ।
रजनिर्यामिनी । आवर्तमाना दृष्टे दिवापि रजनाविवेत्य-
भिनन्दः । छदिकारादिति ङीष् । रजनी नीलिकाद्राचा-

हरिद्रायामिनीषु च । नान्ते १२७ । इति विश्व ॥ तथा
दृणातेरप्यनिः । दरणिर्हयोरिति शब्दार्णवः ॥

आडि पूषेः सनश्चन्दसि ॥ १०४ ॥

शुभतः सनन्तादाङ्युपपदे चन्दस्यनिः । हलन्ताच्च ।
पा० १, २, १०, । इति कित्वादिकार्यम् । आशुशुद्धणि-
रग्निर्वातश्च ॥

कृषेरादेश्च ध ॥ १०५ ॥

कृष विलेखने ॥ अस्मादनिरादेर्धकारादेशश्च । धर्ष-
णिर्बन्धको । कृदिकारादिति ङीष् धर्षणी । धृषेरनिप्र-
त्ययेन सिद्धे वैचित्र्यार्थम् ॥

अदेर्मुट्च ॥ १०६ ॥

अदेरनिस्तस्य मुडागमश्च । अङ्गनिर्वङ्गिः ॥

वृतेश्च ॥ १०७ ॥

वर्ततेरनिः । वर्तनिः पत्याः । कृदिकारादिति ङीष् ।
वर्तन्येकपदौति चेद्यमरः ॥ चकारान्मुडागमोऽप्यत्रेति के-
चित् । वर्त्तनिरिति गोवर्धनः ॥

क्षिपेः किच्च ॥ १०८ ॥

क्षिपतेरनि किञ्जवति । क्षिपणिरायुधम् ॥

अर्चिः पूचिज्जृष्ट पिक्कादिक्किर्दिभ्य इतिः ॥ १०९ ॥

अर्च पूजायाम् । शुच शोके । हु दाने । सृष्टृ गतौ ।
कृद् अपवारणे स्थान्तः । कृद् वमने ॥ एभ्यः षड्भ्य इतिः
स्यात् । अर्चिर्ज्वाला । ज्वालाभासोर्न पुंस्यर्चिरित्यमरः ।

नयनमिव सनिद्रं घूणते दैपमर्चिः । ११, १८, । इति माघः ।
 इदन्तोऽप्यर्चिशब्दः । तथा च रूपरत्नाकरः । रजनिधमनि-
 कालान्यर्चितुण्डिः पुरन्धिरिति ॥ शोचिर्दीप्तिः । रोचि
 शोचिरुभे क्लोव इत्यमरः ॥ हविर्हवनोयम् ॥ सर्पिर्घृतम् ॥
 इस्मन्वन्क्षिषु च । पा० ६, ४, ८७, । इति ऋसूत्वम् ।
 छदिः पटलम् । अथ पटलं छदिरित्यमरः । छदिषे हि-
 तानि । छदिरुपधिवलेर्दञ् । पा० ५, १, १३, । छादि-
 षेयाणि ढणानि ॥ छदिर्वमनव्याधिः । इदन्तोऽपि छदि-
 शब्दः । विषपुरीषच्छर्दनुसरणमरकतपलाशकच्छ्राणि ।
 मन्दिरं सक्थि च नपुंसकम् । ७८, । इति वररुचिलिङ्ग-
 कारिका । छर्द्यतोसारशूलवानिति चिकित्साशास्त्रम् ।
 छर्द्यो चरं भारसर इति गोवैद्यकम् ॥ बाहुलकादवतेरप्यङ्
 पूर्वादिसिः । आविः प्राकाशे । ऊर्यादित्वान्नतिसज्ञा । आ-
 विःकृतमाविःकारः । वारुणोमदविशङ्कमथाविश्वक्षुषोऽभव-
 दसाविव रागः । १०, १८, । इति माघे व्यवहितप्रयोगः
 प्रमादज इति भागवृत्तिः । उपसर्गप्रतिरूपकत्वात्समाधा-
 नौय इत्युपाध्यायसर्वसुम्

वंहेर्नलोपश्च ॥ ११ ॥

वृहि वृषी ॥ अस्मादिसिः । नकारस्य लोपः वर्हिर्ना कुश-
 शृङ्गणोरिति कौशः । वर्हिषां चोपनेत्री । कु० सं० १, ६१, ।
 इति कालिदासः ॥

द्युतेरिसिन्नादेश्च जः ॥ १ ॥

द्युत दीप्तौ ॥ अस्मादिसिन् स्यादादेर्जकारादेशश्च ।
ज्योतिर्ना भास्करे ऽग्नौ च क्लीवं भव्योतदृष्टिष्विति रुद्र-
कोशः । ज्योतिरधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यधिकृत्य कृते ग्रन्थे ।
पा० ४, ३, ८७, । इत्यण् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य
इति वृद्धभावाः । ज्योतिष गणितशास्त्रमिति सुभूतिः ।
तदधीते तद्देद । पा० ४, २, ५६—६०, । इत्यत्रार्थ
उक्थादिपाठात् ठक् । ज्योतिषिको गणकः ॥

वसौ रुचेः संज्ञायाम् ॥ ११२ ॥

रोचतेर्वसुपूर्वात्संज्ञायामिसिन् । वसुरोचिर्यज्ञः ॥
बाहुलकात् केवलादपि रुचेरिसिन् । रोचिर्ज्वालेति धातु-
प्रदीपिका ॥

भुवः कित् ॥ ११३ ॥

भवतेरिसिन्प्रत्यय स्यात् स च कित् । भुविः समुद्रः ।

सद्देर्धश्च ॥ ११४ ॥

सहतेरिसिन् धकारश्चान्तादेशः । सधिरनङ्गान् ॥

पिवतेस्युक्च ॥ ११५ ॥

पिवतेरिसिन् शुगागमश्च धातोः । पाथिश्चक्षुःसमुद्रयोः ।

जनेरुसिः ॥ ११६ ॥

जनी प्रादुर्भावे ॥ अस्मादुसिः स्यात् । जनुर्जननम् ॥
पचिवचीत्यत्र न्यासकृता बाहुलकान्ननेरप्युसिः प्रत्ययो
दर्शितः । मनुस् । नभोजिरोमनुषां वत्युपसंस्थानम् । पा०
१, ४, १८, २, । इति मनुष्वत् ॥

मनेर्धश्छन्दसि ॥ ११७ ॥

मन्यतेश्छन्दस्यसिः स्यात् धकारश्चान्तादेशः । मधुः
पवित्रद्रव्यम् ॥

अतिपूर्वपियजितनिधनितपिभ्यो नित् ११८ ॥

ऋ गतौ । पृ पालनपूरणयोः । दुवप वीजतन्तुसन्ताने ।
यज देवपूजादौ । तनु विस्तारे । धन धान्ये । तप सन्तापे ॥
एभ्यः सप्तभ्य उप्तिर्नित्यात् । अरुरादित्यो व्रणश्च । विध्व-
रुषोस्तुद इत्यरुन्तुदः ॥ परुर्यभ्यः । ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी इत्य-
मरः ॥ वपुः शरीरम् । वपुर्भव्याकृतौ देहे । सान्ते ३३, ।
इति विश्वः ॥ यजुर्वेदः ॥ तनुः शरीरम् । वपुषे तनुषे ऽनङ्ग-
मिति सुबन्धुः ॥ धनुः शरासनम् । धनुः पियालद्रुमे राशिभेदे
शरासने चापि धनुर्भवेत् । सान्ते ४१, । इति विश्वः ।
धनुरस्त्रियामित्यमरः । धनुषौ । धनुषः । एवं च धनुर्व शविशुद्धो
ऽपि निर्गुणः किं करिष्यतीति सकारान्तेनापि सङ्गच्छते ।
तत्प्रहरणमस्य । पा० ४, ४, ५७, । इति ठक् । धानुष्कः ॥
तपुः सूर्याग्निशत्रुषु ॥ बाहुलकाददेरप्सुसिप्रत्ययः । प्रादुः
प्राकाशे । प्रादुष्यं विदुः प्रादुर्भावम् ॥

एतेर्णिच्च ॥ ११९ ॥

इण् गतौ । अस्मादुसिः स्यात्स च णित् । आयुर्जीवनम् ।
आयुषी । आयूषि । जटापूर्वात् जटायुः पक्षिराजः । सम्पा-
तिर्वारुणिः स्यातो जटायुश्च जटायुषीति शब्दार्णवः ।
स्वर्मादित्वाद्यत् । आयुष्यं तरते पत्युरिति स्मृतिः । अचतुरे-

त्यच् । पा० ५, ४, ७७, । पुरुषायुषम् । पुरुषायुषजीविन्यो
निरातङ्गा निरते श्चः । १, ६३, । इति रघुः ॥

चक्षेः शिच् ॥ १२० ॥

चक्षिङ् ॥ अस्मादुमिः स्यात् स च शिङ्गवति । शिच्चा-
दसार्वधातुकीकृत्याज्जादेशाभावः । चक्षते रूपमनुभवन्त्य-
नेनेति चक्षुर्नयनम् । शेष इति लक्षणं चाधिकारश्चेति ।
चक्षुषा गृह्यते रूपमिति शेषे । पा० ४, २, ८२, । इत्यत्र
सूत्रे वृत्तिः ॥

मुहेः किच् ॥ १२१ ॥

मुह वैचित्ये ॥ अस्मादुमिः कित् । मुहुः पुनः पुनः ।
अव्ययम् । पुन्मुहुसोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पा० ८, ३, ४१, १, ।
इति षत्वाभावः । मुहुस्कात्मा ॥

बहुलमन्यत्रापि ॥ १२२ ॥

अन्यत्रापि बहुलमुमिः स्यात् स च किङ्गवति । आच-
क्षु ॥ परिचक्षुः ॥ बहुलवचनात् ल्युट् । विचक्षणः पण्डितः ॥

कृगृष्टवृचतिभ्यः ष्वरच् ॥ १२३ ॥

कृ विक्षेपे । गृ निगरणे । शृ हिंसायाम् । वृज्वरणे । चते
याचने ॥ एभ्यः षड्भ्यः ष्वरच् । कर्वरो व्याघ्ररक्षसोः ।
निशायामपि कर्वरी । रान्ते ६१, । इति विश्वः । षित्वात्
ङीष् । कर्वरी व्याघ्री राक्षसी च ॥ गर्वरो ऽहङ्कारः । तद्यो-
गात् गर्वरो नायकः ॥ शर्वरो रात्रिः । अणि शर्वरो, ऽन्धत-
मसे घातके ऽन्यवत् । विश्व० रान्ते १६६. ! इति ॥

वर्वरः प्राकृतो जनः । वर्वरी नदीचरेत्यपि दृश्यते ॥
चत्वरमङ्गणं ख्यातं स्थण्डिलेष्वपि च दृश्यते ॥

नौ सदेः ॥ १२४ ॥

निपूर्वाक्षीदतेः श्वरच् ॥ सदिरप्रतेरिति षत्वम् । निङ्ग-
हरस्तु जम्बालः । अम० १, २, ३, ८, । निघ्नरी रात्रिः ॥

॥ इति महोपाध्यायजाजलीत्यपरनामधेयश्रीमदुज्ज्वल-
दत्तविरचितायामुणादिवृत्तौ

द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

छित्त्वरच्छत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनौवर-
गङ्गरकटुरसंयद्वराः ॥ १ ॥

छित्त्तरादय एकादशशब्दाः श्वरच्प्रत्ययान्ता निपा-
त्यन्ते ॥ छिदिर् द्वैधोकरणे । तकारो ऽन्तादेशः ।
गुणाभावः । छित्वरो धूर्तः । छित्वरं छेदनद्रव्ये छित्वरो
धूर्तवैरिणीः । रान्ते० १५७, । इति विश्वः ॥ छद् अप-
वारणे । छदते ऽपवारयतीति छत्वरो गृहकुञ्जयो ॥
डुधाञ् । पा पाने । मा माने । एषामीत्वमन्वस्य । धीवरः
कैवर्तः । धीवरी मत्स्याघातिनीति कोशः ॥ पीवरः स्थूलः ॥
मीवरो हिंसकः ॥ चिनोतेर्दीर्घत्वम् । चीवरं भिक्षुकप्रावर-
णम् ॥ तीरयतेर्गुणाभावो रेफलोपश्च । तीवरो जातिविशेषः
स्यात् ॥ नश्यतेर्गुणाभावः । नीवरः परिव्राट् ॥ गाह
विलोडने । ऋस्त्वम् । गह्वरं गहनम् ॥ कटे वर्षादौ ।
कटश्च व्यञ्जनम् ॥ यमेर्दकारान्तादेशः । संयद्वरो नृपः । पदेः

सम्पहर इति पुरुषोत्तमदेवः ॥ बाहुलकात् हु दान उपपूर्वः ।
उकारलोपः । उपह्वरो रथः ॥ स्त्रियां छित्वरीत्यदि
बोद्धव्यम् ॥

इण्षिञ्जिदोङ्यविभ्यो नक् ॥ २ ॥

इण् गतौ । षिञ् बन्धने । जि जिये । दीङ् क्षये ।
उष दाहे । अव रक्षणे ॥ एभ्यो नक् स्यात् । इनो राज्ञि
प्रभौ सूर्ये । इनः सूर्ये नृपे पत्न्यौ । नान्ते १, । इति विश्वः ।
मह इनेन वर्तत इति सेना । सेनयाभियात्यभिषेणयति ॥
सिनः काणः ॥ जिनो बुद्धः । जिनः स्यादतिवृद्धे ऽपि बुद्धे
चार्हति जित्वरे । विश्वे नान्त० १, ॥ दीनो दुर्गतः ॥
उष्णमीषत्तमम् ॥ ज्वरत्वरेत्यूट् । जनमसम्पूर्णम् । सर्वस्वे तु
जनयतेरुनमिति साधितम् ॥

फेनमोनौ ॥ ३ ॥

एतौ निपात्येते । स्फायतेः फेशब्दादेशः । स्फायतेः
फेनो डिण्डोरः । फेन सलिलविकारः । फेनायते नदी ॥
मोज् हिसायाम् । मीनो राश्यान्तरे मत्स्ये । विश्वे नान्त०
१०, ॥

कृषेर्वर्णे ॥ ४ ॥

कृषतेवर्णे वाच्ये नक् । कृष्णो नीलो हरिः कृष्णा
दिप्पली द्रौपदी तथा । वाच्यवन्नेचके कृष्णो भवेत्कृष्णो
ऽर्जने हरौ ॥ व्यासकोकिलयोर्ध्वाक्षे कृष्णं मरिचलोहयोः ।
कृष्णा तु द्रौपदीनीलीहारह्वरासु दृश्यते । एतान्ते १६ । इति

विश्वः । कार्णिः । इज् वाह्वादित्वात् ॥ घृ सेचने । बाहुल-
कादतो ऽपि भवति । टाप । घृणेति धातुप्रदीपटीका ॥

बन्धेर्ब्रधिवुधो च ॥ ५ ॥

बन्ध बन्धने । अतो नक् । ब्रध बुध इत्येतावादेशौ स्तः ।
ब्रधो भास्करः । बुधो मूलम् । बुधः शिफायां रुद्रे च ।
नान्ते १३, । इति विश्वः । अवास्यबूधग्रनितम्बभागा इति
भारविः ॥

धाप्रवस्यज्यतिभ्यो नः ॥ ६ ॥

डुधाज् । घृ पालनादौ । वस निवासे । अज गती ।
अत सातत्यगमने ॥ एभ्यो नः । धाना मृष्टयवे स्त्रियः इत्य-
मरः ॥ पर्णं पत्रम् । सुपर्णः पन्नगाशनः । पर्णं स्यात्किशुके
पत्र इत्यमरः । सिध्मादित्वात्पर्णलः । पिच्छादित्वात्प-
र्णिलः ॥ वस्त्रो मूल्यमवक्रय इत्यमरः । वस्त्रो मूल्ये वेतने
स्यात् । नान्ते १२, । इति विश्वः । वस्त्रक्रयविक्रयाट्ठन् ।
पा० ४, ४, १३ । वस्त्रिकः । तद्धरति वहत्यावहतीत्यधि-
कृत्य वस्त्रद्रव्याभ्यां ठन्कनौ । पा० ५, १, ५१ । वस्त्रिकः ।
आर्हीयठगधिकारे सो ऽस्यांशवस्त्रभृतयः । पा० ५, १, ५६ ।
माहिषः ॥ अजेर्वीभावः । वेनः प्रजापतिः । तस्यापत्यं वेना-
च्छन्दसीति कुर्वादिपाठात् ण्यः । वैन्यः पृथुः । वेनस्यापत्यं
वन्यः पृथुरिति विश्वपुराणम् ॥ अन्न आदित्यः ॥ शु अवणे ।
बाहुलकादतो ऽपि नः । ओणः पङ्कुरित्यमरटीका ॥
लक्षेरट्च ॥ ७ ॥

लक्षेश्वरादिष्यन्तान्नः स्यात्तस्याडागमश्च । लक्षणं चिह्नम् ।
तत्र भवम् । लक्षणिकम् । लक्षणं नाम्नि चिह्ने च सौमित्रे
चापि लक्षणः । विश्वः णान्ते ४३ । लक्षणा सारसी ।
महापुरुषमिव प्रकटमीनमकरशङ्खलक्षण इति कादम्बरी-
प्रयोगः । चकारान्मुडागमः । लक्षणं नाम्नि चिह्ने च राम
स्नातरि लक्षणः । लक्षणा हंसयोषायां सारस्यां चैव
लक्षणा । लक्षेर्युटि साधन परमते ॥

वनेरिच्चोपधायाः ॥ ८ ॥

वन सम्भक्तौ ॥ अस्मान्न स्यात् । उपधाया इत्वम् । वेन्ना
नदी ॥

सिवेष्टेर्यु च ॥ ९ ॥

सौव्यतेनः स्यात् । टिभागस्य यूआदेशः । सामर्थ्याद्-
गुणः । स्यून आदित्यः । बाहुलकात्केवली ऽपि नप्रत्यय
ऊडादेशो गुणः स्यात् । स्योन इति । क्वी शूडनुनासिके
च । पा० ६, ४, १६ । इत्यत्र वृत्तिः ।

कृवृजृषिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित् ॥ १० ॥

कृ विक्षेपे । वृ वरणे । जृ वयोहानौ । षिञ् बन्धने ।
द्रु गतौ । पनस्तुती । अन प्राणने । जिष्वप शये ॥ एभ्यो
ऽष्टधातुभ्यो नो निङ्गवति । कर्णः ओत्रं क्षत्रियविशेषश्च ।
कर्णः पृथासुते ज्येष्ठे सुवर्णालौ श्रुतावपि । विश्वे णान्त०-
१४ । कर्णललाटात् । पा० ४, ३, ६५ । इति कन् । क-
र्णिका तालपत्रं स्यात् । अम० २, ६, ३, ५ ॥ वर्णो ब्राह्म-

णादिः । वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ रूपयशोचरे । विश्वे
 णान्त० १५ । शुक्लादिश्च ॥ जर्णश्चन्द्रः । जर्णश्चन्द्रे च वृद्धे चेति
 विश्वः ॥ सेना वाहिनी । हस्त्यादिसाधनम् । सह इनेन वर्तत
 इति व्युत्पत्तौ प्रपञ्चार्थम् ॥ द्रोणो मानविशेषश्च काको ऽर्जु-
 नगुरुस्तथा । द्रोणः कृपौपतौ कृष्णकाके स्यादाढके ऽपि-
 च । विश्वे णान्त० ८ । गौरादित्यात् ङीप् । द्रोणी जल-
 सेचनी । द्रोणी काष्ठास्त्रुवाहिन्यां गवां घासभुजिस्थितौ ।
 णान्ते १० । इति विश्वः ॥ पन्नो नीचैर्गतिः । पन्नगः सर्पः ॥
 अन्नमोदनः । अदेनिष्ठायामन्न इति निर्देशादन्नमित्यदो
 जम्भिः । पा० २, ४, ३६ । इति सुत्र एवं चानिग्रहणं प्रप-
 ञ्चार्थमिति ॥ स्वप्नो निद्रा । स्वपेरपि स्वपो नन् । पा०
 ३, ३, ८१ । इति सिद्धत्वात्प्रपञ्चार्थः । अथवानेन वर्तमान-
 कालार्थः स्वपेक्षाभावार्थः ॥

धेट इच्च ॥ ११ ॥

धेटो नः स्यादिकारश्चान्ताटेशः । धेन सिन्धुर्नदीधेना ॥

ढषिष्णुषिरसिभ्यः कित् ॥ १२ ॥

जिष्ठष पिपासायाम् । शुब शोषणे । रस शब्दे ॥ एभ्यो
 नः कित्स्यात् । ढष्णा लिप्तापिपासयोः । णान्ते २२ । इति
 विश्वः शुष्णः सूर्यो वङ्गिश्च ॥ रस्त्रं द्रव्यम् ॥

सुजो दीर्घश्च ॥ १३ ॥

सुनोतेर्नः स्याद्वातोर्दीर्घश्च । सूना जन्तुवधस्थानम् ।
 सूना च गलशुण्डिकेति नान्ते ऽमरः ॥

लक्षेश्वरादिस्थन्तान्नः स्यात्तस्याडागमश्च । लक्षणं चिह्नम् ।
तत्र भवम् । लक्षणिकम् । लक्षणं नाम्नि चिह्ने च सौमित्रे
चापि लक्षणः । विश्वः णान्ते ४३ । लक्षणा सारसी ।
महापुरुषमिव प्रकटमीनमकरशङ्खलक्षण इति कादम्बरी-
प्रयोगः । चकारान्मुडागमः । लक्षणं नाम्नि चिह्ने च राम
स्नातरि लक्षणः । लक्षणा हंसयोषायां सारस्यां चैव
लक्षणा । लक्षेर्युटि साधन परमते ॥

वनेरिच्चोपधायाः ॥ ८ ॥

वन सम्भक्तौ ॥ अस्मान्न स्यात् । उपधाया इत्वम् । वेन्ना
नदी ॥

सिवेष्टेर्यु च ॥ ९ ॥

सौव्यतेनः स्यात् । टिभागस्य यूआदेशः । सामर्थ्याद्-
गुणः । स्यून आदित्यः । बाहुलकात्केवली ऽपि नप्रत्यय
ऊडादेशो गुणः स्यात् । स्योन इति । क्वी शूडनुनासिके
च । पा० ६, ४, १६ । इत्यत्र वृत्तिः ।

कृवृजृषिद्रुपन्यनिस्त्रिपिभ्यो नित् ॥ १० ॥

कृ विक्षेपे । वृ वरणे । जृ वयोहानौ । षिञ् बन्धने ।
द्रु गतौ । पनस्तृती । अन प्राणने । जिष्वप शये ॥ एभ्यो
ऽष्टधातुभ्यो नो निङ्गवति । कर्णः ओत्रं क्षत्रियविशेषश्च ।
कर्णः पृथासुते ज्येष्ठे सुवर्णालौ श्रुतावपि । विश्वे णान्त०-
१४ । कर्णललाटात् । पा० ४, ३, ६५ । इति कन् । क-
र्णिका तालपत्रं स्यात् । अम० २, ६, ३, ५ ॥ वर्णो ब्राह्म-

तिजेदीर्घश्च ॥ १८ ॥

तिज निशाने ॥ अतः कस्त्री दीर्घत्वं च धातोः ।
कुत्वादिकार्यम् । तीक्ष्णं तिग्मलोहयोः । तीक्ष्णं सामुद्रलवणे
तीक्ष्णः स्यात्तीव्रपूरुषे । तीक्ष्णं क्षारे च तिग्मात्मत्यागिनी-
र्वाच्यवत् । एतान्ते १ ३, । इति विश्वः ॥

श्लिषेरञोपधायाः ॥ १९ ॥

श्लिष आलिङ्गने ॥ अतः कस्त्री ऽकारश्चोपधायाः । श्लक्ष्णं
सुकुमारं त्रिषु । मुञ्छमिश्रिति । पा० ३, १, २१, । णित् ।
श्लक्ष्णयति ॥

यजिमनिष्पुन्धिदसिजनिभ्यो युच् ॥ २० ॥

यज देवपूजादौ । मन ज्ञाने । शुभ्य शुद्धौ । दसु
उपक्षये । जनी प्रादुर्भावे ॥ एभ्यो युच् स्यात् । यज्यरध्वर्युः ।
मन्युः शोकः ॥ शुभ्य, रग्निः ॥ दस्युस्तस्करः ॥ जन्युः शरीरी ॥
निरनुनासिकत्वादनादेशो न भवति ॥

भुजिमृड्भ्यां युक्त्युक्कौ ॥ २१ ॥

भुज । मृड् ॥ आभ्यां यथाक्रमं युक्त्युक्कौ । भुज्यर्भाजनम् ।
मृत्युः स्त्रीपुंसये रन्ते । मृत्युमरणदैवयोः । यान्ते १२, ।
इति विश्वः । कन्दर्पो दर्पकः कामः शिखी मृत्युजराञ्चित
इति कोशान्तरम् ॥

सर्तैरयुः ॥ २२ ॥

सृ गतौ ॥ अस्मादयुः स्यात् । सरयुर्नदी । तनुर्धेनुरुह
चञ्चुः प्रियङ्गुः सरयुः कुडुरिति वाचस्पतिकोशः । जडतः ।

पा० ४, १, ६६, । इत्यङि सरितः सरयूशिप्रासरस्वतीच-
न्द्रभागाद्या इति गोपालितः । चक्रे त्रिदिवनिःश्रेणी सर-
यूरनुयायिनाम् । १५, १००, । इति रघुः । सर्तेरयूरिति
पारायणे दृश्यते ॥

पानीविपिभ्यः पः ॥ २३ ॥

पा रक्षणे । णोञ् प्रापणे । विष्ल व्याप्ती ॥ एभ्यः पः
स्यात् । पान्ति रक्षन्त्यस्मादात्मानमिति पापं किल्बिषम् ।
तद्योगात्पापः पुरुषः ॥ नेपः पुरोहितः । बाहुलकाद्गुणा-
भावे नोपं दृष्ट्वा हरितकपिशं । मेव० २१, । इति कालि-
दासः । नोपो धूलीकदम्बे स्यान्नीलाशोके च वेधुनि ।
पान्ते ५, । इति विश्वः । कृपण इव नवनीपकोपशो-
भितः ॥ वेष्पः पानीयम् ॥

च्युव. किञ्च ॥ १४ ॥

चुङ् गतौ ॥ अस्मात्पः कित्स्यात् । च्यवन्ते भाषन्ते
ऽनेनेति च्युपोवक्तम् । च्यवतिरत्र भाषणे ॥

स्तुवो दीर्घश्च ॥ १५ ॥

ष्टुञ् स्तुतौ ॥ अतः पो धातोर्दीर्घश्च । स्तूषो भूमिम-
मुच्छायश्चैत्यं च ॥ एतत्सूत्रं सतीवृत्तौ न दृश्यते । सर्व्वस्वे
तु ष्टुप स (मुच्छाय) इत्यस्मात् घञि स्तूप इति साधितम् ।
अतो ऽनार्षमिदमिति लक्ष्यते ॥

षुष्टृभ्यां निञ्च ॥ २६ ॥

षुञ् अभिषवे । शृ हिंसायाम् ॥ आभ्यां पः स्यात् च

निङ्गवति । किदित्यनुवृत्तेश्च कित् धातोर्दीर्घत्वं च । सूपो
 व्यञ्जनभेदे स्यात्सूपकारे ऽपि कीर्तितः । पान्ते ३, । इति
 विश्वः ॥ बहुलवचनादुत्वं रपरत्वं च । हलि च । पा० ८,
 २, ७७, । इति दीर्घत्वम् । शूर्पमस्त्री प्रस्फोटने मानविशेषे
 ऽपीत्यमरः ॥

कुयुभ्यां च ॥ २७ ॥

कु शब्दे । यु मिश्रणे ॥ आभ्यां पः स च किङ्गवति
 धातोर्दीर्घत्वं च । कुर्वन्ति तृप्ता मण्डूका अस्मिन्निति कूपसुद-
 कपानम् । पात्रेसंस्मितादित्यात्कूपमण्डूकः ॥ यूपो यज्ञस्तम्भः ।
 बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् । पा० ६, २, १, । इत्यत्र वृत्तौ
 निङ्गहणं दीर्घग्रहणं चानुवृत्य यूपशब्दो व्युत्पादितः ॥

खष्पशिल्पशब्दवाच्यरूपपर्यन्तल्पा ॥ २८ ॥

सप्तैते पप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते खनतेनकारस्य षत्वम् ।
 खष्पो वलात्कारः । खष्पः क्रोधबलात्काराविति विश्वः ।
 शील समाधौ । ऋषत्वम् । शिल्पम् कौशलम् ॥ शसु हिंसायाम् ।
 निपातनात् षत्वम् । शष्प' बालवृणं प्रोक्तं शष्प' स्यात्प्रतिभा-
 क्षयः ॥ वाष्ट लोडने । अन्यस्य षत्वम् । वाष्पमूष्णि चाशुणि ।
 वाष्पोनेत्रजलोष्णोरितिकोशान्तरम् ॥ रौतेर्दीर्घत्वम् । रूप-
 माकृतिः । रूप स्वभावे सौन्दर्ये' नाणके पशुशब्दयोः । पान्ते
 १, । इति विश्वः ॥ ष्टृ पालनादौ । पर्प' गृहं बालवृणं च ।
 तेन चरति । पर्पादिभ्यः षन् । पा० ४, ४, १०, । पर्पिकः ।
 पर्पिकी । पर्पिकम् ॥ तल प्रतिष्ठाकरणे । चुरादिष्विचो

ऽनित्यत्वात् शिजभावः । तत्त्वं शय्यादृदारिषु पान्ते ऽमरः ॥
बाहुलकाच्चमेरपि पः । चम्पा नगरो । पुरी चम्पा तु मालि-
नोति विश्वः ॥ पातङ्गस्त्रवं सुट् च । पम्पा नदोति पुरुषो-
त्तमदेवः । अन्ये तु पर्पशब्दस्थाने पम्पाशब्दं पठन्ति ॥

स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नु च ॥ २९ ॥

स्तन गद देवशब्दे चुरादिष्यन्ती । हृषतुष्टौ । पुष
पुष्टौ । गदिरुक्त एव । मदी हर्षग्लेपनयोरिति घटादिः ॥
एभ्यो ण्यन्तेभ्य इत्नुच् । अयामन्तेति । पा० ६, ४, ५५, ।
णेरयादेशः । स्तनयित्नुर्वलाहकः ॥ हर्षयित्नुः सुवर्णम् ॥ पोष-
यित्नुः पिको मतः पोषकश्च ॥ गदयित्नुः शब्दः कामुकश्च वा-
वदूकश्च ॥ मदयित्नुर्मदिरा ॥

हृहनिभयां क्त्नु ॥ ३० ॥

करोतिहन्तिभ्यां ङुः स्यात् । ककारः कित्कार्यार्थः ॥
क्त्नुः शिल्पी ॥ अनुदात्तोपदेशेत्यादिना । पान्त ६, ४, ३७, ।
अनुनासिकलोपः । हङुः स्यात् व्याधिशस्त्रयोः ॥

गमेः सन्वच्च ॥ ३१ ॥

गमेः ङुः सन्वत्कार्यं च ॥ जिगङुः प्राणः । पूर्व्ववदनु-
नासिकलोपः ॥

दाभाभयां नुः ॥ ३२ ॥

ददातिभातिभ्यां नुः स्यात् ॥ दानुर्दाता विक्रान्तश्च ॥
भानुरर्को दीप्तिश्च । भानू रश्मिदिवाकरावित्यमरः । स्वः-
पूर्वात्पूर्व्वभानू राहुः । चित्रभानू रवौ वल्लौ बृहद्भानुस्तुपावके ॥

वचे गश्च ॥ ३३ ॥

वचेर्नुः स्यादिकारश्चान्तादेशः ॥ वग्नूर्वाचालः ॥

धेट इ च्च ॥ ३४ ॥

धयतेर्नुः स्यादिकारश्चान्तादेशः ॥ धयति तामिति धेनु-
नवप्रसूता गौः ॥ स्त्रियां कन् । धेनुका हस्तिनी मतेत्यमरः ॥

सुवः कित् ३५ ॥

सूतेर्नुः कित्यात् । सूनुः पुत्रे ऽनुजे रवौ । नान्ते १२, ।
इति विश्वः ॥

जहातेर्दे अन्तलोपश्च ॥ ३६ ॥

ओहाक् त्यागे ॥ ततो नुः स्यात् । द्वित्वमन्तलोपश्च
धातोः । जङ्गुनाम ऋषिः कश्चिदपत्यं तस्य जाङ्गवी ॥

स्थो णुः ॥ ३७ ॥

तिष्ठतेर्णुः स्यात् ॥ स्थाणुः स्यात्कीलशूलिनीः । स्थाणुः
कीले स्थिरे हरे ॥

अजिवृरीभ्यो निच्च ॥ ३८ ॥

अज गतौ । वृङ् सञ्भक्तौ । री गतिरेषणयोः ॥ एभ्यो
णुर्नित्यात् । अजेर्वीभावः । वेणुर्नृपान्तरे वंशे । णान्ते
२६, । इति विश्वः ॥ वर्णुर्नृदेशभेदयोः ॥

यस्य वर्णो वुक् । पा० ४, २, १०३, । इत्यत्र सूत्रे ग्रहणम् ॥
रेणुर्द्वयो रजस्यपि । रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिरित्यमरः । हेम-
रेणुः सुरेणुः स्यादित्युत्तररत्नम् । तसरेणुः सुरेणुः स्यादि-
त्युत्तररत्नकाण्डम् ॥

विषे. किञ्च ॥ ३८ ॥

विष्णु व्याप्तौ ॥ अतो नुः स्यात्तु च कित् । विष्णुर्ना-
रायणः । वैष्णवो यस्य सेवकः । सर्वं विष्णुमयं जगदिति ।
केचित् विश्वं प्रवेशन इत्यस्य ग्रहणमिच्छन्ति । तथा च
विष्णुपुराणम् । यस्माद्विष्णुमयं सर्वं यच्चराचरमुच्यते । तस्मा-
न्नीयते [विष्णुः स] विश्वधातोः प्रवेशनात् ॥

वृद्धाधारार्चिकलिभ्यः कः ॥ ४० ॥

डुक्कञ् । डुदाञ् । डुधाञ् । रा ला दाने । अर्च पू-
जायाम् । कल गतौ ॥ एभ्यः कः । बहुलवचनान्न ककार-
स्येत्तञ्ज्ञा । कर्को धवलघोटकः । कर्कः कर्कतने वज्रौ शु-
क्लाश्वे दर्पणे घटे । कान्ते २८, । इति विश्वः ॥ दाको
यजमानः ॥ धाकोऽनङ्गानाधारश्च ॥ राका पौर्णमासी ।
राका तु सरिदन्तरे । कच्छूनवरजः कान्यापूर्णेन्दुपूर्णिमासु
च । कान्ते ४७, । इति विश्वः । एषु त्रिषु केऽण इति
ऋस्वी न भवति बहुलवचनादेव ॥ अर्कः सूर्यार्कपर्णयोः । अर्को
अर्कपर्णे स्फटिके रवौ ताम्ने दिवस्पतौ । कान्ते २७, ।
इति विश्वः ॥ कल्कं किल्बिषदम्भयोः । कल्कः पापाशये
दम्भे विट्किट्ठयोरपि । कान्ते ०४२, । इति सः ॥ बाहु-
लकाद्रमेरपि कः । रङ्गो दुर्गतः । रङ्गस्तु क्षपणे मन्दे ।
कान्त ० ४१, । इति च । कपिलिकादित्वात्त्वम् । टाप् ।
लङ्का राक्षसपुरी । लङ्का रक्षःपुरीशाखाशाकिनीकुलटासु
च । विश्वे कान्त ० ४६, । इति । शाखा च ॥ तथा

फलैरपि । फल्को विशोधिताङ्गे स्यादिति गोवर्धनः ॥

सृष्टृभूशुषिमुषिभ्यः कक् ॥ ४१ ॥

सृ गतौ । वृज् वरणे । भू सत्तायाम् । शुष शीषणे ।
मुष स्तेये ॥ एभ्यः कक् । सृक् उत्पलवातयोः । सृको वाणा-
निलीत्पले । विश्वे कान्त० २७, ॥ वृक् श्वापदकाकयोः ।
वृक् काके च पेचक इति विश्वः । स्वार्थे वृकाट्टे ण्यण् ।
पा० ५३, ११५, । वार्केण्यः । बहुषु तद्राजस्येत्यादिना ।
पा० २, ४, ६२, । लुक् । वृकाः ॥ भूकं छिद्रम् । भूकं छिद्रे
च काले च । भूकं जलनिर्गमविवरम् ॥ शुष्को नीरसः मुष्को
अण्डः । मुष्को ऽण्डकोषे सङ्घाते । तद्योगादूषसुधीति ।
पा० ५, २, १०७, । मुष्करः । बाहुलकादवतिमवतिभ्यां च
कक् । ज्वरत्वरेत्यादिनोडादिकार्यम् । बाहुलकाद्गुणः, ओको
राशिस्थानम् मूको वचनवर्जितः ओको राशिस्थाने ।
मूको वाग्दीने च ॥

शुकवल्कोलकाः ॥ ४२ ॥

शुकादयः कप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ शुभ दीप्तौ । अ-
न्यस्य लोपः । शुको व्याससुते कौरे शुकं साङ्गान्ध्रिपर्णक
इति धरणिः ॥ वल् सम्बरणे । वल्कं वल्कलमस्त्रियामि-
त्यमरः ॥ उष दाहे । प्रकारस्य लत्वम् । टाप् । ओषतीत्यु-
ल्का ज्वालाविभावसोरिति सुभूतिचन्द्रः ॥

इण्भीकापाशत्यतिमर्चिभ्यः कन् ॥ ४३ ॥

इण् गतौ । जिभी भये । कै शब्दे । पा पाने । शल

गतौ । अत सातत्यगमने । मर्च इति सौत्रो धातुः ॥ एभ्यः
कन् । एके मुख्यान्त्यकेवलाः । अम० ३, ४, १, १६, । एकं तु
केवले अष्ट इतरस्मिंस्तु वाच्यवत् । कान्तं ३७, । इति विश्वे
भेको मण्डूकमेघयोः । कान्त० ३६, । इति विश्वे । शिली
गण्डूपदी भेकीत्यमरः ॥ काको वायसः ॥ पिबति स्तन-
मिति पाकः । पाकः शिशौ जरानिष्ठापचनक्तेदनेषु ।
कान्ते ३४, । इति सः ॥ शल गतौ । शल्कं वल्कलम् ॥
अटकः पथिकः शरीरावयवश्च ॥ मर्कः शरीरवायुः ॥ बा-
हुलकात् शो तनूकरणे । षो अन्तकर्मणि । आभ्यामपि
कन् । शाकं साकमिति वर्णदेशना । शाको मात्रादौ द्वीप
इति तालव्यादौ नानार्थामरमाला ॥

नौ च्चः ॥ ४४ ॥

ओहाक् त्यागे ॥ अतो निशब्द उपपदे कन् स्यात् ।
निहाका गोधिका समे इत्यमरः ॥

नौ सदेर्डिच्च ॥ ४५ ॥

प्रदुल्ल विग्रहे ॥ अतो नौ कन् स च डित् । डित्त्वात्
टिलोपः । सदिरप्रतेरिति षत्वम् । निष्को ऽस्त्री हेन्नि
तत्पले निष्कः साष्टसुवर्णशते निष्को दीनारकर्षयोः ।
कान्ते ४४, । इति विश्वः ॥

स्यमेरीट्च ॥ ४६ ॥

स्यमु शब्दे ॥ अतः कन् तस्य चिडागमः । स्यमीको
वल्मीको वृचभेदश्च ॥ ऋस्व इडागमो भवतीति केचित् ।
तेषां स्यमिकः ॥

अजियुधूनीभ्यो दीर्घश्च ॥ ४७ ॥

अज गतिक्षेपणयोः । यु मिश्रणे । धूञ् कम्पने । शीञ् प्रापणे ॥ एभ्यः कन्नेषां दीर्घत्व च । तत्सामर्थ्याद्गुणो न भवति अजेर्वीभावः । वोकः स्याद्वातपक्षिणोः ॥ यूका ओकोदनी । यूकाभयेन न हि केशविमोक्षणं स्यादिति शृङ्गारतिलकम् । यूकालिप्तम् । क्षुद्रजन्तवः । पा० २, ४, ८ । इत्येकवद्भावः ॥ धूको वायुः ॥ नीको वृक्षविशेषः स्यादिति सर्वस्वम् ॥

ह्रियो रश्च लो वा ॥ ४८ ॥

ह्री लज्जायाम् ॥ अतः कन् धातोर्दीर्घत्वं च रश्च च लो वा । ह्रीका ह्रीका त्रपा मता ॥

शकुन्तोन्तोन्त्युनयः ॥ ४९ ॥

शकल शक्तौ ॥ अत उन उन्त उन्ति उनि इत्येते चत्वारः प्रत्ययाः स्युः । शकुनः शकुन्त शकुन्तिः शकुनिः पक्षिनामानि । शकुनं च शुभाशंसानिमित्ते शकुनः खगे । नान्ते ४६, । इति विश्वः । शकुन्तो भासपक्षिणावित्यमरः । शकुन्तिः शकुनिः पक्षिसामान्ये । शकुन्तलाभरतेन । १, ३० । इति विदग्धमुखमण्डनम् ॥

भवो किच् ॥ ५० ॥

भू सत्तायां ॥ अतो किच्प्रत्ययः स्यात् ॥ भवन्तिर्वर्तमानः कालः । कृदिकारादिति ङीष् । भवन्ती लटो ऽन्याचार्यसंज्ञा । तथा चास्तिर्भवन्तीपरः प्रयोक्तव्य इति भाष्यम् ॥ बहुलवचनात्कमेरपि प्रत्ययादिलोपे कुम्भदेशः । कुन्तिः ।

इतो मनुष्यजातेः । पा० ४, १, ६५, । इति ङीष् । कुन्ती ॥
अवतेश्व । अवन्तिः । अवन्ती । अवन्तिनगरीनाथं द्रष्टुमि-
च्छामि सत्वरमिति सर्वस्वम् ॥ तथा वदेश्व । वदन्ति ।
वदन्ती । किम्बदन्ती जनश्रुतिः । अम० १, १, ५, ७, ।

न्युच् क्षिपेश्च ॥ ५१ ॥

क्षिपतेः कन्युच्प्रत्ययः स्यात् । चकाराद्भवतेरपि ॥ क्षि-
पत्युर्वसन्तः ॥ भुवन्युः स्वामिसूर्ययोः ॥

अनुङ् नदेश्च ॥ ५२ ॥

णद् अव्यक्ते शब्दे ॥ अतश्चानुङ्प्रत्ययः स्यात् । चका-
रात् क्षिपेश्च ॥ नदनुर्मेघः ॥ क्षिपणुर्वातः ॥

कृवृदारिभ्य उ ङ् ॥ ५३ ॥

कृ विक्षेपे । वृज् वरणे । वृ विदारणे ॥ एभ्य उ नन् ।
करुणो वृक्षभेदः स्यात्करुणा च कृपा मता ॥ करुणस्त-
रसे वृक्षे कृपायां करुणा मता । णान्ति ३१, । इति विश्वः ।
करुणा शीलमस्येति कारुणिकः ॥ वरुणो दिक्पतौ तरौ ।
इन्द्रवरुणेति ङीषानुक्तौ । वरुणानी ॥ दारुणं भीषणम् ॥
वृवरण इत्यपि पारायणम् । वरुणशब्दस्य च वलीयवकारत्वेन
स्यात्तत्वात् ॥

चो रश्च लो वा ॥ ५४ ॥

तरतेरुनन् स्यात् । रेफस्य वा लकारादेशः ॥ तरुणत-
लुनौ यूनि । तरुणो वृक्षभेदो यवा च । गौरादित्वात्तरुणो
तलुनी समे । तलुनी युवती समे इत्यमरः ॥

क्षुधिपिशिमिथः कित् ॥ ५५ ॥

क्षुध बुभुक्षायाम् । पिश अययवे । मिथ सौत्रो धातुः ॥
एभ्य उनन् किष्वात् । क्षुधुनो स्नेच्छजातिः ॥ पिशुनौ ख-
लसूचकौ नान्तेऽमरः । पिशुनं कुङ्कुमे क्रुरे सूचके त्वभिधे-
यवत् । विश्वे नान्त० ४५, ॥ मिथुनं राशियुग्मयोः ॥

फलेर्गुक्च ॥ ५६ ॥

फल निष्पत्तौ ॥ अस्मादुनन् गुगागमश्च धातोः । फल्-
गुनो अर्जुनः । गौरादित्वात् ङीष् । फल्गुनी । उत्तर-
पदाच्च उत्तरफल्गुनी । पूर्वफल्गुनी । अण् च । फाल्गुनी
पौर्णमासी । फाल्गुनः पार्थः ॥

अश्लेश च ॥ ५७ ॥

अश भोजने ॥ अस्मादुनन् लशदेशश्च धातोः । लश-
नमौषधमहाकन्दः ॥

अर्जर्णिलुक्च ॥ ५८ ॥

अर्जर्णन्तादुनन् णेश लुक् ॥ अर्जुनः पार्थशुक्लयोः । अ-
र्जुनः कुङ्कुमे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयोः । विश्व० नान्ते ८३, ।
स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् । अर्जुनी सौरभेयी स्यादित्य-
मरः ॥

तृणाख्यायां चित् ॥ ५९ ॥

अर्जयतेरेव तृणाख्यायामुनन् चिद्भवति । अन्तोदात्तो
अर्जुनस्तृणे । फिषो अन्त उदात्त इत्यधिक्षत्यार्जनस्य तृणा-
ख्या चेत् । १, १७, । फिट् सूत्रं ॥

अर्तेऽश्व ॥ ६० ॥

अर्तेरुनन् चित्ख्यात् ॥ अरुणः सूर्यकुष्ठयोः ॥ अरुणो
व्यरागे ऽर्के सन्ध्यारागे अर्कसारथौ । अरुणातिविषायां
स्याद्रक्ते वाच्यवदिष्यते । णान्ते ३०, । इति विश्वः ॥

अजियमिशीङ्भ्यश्च ॥ ६१ ॥

अज गतिक्षेपणयोः । यम उपरमे । शीङ् स्वप्ने ॥ एभ्य
उनन् स्यात्स च कित् । अजेर्वीनावः । वीयते गम्यते अत्रेति
वयुनं देवमन्दिरम् ॥ यमुना नदीभेदः ॥ शयुनो ऽजगरः ।
पृथग्योगो वैचित्रार्थः ॥

वृट् वट् द्विनिकमिकषिभ्यः सः ॥ ६२ ॥

वृ वरणे । वृ प्लवनतरणयोः । वट् व्यक्तायां वाचि । हन
हिसागत्योः । कमुन्कान्तौ । कष सिषेति दण्डकः ॥ एभ्यः
षट्भ्यः सः । वर्षं सन्ध्यास्तरे वृष्टौ जम्बूद्वीपे घने ऽपि च ।
प्रावृट्काले च वर्षाः स्युः । षान्ते ४, । इति सः । वर्षः
स्याद्वरिषो ऽपि चेति चन्द्रः । मूर्धरेफा विकल्पान्ते छन्दी-
भङ्गभयादिनेति सः ॥ तर्षः प्लवसमुद्रयोः ॥ वत्सो बालो
वत्सं वत्सः । वत्सस्तर्णकपुत्रादिवर्षं वत्सं तु वत्ससि सान्ते
६, । इति विश्वः । श्रीवत्सो विष्णुहृदयरोमावर्तविशेषः ।
ततः श्रीवत्सलाब्धनः ॥ हतो निर्लोभसूर्ययोः । हंसी विह-
गभेदे स्यादर्के विष्णो हयान्तरे । निर्लोभनृपतौ हसः शरी-
रमरुदन्तरे । सान्ते ८, । इति विश्वः ॥ कंसी भाजनदै-
त्ययोः । स्यात्कंसस्तैजसद्रव्ये कंसः पात्रे च दृश्यते । दृष्टः

कसो विशेषेण दैत्यदानवभेदयोरिति शाश्वतः । कसि गति-
 शातनयोरित्यस्मात्पचाद्यचि कंस इति धातुप्रदीपटीका ॥
 कचो वनभुजामूले । कचो च दृणवोरुधावित्यमरः । ज-
 न्त्तोर्वयवे कचः कच्छवोरुत्तृणादिषु । कच्चा स्यात्परिधा-
 नस्य पश्चादञ्चलपञ्चव इति सः ॥ बाहुलकात् राजतेरपि सः
 कपिलि कादित्वाहा लत्वम् । राच्चा लाच्चा रञ्जनद्रव्यं ॥ तथा
 यु मिश्रणे योषा स्त्रीत्यनागमः । जुष परितर्के जोषयति
 योषा जोषेति चन्द्रेण च चवर्गादिरुक्तः ॥

भुषेरञ्चोपधायाः ॥ ६३ ॥

भुष दाहे ॥ अतः सः । उकारस्याकारः । भुचो हाः
 पार्श्वपर्कट्योः । भुचो ह्योपविशेषे स्यात्पर्कटीगर्दभाण्डयोः ।
 पिप्पले हारपार्श्वे च गृहस्य परिकीर्तितः । चान्ते ७, ।
 इति विश्वः ॥

मनेर्दीर्घश्च ॥ ६४ ॥

मन ज्ञाने ॥ अतः सो धातोर्दीर्घश्च । मांसं पिशितमु-
 द्दिष्टं सिद्धादित्वान्मांसलः ॥

अशोर्देवने ॥ ६५ ॥

अशू व्याप्तौ ॥ अतो देवने वाच्ये सः । व्रश्चभ्रसृजेत्यादि-
 ना षत्वादिकार्यम् । अचो रथावयवे विभीतके च । अचाणि
 पण्डितजना विदुरिन्द्रियाणि । अचः कर्षे तुषे चक्रे शक-
 टव्यवहारयोः । आत्मज्ञे पाशके चाच्चं तुत्ये सौवर्चलेन्द्रिये ।
 चान्ते २, । इति सः ॥

सुव्रश्चिकृत्युपिभ्यः कित् ॥ ६६ ॥

सु प्रस्तवने । ओव्रसू छेदने । कृती छेदने । ऋषी गतौ ॥
 एभ्यः सः कित्स्यात् । सुषा वधूः ॥ संप्रसारणादिकार्यम् । वृक्ष
 स्तरः । वृक्ष वरणे । अतो ऋच्यावृणोतीति वृक्ष इति सिद्धे
 प्रपञ्चार्थं वृक्षग्रहणम् ॥ कृत्स्नमुदकं ॥ ऋक्षं नक्षत्रम् ॥ बाहु-
 लकात् मिष हिंसायाम् । अतो अप्याङ्पूर्वाक्षः । आमिक्षा
 क्षीरवैकृती । ईक्षतेरामीक्षा । उभयोः सारासारं विद्वद्भिर्नि-
 रूपणीयं । आमिक्षीयं दधि क्षीरं पुरोडाशं तथौषधम् ।
 ५, १२, । इति भट्टिः ॥ लिश गतौ । रुह जन्मनि । षत्व-
 ढत्वकुत्वादिकार्यम् । लिक्षा ओकोदनी ॥ रुक्षः पादपजाती
 स्यात् त्रिष्वप्रेम्ण्यचिक्वणे । चान्ते १२, । इति सः ।
 गौरादित्वाद्गौक्ष्यः ॥

ऋषेर्जातौ ॥ ६७ ॥

ऋषतेर्जातौ सः । स च किङ्गवति । अक्षो ऽद्रिभेदे
 भल्लूक इति च । पूर्वसूत्रेण सिद्धे जातौ दृष्टमिदं
 प्रपञ्चार्थम् ।

उन्दिगुधिकुपिभ्यश्च ॥ ६८ ॥

उन्दी लोदने । गुध रोषे । कुष निष्कर्षे ॥ एभ्यः सः
 कित् स्यात् । उक्षः प्रस्तवणं ॥ गुक्षः स्तवकः स्तम्बस्तृणा-
 दिनः । गुच्छः स्यात् स्तवके स्तम्बे हारभेदे च दृश्यत इति
 चवर्गादिप्रकरणे धरणिर्कोशः । ककारान्तो ऽप्ययम् । स्तवके
 गुक्षगुक्षकावित्यचलकोशः ॥ कुक्षी जठरम् ॥

गृधिपण्यीर्दकौ च ॥ ६९ ॥

गृधु अभिकाक्षयाम् । पण स्तुत्यादौ ॥ आभ्यां सः
 कित्स्यात् दकारककारौ चान्त्यादेशौ यथाक्रमम् । गृत्सः
 कामदेवः ॥ पक्षो मासार्धः । पक्षो मासार्धके पार्श्वे ग्रहे
 साध्यविरोधयोः । केशादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः ।
 चान्त० ५ । इति विश्वे । सविधौ पचिग्रहणेनैव सिद्ध
 इह ककारणं वैचित्त्यार्थम् । गृत्स इत्यत्र गुणाभावः किदि-
 त्यनुवृत्तिः । गृधेरादिचतुर्थनिवृत्त्यर्थो दकारो विधीयते ॥

अशेः सरन् ॥ ७० ॥

अशू व्याप्तौ ॥ अतः सरन् । षत्वादिकार्यम् । अक्षरं
 वर्णनिर्माणं वर्णमप्यक्षरं विदुः । अक्षरं न क्षरं विद्याद-
 श्रोतेर्वा सरो ऽक्षरमिति स्मृतिः ॥ वेदे पुनरक्षरशब्द
 उदके ऽपि वर्तत उणादयो बहुलमित्यत्र क्वाक्षमित्रः । मोक्षे
 स्मृतमक्षरमित्यमरः ॥

वसेश्च ॥ ७१ ॥

वसतेरपि सरन् ॥ सः स्यार्धधातुके । पा० ७, ४.
 ४२ । इति तत्त्वम् । वत्सरो ऽब्दः ॥

सम्पूर्वाक्षित् ॥ ७३ ॥

वसतेः सम्पूर्वाक्षरन् चित्स्यात् ॥ संवत्सरो वत्सर एव ।
 के चित्खञ्जना इव संवत्सरफलदर्शिन् इति सुबन्धुः । सांव-
 त्सरो गणकः । ऋगयनादित्वादत्राण्प्रत्ययः ॥

कृधूमदिभ्यः कित् ॥ ७३ ॥

डुक्कज करणौ । धूज् कम्पने । मदी हम् ॥ एभ्यः

सरन् कित्स्यात् । बाहुलकादत्र षत्वाभावः । कसरः स्यात्ति-
लौदनम् । १६८. । इति हारवलो ॥ धूसर ईषत्याण्डरः ।
महिषधूसरितः सरितस्तट इति जानकीहरणे यमकम् ॥
मत्सरः पिशुनः । मत्सरोऽन्यशुभवेधे तद्वत्कृपणयोस्त्रिष्वि-
त्यमरः । अथ मत्सरः ॥ असद्यः सरसम्पत्तो मात्सर्यं कृपणे क्रुधि ।
मत्सरा मच्चिकायाञ्च । रान्तम् १२३. । इति विश्वः ।
मत्सरा मच्चिका ज्ञेया भम्भराली च सा मतेत्यन्यः ॥

पते रश्च लः ॥ ७४ ॥

पततेः सरन् । तद्रेफस्य च लत्वम् । पत्तलः पत्न्याः ॥

तन्वृषिभयां कसरन् ॥ ७५ ॥

तनु विस्तारे । ऋषी गतौ ॥ आभ्यां कसरन् ॥ किच्चा
दनुनासिकलोपः । तसरः सूत्रवेष्टन इत्यमरः ॥ ऋचर
ऋत्वक् ॥ कधूमदिभ्यः किदित्यत्र न ऋषि कृतं वैचि-
त्र्यार्थम् ॥

पीयूकणिभ्यां कालन् ह्रस्वः सम्प्रसारणञ्च ॥ ७६ ॥

पीयुः सौत्रो धातुः । अण रण इति दण्डके कणि
पठ्यते ॥ आभ्यां कालन् यथाक्रमं ह्रस्वत्वं सम्प्रसारणञ्च ।
पियालो वृक्षभेदः स्यात् । मृगाः पियालद्रममञ्जरीणां ।
कु० स० ३, ३१. । इति कालिदासः ॥ कुणालो देशभेदः ॥
बाहुलकाद्भजेरपि कालन् । न्यङ्वादित्वात्कुत्वम् । भगालं न-
रमस्तकम् । भगालं नरकपालम् । इनिना भगाली । चण्डी-
कान्तो भगाली च लेलिहानो वृषध्वज इति राजशेखरः ।

कठिकपिभ्यां काकुः ॥ ७७ ॥

कठ कच्छजीवने । कष सिषेति दण्डकधातुः ॥ आभ्यां काकुः । कठाकुः पक्षी ॥ कषाकुरग्निसूर्ययोः ॥ कित्करस्स-
मुत्तरार्थम् ॥

सर्ते दुक्च ॥ ७८ ॥

सृ गतौ ॥ अतः काकुर्धातोर्दुगागमश्च । सृदाकुर्वात-
सरितोः ॥

वृतेवृ द्विश्च ॥ ७९ ॥

वर्ततेः काकुर्द्विश्च धातोः ॥ वार्ताकुः प्रमिद्वैव । अर्धं
सूपमुखस्य सूपगणिकावार्त्ताकुवार्त्ताकुत इति दारिद्र्यवर्ण-
नम् । वार्त्ताकुरेषा गुणसप्तयुक्तेति द्रव्यगुणः । वातिङ्गणस्तु
वार्त्ताकुरिति कोशः । बाहुलकादुकारस्यात्वेत्वे । वात्ताक-
वार्त्ताक्यौ । वार्त्ताकं पित्तलं किञ्चिदङ्गारपरिपाचितमिति
वैद्यकशास्त्रम् । वार्त्ताको हिङ्गली सिहीत्यमरः ॥

पर्देर्निस्सम्प्रसारणमल्लोपश्च ॥ ८० ॥

पर्दतेः काकुः स च निङ्गवति । धातो रेफस्य सम्प्रसा-
रणमल्लोपश्च ॥ पृदाकुर्व्याघ्रसर्पयोः । पृदाकुर्द्विचिके व्याघ्रे
चित्तके च सरीसृपे । कान्ते १४५, । इति विश्वः ॥

सृयुवचिभो ऽन्यजागूजक्कुचः ॥ ८१ ॥

सृ गतौ । यु मिश्रणे । वच परिभाषणे ॥ एभ्यो यथा-
क्रममन्युच् आगूच् अक्कुच् इति त्रयः प्रत्यया भवन्ति । सर-
स्य मेघवातयोः ॥ यवागूः प्रसिद्धैव ॥ वचक्कुर्विप्रवाग्मिनोः ॥

आनक शीउञ्जियः ॥ ८२ ॥

शेतेर्विभेतेद्यानकः स्यात् ॥ मयानको ऽजगरः ॥ विभे-
त्यस्मादिति मयानको भीषः ॥

आणको लूधूशिङ्घिधाञ्भयः ॥ ८३ ॥

लूञ् क्केदने । धूञ् । शिङ्घि । धाञ् ॥ एभ्य आ-
णकः । लवाणकं दात्रम् ॥ धवाणको वातः ॥ शिङ्घाणकः
श्लेष्मा । पृषोदरादित्वादत्र वा ककारलोपः । शिङ्घाणः फेन-
डिण्डीरौ नक्षरेतश्च पिच्छिल इति विक्रमादित्यकोशः ।
शिङ्घाणं काचपात्रे स्याल्लोहनासिकयोर्मले । णान्ते ५५ ।
इति विश्वः । शिङ्घाण नासिकामले । १८४ । इति हारा-
वली ॥ धाणको दोनारभागः ॥

उल्लुकर्द्विहोमिनः ॥ ८४ ॥

एते शब्दा मुकविमिन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ उष दाहे
उषः षकारस्य लत्वम् । उल्लुकं ज्वलदङ्गारम् । १४४ ।
इति हारावली ॥ दृणातेर्विः ॥ दर्विः परिवेषणभाण्डम् ।
दर्विः कोलादिविह्वतिः । कृदिकारादिति ङीष् । दर्वी-
कारः सर्पः ॥ जुहोतेर्भिनिः । होमी यजमानः । होमशब्दा-
दिनिना सिद्धावत्र पाठः प्रपञ्चार्थः ॥

ह्रियः कुक् रश्च लो वा ॥ ८५ ॥

ह्री लज्जायाग् ॥ अतः कुक् स्याद्रेफस्य च वा लत्वादेशः ।
ह्रीकुर्लज्जावान् । ह्रकुर्जतुत्रपुणी लाक्षादिश्च ॥

हसिमृग्रिणवामिदमिलूपधूर्विभ्यस्तन् ॥ ८६ ॥

हसे हसने । मृड् प्राणत्यागे । गृ निगरणे । इण्
 गतौ । वा गतिगन्धनयोः । अम गत्यादिषु । दसु उपशमे ।
 लुञ् छेदने । पूङ् पवने ॥ एभ्यो दशधातुभ्यस्तान् प्रत्ययो
 भवति । तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । हस्तौ तु पाणिनक्षत्रे
 इत्यमरः । हस्तौ नक्षत्रभेदे स्यात्कारेभकरयोरपि । कचा-
 त्परः कलापार्थे सप्रकोष्ठतताङ्गुली । तान्ते २८, । इति
 विश्वः । नक्षत्रे स्त्रीलिङ्गो ऽपि हस्तशब्दः । हस्ता नक्षत्रम् ।
 पुष्पा हस्ता तथा ज्येष्ठेति ज्योतिषः । हस्तौ नक्षत्रे पुंसि
 च । तथा च ज्योतिषवराहः । पुष्यो ऽथ हस्त श्ववः श्व-
 विष्टेत्यादि ॥ मर्तो भूलोकः । अत्र भवो दिगादेराकृतिग-
 णत्वाद्वत् । मर्त्यः ॥ गर्तो ऽवटः । गर्तस्त्रिगर्तदेशे स्याद-
 वटे च ककुन्दरे । तान्ते २३, । इति विश्वः ॥ एतः कर्बु-
 रः । स्त्रियां वर्णवाचित्वात् डोप्नत्वे । पा० ४, १, ३, ८ ।
 एनी । एता ॥ वातो वायुर्व्याधिश्व । पाशादित्वाद्वत् ।
 वात्या । महावात्या ऋकुप्यतीति वराहः ॥ अन्तो नाशसमी-
 पयोः । अन्तः प्रान्ते ऽन्तिके नाशे स्वरूपे च मनीहरे ।
 नान्ते ३१, । इति विश्वः । दिगादित्वादन्त्यम् ॥ दन्तो दशनः
 वयसि दन्तस्य दृढ । पा० ५, ४, १४१, । सुदती युवती ।
 दन्तावलो हस्तौ । दन्तुरः । उरच् ॥ लीतः स्यादशुचिह-
 योः ॥ पीतो बालवह्निहयोः ॥ वलि लोपः । दीर्घः । धूर्तः
 शठः । धूर्तः स्यात्खण्डलवणे शठधत्तूरयोरपि । वि० तान्ते
 २२, ॥ बाहुलकात्तुषेरपि तन् । तूर्णादिषु निपातनात्

दीर्घत्वम् । तूस्त्वं पापं जटा च । सुण्डमिमेति णिच् । त-
स्तानि विनिहन्ति वितूस्तयति पन्थानं वातः । तूस्त्वं धूलि-
रिति पुरुषोत्तमदेवः ॥ क्खो क्खेदने । क्खातो दुर्बलः ॥ क्खाय-
तेरपि तन् । अभिपूर्वादभिक्खातः । नञ्समासे ऽनभिक्खा-
तः । शिवादित्वादण् । आनभिक्खातः ॥

नञ्याप इट्च ॥ ८७ ॥

आप्नोतेर्नञ्युपपदे तन्निडागमश्च । बाहुलकन्नञो न-
लोपाभावः । नापितः प्रसिद्ध एव । सेनान्तलक्षणकारिभ्यः,
पा० ४, १, १५२, । इत्यपत्ये ख्यः । नापित्यः ॥

तनिमृड्भृां किञ्च ॥ ८८ ॥

तनोतिस्मिन्वितेश्च तन् प्रत्ययः किञ्स्यात् । ततं वीणादिकं
वाद्यम् । अम० १, १, ७, ४, । मृतं व्याचितमुच्यते । मृतं स्या-
व्याचिते मृत्यौ । तान्ते ४, । इति विश्वः । नञ्समासे
ऽमृतं पीयूषम् ॥

अञ्जिघृसिभ्यः क्तः ॥ ८९ ॥

अन्जू व्यक्तादौ । घृ चरणहेत्योः । घृज् बन्धने ॥
एभ्यः क्तः । अक्तं परिमितम् । अक्तं व्याघ्रे च संकुल इति सः ।
व्यक्तं विस्मृतम् ॥ घृतं सलिलसर्पिषोरित्यनेकार्थं ऽमरः । घृ-
तमाज्ये प्रदौष्टे च सलिले च घृतं मतम् । वि० तान्त० ३, ।
इति च । कारणे कार्योपचारादायुर्धृतम् । घृतं घृणा घर्म इति
प्रयोगः । त्रिमतविषयश्चायं धातुरिति दृज्वात् क्रोष्टुरित्यत्र
भाष्यम् ॥ सितं शुक्लम् । सितं सितिक्का सुतरां मुनेर्वपुः । १,

२५, । इति माघः ॥ बाहुलकात् हुर्क्करपि क्तो धातोर्मुडा-
गमः प्राक् । राक्षोपः । पा० ६, ४, २१, । इति क्कारलोपः ।
चकारस्य निवृत्तिः । मुञ्चतं पुन्रपुंसकम् ॥ ऋ गतौ । ऋतं
सत्यम् । नञ्समासे ऽनृतम् ॥ वस निवासे । वस्तं भाग
इत्यण्णृगयनादिभ्यः । पा० ४, ३, ७३, । इत्यत्र न्यासः ॥

दूतनिभ्यां दीर्घश्च ॥ ८० ॥

दु गतौ । तनु विस्तारे ॥ आभ्यां क्तो धातोर्दीर्घश्च ।
दूतः प्रेषः । करोत्यभ्यधिकं कार्यं तमाहुर्दूतमुत्तमम् । ८,
१२७, । इति भट्टिः । स्त्रियां दूती । दूतवणिग्भ्यां
चेति यत् । दूत्यं तद्भावकर्मणीत्यमरः । यच्चा दौत्यमिति
पुरुषोत्तमदेवः । कः प्रयाति तु दौत्येनेति हितोपदेशः ।
लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दूतीनां कर्म दौत्यम् ॥ तातस्तु
जनकः पितेत्यमरः । तातो ऽनुकम्पे जनके । तान्ते
१३ । इति विश्वः । बाहुलकात् शौड् स्वप्ने । शीता
हलपञ्चतो रामपत्नी च ॥

जैर्मट्चोदात्तः ॥ ८१ ॥

जि जये ॥ अतः क्तस्तस्य मूढागमश्च । तस्यो दात्तत्वं
धातोर्दीर्घश्च । जीमूतो मेघशैलयोरित्यमरः । जीवनं जलं
मूत्रयति स्वययतोति पृषोदरादित्वात्किञ्चैरनार्धमिदं सूत्र-
मिति पुरुषोत्तमदेवः ॥

लीष्टपलितौ ॥ ८२ ॥

एतौ क्तान्तौ निपात्येते । लुनातेः क्तः । तस्य पुडागमो

धातोर्गुणश्च । लोटं दलिः स्त्री लेटुर्ना स महान् दरणि-
र्हयोरिति शब्दार्णवः । सर्वस्वे तु लोटतेरेव धातोर्लोष्ट-
शब्दो व्युत्पादितः ॥ पलितं केशपाशः । पलितौषधमिव
तमो वृद्धवेष्ट्यानामिति तमोवर्णने सुबन्तुः । क्तविधौ पलि-
ग्रहणेन सिद्धे प्रपञ्चार्थम् ॥

हृश्याभ्यामितन् ॥ ८३ ॥

ह्रज् हरणे । श्यैङ् गतौ । आभ्यामितन् । हरित-
श्ये तौ वर्णभेदौ । वर्णादनुदात्तादित्वात् ङीष्णत्वे ।
स्त्रियां हरिणी हरिता । श्ये नी श्येता ॥

रुहे रंश्च लो वा ॥ ८४ ॥

रुह जम्बनि । अस्मादितन् रेफस्य च वा लत्वम् ।
रोहितो मृगमल्लयोरिति हारावली । लोहितो ऽङ्गारकः ।
रोहितं रुधिरं प्रोक्तमृजुशक्रशरासने । रोहितो मीनमृग-
योर्भेदे रोहितकद्रुमे । लोहितं कुङ्कुमे रक्ते गोशीर्षे रक्त-
चन्दने । लोहितं स्यान्नदे भौमे वर्णभेदे च वाच्यवत् ।
तान्ते १०६ । इति विश्वः । ख्याते लोहितरक्ते कुङ्कुमे
रोहिणी लोहिनी । रोहिता लोहिता ॥

पिशेः किञ्च ॥ ८५ ॥

पिशतेरितन् स्यात्स च कित् । पिशितं मांसम् ।

श्रुदक्षिष्य हिगृहिभ्य आय्यः ॥ ८६ ॥

श्रु अवणे । दक्ष वृद्धौ । सृह ईप्सायाम् । गृह ग्रहणे
चुरादावन्त्यौ ॥ एभ्य आय्यः स्यात् । अवाय्यो यज्ञपशुः ॥

दक्षायो गृहो गृध्रश्च ॥ अयामन्तेति १५ गेरयादेशः ।
 स्पृहयायः स्पृहयालुर्नक्षत्रं च । गृहयायो गृहस्वामी ॥

दधिषायः ॥ ९७ ॥

अयं शब्दो निपात्यते । दधिपूर्वात्स्यतेरायः षत्वं च ।
 दधिषायो घृतम् ॥

वृज एण्य ॥ ९८ ॥

वृज् वरणे ॥ अस्मादेण्यः । वरेण्यः श्रेष्ठः । शोपदेश
 प्रयोजन वरेण्यते किप् णिलोपात्तोपयलोपा वरेण्य इति
 णत्वश्रवणं यथा स्यात् । अन्यथा पदान्तस्थेति प्रतिषेधात्
 णत्वं न स्यादिति पुरुषोत्तमदेवः । इह प्रावृष एण्यः ।
 पा० ४, ३, १७ । इत्यणो ऽपवादात् ज्ञापकादन्यतो ऽप्येण्यस्य
 सङ्गावात् शुशूषेण्यो वरेण्य इत्यपि साधयन्ति केचिदि-
 त्यपि देववृत्तौ ॥

स्तुवः केयश्चन्दसि ॥ ९९ ॥

स्तौतेश्चन्दसि विषये केयः स्यात् । किच्चाङ्गुणाभावे
 सत्युवङादेशः । स्तुवेय्यः स्यात्पुनरन्दरः ॥

राजरन्यः ॥ १०० ॥

राजतेरन्यः स्यात् । राजन्यो वङ्गिः । क्षत्रियजातौ तु
 राजश्चशुराद्यदिति यत् । राजन्ये ऽन्यस्वरितः ॥

भूरम्योश्च ॥ १०१ ॥

शृणाति । रमयति ॥ आभ्यामन्य' । शरण्यं रमण्य-
 मिति । देववृत्तौ सूत्रमिदं न दृश्यते ॥

अर्तेर्निच्च ॥ १०२ ॥

ऋ गतौ ॥ अतो ऽन्यः स च निङ्गवति । अरख्यं
विपिनम् । हिमारख्ययोर्महत्त्वे ङीपानुकौ । महारख्यमर-
ख्यानौत्यमरः ॥

पर्जन्यः ॥ १०३ ॥

अयं शब्दो निपात्यते ॥ पृषु मेचने । पषति वृष्टिं
ददातीत्यन्यप्रत्ययः । षकारस्य चवर्गीयो जकारः । पर्जन्यः
शक्रमेघयोः ॥

वदेरान्यः ॥ १०४ ॥

वदान्यस्यागिवाग्मिनोः । वादि २७ । इत्यजयकीशः ।
गतौ वदान्यान्तरमित्यय मे मा भूत्परीवादनवावतारः ।
५.२४ । इति रवः ॥

अमिनक्षियजिवधिपतिभ्यो ऽत्रन् ॥ १०५ ॥

अम गतौ । पाच्च गतौ । यज देवपूजादौ । वधिः
प्रकृत्यन्तरम् । पल्लुगतौ ॥ एभ्यः पञ्चभ्यो ऽत्रन् । अमचं
भाजनम् । नक्षत्रं तारका । नभ्राण्यनपाद्देवा इत्यपि ।
पा° ६.३.७५ । व्युत्पत्त्यन्तरम् । यजत्रमग्निहोत्रे ॥ वधत्र-
मायुधम् ॥ पतत्र वाहनम् । पतत्रं च तनूरुहमित्यमरः ।

गडेरादेश्च कः ॥ १०६ ॥

गड सेचने ॥ अस्मादत्रन् । गकारस्य ककारः ।
कडत्रम् । डलयोरैकत्वस्मरणात्कलत्रं ओणिभार्ययोः ।
अम° ३ ४.१८०. ।

वृजयित् ॥ १०७ ॥

वृजो ऽत्रन् चित् स्यात् । वरत्रा चर्मरज्जुः ॥

सुविदेः कत्रन् ॥ १०८ ॥

सुपूर्वादिदेः कत्रन् । सुविदत्रं कुटम्बकम् ॥

कृतेर्नुम् च ॥ १०९ ॥

कृती छेदने ॥ अतः कत्रन् धातोर्नुमागमश्च । कृन्तत्रं
लाङ्गलम् ॥

मृमृदृग्निजिपर्विपच्यमितमिनमिह्वर्यो ऽतच् ॥

॥ ११० ॥

मृज् भरणे । मृङ् प्राणत्यागे । दृशिर् प्रेक्षणे । यज
देवपूजादौ ॥ पर्व पुरणे । डुपचष् पाके । अम गतौ ।
तमु काञ्चायाम् । णम प्रद्वत्वे शब्दे । ह्वर्यं क्लान्तौ गतौ च ।
एभ्यो दशधातुभ्यो ऽतच् स्यात् । भरतो राजभेदे स्यान्नटे ।
रामानुजे ऽपि च ॥ मरतो मृज् ॥ दर्शत सोमसूर्ययोः ॥
यजत ऋत्विक् ॥ पर्वतो गिरिः । पर्वतस्येयमिति पार्वती
दुर्गा । पर्वताच्च । पा० ४, २, १४३, । पर्वतीयः ॥ पचती
ऽग्निः ॥ अमतो रेणुः ॥ तमतस्तृणापरः ॥ नमतः प्रह्वः ॥
ह्वर्यतो ऽश्वः ॥ बाहुलकाञ्जलतेरतच् । गौरादिनिपातना-
डुपधाया दीर्घत्वम् । डोष् । मालती । तथा च प्रयोगः ।
वर्णानाञ्च यथा विप्रस्तीर्थानां जाह्नवी यथा । सुराणाञ्च
यथा विष्णुः पुष्पाणां मालती तथा ॥

पृषिरञ्जिभ्यां कित् ॥ १११ ॥

पृषु सेचने । रञ्ज रागे ॥ आभ्यामतच् किञ्चवति ।
पृषतो मृगो विन्दुश्च । पृषन्ति विन्दुपृषता इत्यमरः ॥ रजतं
रूप्यशुक्लयोरित्यनेकार्थतवर्गे ऽमरः ॥

खलतिः ॥ ११२ ॥

अय शब्दो निपात्यते । खल सञ्चलने । अस्मादतच् ।
प्रत्ययान्तस्थत्वम् । धातुसकारलोपः । खलतिर्निष्केशशिराः ।
युया खलतिः । पा० २, १, ६७, । य्वखलतिः ॥

शीङ्शपिरुगमिवच्चिजीविप्राणिभ्यो ऽथः ॥ ११३ ॥

शीङ् । शप । रु । गम । चच्चु । जीव । अन प्राणने
प्रपूर्वः ॥ एभ्यः सप्तधातुभ्यो ऽथः स्यात् । शयथो ऽजगरः ॥
शपथः प्रत्ययकरणम् ॥ रवथः कोकिलः ॥ गमथः पथिकः ।
वच्चथो धूर्तः ॥ जीवथ आयुष्मान् । प्राणथो बलवान् ॥
अथप्रत्ययो ऽयमिति भाष्यम् । तदुक्तं । के पुनश्छडादयः ।
रुडङ्निजिङ्ङुनिदथङ्निङ्ङ इति ॥

उपसर्गे वसेः ॥ ११४ ॥

वसतेः सोपसर्गादथः । आवसथो गृहम् । आवसथे
वक्रकवितान मित्याचार्यकोशः । सम्बसथो ग्रामः । बाहु-
लकात् वृश्मिदमिभ्यश्च । दरथो दिक्षु प्रसरणं गर्तश्च ।
शमथः शान्तिः । दमथो दान्तिः । शमथस्तु शमः शान्ति-
र्दान्तिस्तु दमथो दम इत्यमरः ।

भृजश्चित् ॥ ११५ ॥

भृजो ऽथ. स्यात्त च चित् । भरथो लोकपालः ।

रुविदिभ्यां डित् ॥ ११६ ॥

रौतेर्विदेद्याथः स च डिङ्गवति । रुवथः श्वा । विद-
थो योगी ।

अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिप-
णिमहिभ्यो ऽ सच् ॥ ११७ ॥

एभ्यस्त्रयोदशधातुभ्यो ऽ सच् प्रत्ययो भवति । अतसो
वातः । गौरादित्वात् डीष् । अतसो उमेति यस्याः प्रसि-
द्धिः । अवसो राजा । चमसः पिष्टवर्तिः स्यात् । २१५ ।
इति हारावली । गौरादित्वाच्चमसो । तमसो ध्वान्तम् ॥
नमसो ऽ मुकूलम् । रभसो वेगहर्षयोः । तस्य भावो राभस्यम् ।
लभसो वाजिबन्धम् । नभस आकाशम् । तपसश्चन्द्रमा इति
शब्दार्णवः । तपसस्तापसस्तप इति देववृत्तौ प्रमादः ।
पतसः पक्षी ॥ पनसः कण्टकिफलम् । महस ज्ञानम् । बाहु-
लकादमेरुष्यसच् । तस्य णित्वञ्च । धातोस्तुगागमश्च ।
णित्वाद्बृद्धिः । तामरसं पद्मम् । स्यतेर्धुक् । साध्वसं प्रतिभा-
दयः । ककतेः क्रीकादेशश्च । क्रीकसमस्थि । तरतेस्तरसं
मांसमिति नृवर्गे ऽ मरः ।

वेजस्तुट्च ॥ ११८ ॥

वेज् तन्तुसन्ताने । अस्मादसच् तुङागमश्च । बाहु-
लकादात्त्वाभावः । वेतसो वृक्षभेदः स्यात् ।

वहियुभ्यां णित् ॥ ११९ ॥

वहति यौतिभ्यामसच् तस्य णित्वञ्च । बाहसो ऽ जगरे
स्थातो यावसस्तृणसन्ततौ ।

वयश्च ॥ १२० ॥

वय गतौ । अतो ऽमच् स्यात्स च णित् । वायसः
काकः ।

दिवः कित् ॥ १२१ ॥

दीव्यतेरमच् कित् स्यात् । दिवसं पुंमपुंसकम् ।

कृष्टृश्लिकलिगर्दिभ्यो ऽभच् ॥ १२२ ॥

कृ विक्षेपे । शृ हिंसायाम् । श्ल गतौ । कल गतौ ।
गर्द शब्दे । एभ्यः पञ्चभ्यो ऽभच् स्यात् । करभो मणि-
बन्धादिकनिष्ठान्ते तथेष्टके । विश्व० भान्ते १० । शर-
भः पशुराजः । अष्टपाद्वैनयन ऊर्ध्वपादचतुष्टयः । सिंहं
हन्तुं समायाति शरभो वनगोचर इति महाभारते । श्ल-
भः पतङ्ग । कलभः करिशावकः । गर्दभः खरः ।

ऋषिवृषिभ्यां कित् ॥ १२३ ॥

ऋषो गतौ । वृषु खेचने ॥ अभ्यामभच् कित्स्यात् ।
ऋषभवृषभौ श्रेष्ठौ तथा गापतिवाचिनौ । त्रिधा बद्धो वृषभो
रोरवीति । ऋग्वे० ४, ५८, ३, । त्रिषु स्थाप्येषु बद्धस्त्रिधा
बद्धः कण्ठ उरसि शिरसि । वृषभो वर्षणादिति । रोरवीति
शब्दं करोतीति भाष्यम् ॥

रुषेर्निलुष् च ॥ १२४ ॥

रुष हिंसार्थः । अस्मादभच् निङ्गवति लुषादेशश्च धातोः ।
लुषभो मत्तदन्तिनि । किदित्यनुवृत्तेरगुणः ॥

रासिवस्त्रिभ्यां च ॥ १२५ ॥

रासृ शब्दे । वल्ल सम्बरणे ॥ आभ्यामभच् । रासभः
खरः ॥ वल्लभो दयितः ॥

जृविशिभ्य कच् ॥ १२६ ॥

जृ वयोहानौ । विश प्रवेशने ॥ अभ्यां कच् । जरन्तो
महिषः ॥ वेशन्तः पल्लवम् ॥ कलिङ्गे च बाहुलकाददेः किंश-
ब्दोपपदे कचि गौरादित्वात् ङीषि किम्बदन्ती जनश्रुतिरि-
ति साधितम् ॥ अर्हन्तेरपि कच् । अर्हन्तः क्षपणको जिन
इति विक्रमादित्यकोशः ॥

रुहिर्नान्दजोविप्राणिभ्यः षिदाशिषि ॥ १२७ ॥

रुह । टुनदि । जीव । अनिः प्रपूर्वः ॥ एभ्य आशिषि
कच् । स च षिङ्गवति । रोहन्तो वृक्षभेदः ॥ नन्दन्तः पुत्रः ॥
जीवन्त औपधम् ॥ प्राणन्तो वायुः ॥ षित्त्वात् स्त्रियां ङीष् ।
रोहन्तीत्यादिरूपचतुष्टयम् ॥

तृभूवह्वसिभासिसाधिनडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च ॥ १२८ ॥

एभ्यो दशधातुभ्यो कजाशिषि विषये । स च षिङ्गवति ॥
तरन्तः समुद्रः । तरन्ती नौका ॥ भवन्त कालः ॥ वहन्तो
वायुः ॥ वसन्त्यत्र मदनीक्षवा इति वसन्त ऋतुभेदः ॥ भास-
न्तः सूर्यः ॥ साधन्तो भिक्षुः ॥ गडिमण्डौ गण्यन्तौ । तत्र
गडिर्घटादित्वान्निच्चे मितं क्लृप्तः । अयामन्तेति णेरयादे-
शः । गडयन्तो जलदः । मण्डयन्तो भूषणम् ॥ जयन्तः शक्र-
पुत्रः स्यात् । स्त्रियां जयन्ती पुष्पभेदः । विजयन्तः शक्रः ।
तस्येदमित्यण् । वैजयन्तः शक्रप्रासादः । ङीप् । वैजयन्ती

पताका ॥ नन्दते नन्दते । नन्दतेऽपि यथा स्यादिति
नन्दे पुनश्चाप्यनन्दते ।

हन्तेर्मुट् इति ॥ १२९ ॥

हन्तेर्कच । धातेर्हिगङ्गादेः । प्रत्ययस्य गुडागमः ॥
हेमन्त ऋतुभेदः स्यात् । पिदिश्वनुवृत्तेः स्त्रिया हेमन्ती ।
कथं हेमन्त ओषधयः । हेमन्तगन्धपथ्यायो हेमन्तगन्धेऽपि
विद्यत इति सर्वत्राण् च तलोपश्च । पा० ४, ३, २२, । इत्य-
चोक्तम् ॥

भन्देर्नलोपश्च ॥ १३० ॥

भदि कण्ठाग्रे । अने कच् धातोर्नकारश्च च लोपः ।
भदन्तः प्रव्रजितः ॥

कृच्छेररः ॥ १३१ ॥

कृच्छ गतौ ॥ अस्मादरप्रत्ययः स्यात् । कृच्छरा वेश्या ।
अरन्निति प्रवाद इति पागायणीयम् ॥ बाहुलकाददेरप्यरः ।
वदरः ॥ कन्देर्नलोपश्च । कदरो विट्खदिरः । रलयोरैक्या-
त्कदलः । गौरादित्वात् स्त्रियां डीप् । वदरी । कदरी ।
कदली ॥ मन्दरकन्दरगीकरकीट रश्वरसमरववेरवर्करकर्प-
रपिञ्जराश्वराडव्यरजर्जरवर्वरकर्करनखरतोमरप्रभृतयेऽपि
बहुलमचनादेव साधनीयाः ॥

अनेकमिभ्रमिचमिदेविवापिभ्यश्चित् ॥ १३२ ॥

एभ्यः षड्भ्यो धातुभ्यो ऽरप्रत्ययश्चित्स्यात् ॥ अरं नपा-
टम् ॥ कामरं काटुज । अमरं पट्प्रदः । अमरः कामृक्ते

ऽपि स्यात् । २३४, । इति हारावली ॥ चमरो मृगभेदो बालव्यञ्जनं च । बाहुलकात् दीर्घत्वं च । चामरं चमरे ऽपि चेति भागुरि ॥ देवरः पत्युः कनिष्ठभ्राता ॥ वसतेर्गन्ता-
दरः । वासरं पुन्रपुंसकम् । बद्धो वासरसङ्गे । १३, २, ।
इति भट्टिभाषासमावेशः ॥

कुवः क्ररच् ॥ १३३ ॥

कु शब्दे ॥ अतः क्ररच् । कुररः पक्षिभेदः स्यात् । चक्र-
न्द शीता कुररीव भूयः । १४, ६८, । इति शीताविलापे
रघुः ॥

अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन् ॥ १३४ ॥

अग्नि गत्यर्थः । मदी हर्षे । मदि स्तुत्यादौ ॥ एभ्य आ-
रन् । अङ्गारं पुन्रपुंसकम् । अङ्गारो ऽलातभौमयोः । विश्वे
रान्ते १८८, ॥ मदारी वराहः ॥ मन्दारः पारिजातकः । अम०
२, ४, २, ६, । मन्देर्बाहुलवचनादारुप्रत्ययो ऽपि भवति ।
पारिभट्टे तु मन्दारुर्मन्दारः पारिजातक इति शब्दार्णवः ॥

गडेः कड् च ॥ १३५ ॥

गडेरारन् कडादेशश्च धातोः । कडारः पिङ्गलः ॥

शृङ्गारभृङ्गारौ ॥ १३६ ॥

एतो निपात्येते । शृङ्गिसायाम् । डुभृज् ॥ आभ्यामारन्
नुम् गुक् ऋस्वश्च धातोर्यथाक्रमं । शृङ्गारो गजभूषायां रते
नाट्यरसे ऽपि चेति शाश्वतः । पुंसः स्त्रियां स्त्रियाः पुंसि
सम्भोगं प्रति या स्पृहा । स शृङ्गार इति ख्यातः क्रीडारत्या-

दिङ्कारक इति सुवर्णरेखः ॥ भृङ्गारः कनकालुका । अम०
२, ८, १, ३२, । स्त्रियां भृङ्गारी प्रमिद्वैव । भृङ्गारी चीरीका
चीरी किल्ली स्यात् किल्लिका स्त्रियाम् ॥

कञ्जिभृजिभ्यां चित् ॥ १३७ ॥

कजि सौचो धातुः । मृजूष् शुद्धौ ॥ आभ्यामारन् चि-
त्स्यात् । कञ्जारो मयूरो व्यञ्जनं च । मृजेर्हृद्विः । मार्जारो
विडालः । स्त्रियां मार्जारी । मार्जारीव शुनीव गृहिणी
वाच्या किमन्यो जन इति दारिद्र्यवर्त्तनम् ॥

कमेः किदुच्चोपधायाः ॥ १३८ ॥

कमु कान्तो । अस्मादारन् कित्स्यादुकारश्चोपधायाः ।
चिदित्यनुवचैरन्तोदात्तत्वमिति न मु ने । पा० ८, २, ३, ।
इत्यत्र सूत्रे न्यासः । कुमारो युवराजे स्याच्छिष्यपट्वक्त्रयो-
रपि ॥ कुमारश्च । पा० ६, २, २६, । इत्यत्र स्वरसूत्रे
न्यासकृता कुमार क्रीडन इत्यस्मात्पचाद्यचि कुमारशब्दो
व्युत्पादितः । तदुपायान्तरं द्रष्टव्यम् ॥

तुषारादयश्च ॥ १३९ ॥

किदिति वर्तते । तुषरादयो निपात्यन्ते ॥ तुष तुष्टौ ।
आरन् । तुषारं हिमम् ॥ कास्य शब्दकुसायाम् । कामारः
सरः ॥ सहेः सहार आस्रभेदः ॥ कुपतर्कति चौरादिक-
त्वात्तर्कारः । ङीष् तर्कादित्वात्तर्कारो ॥

दीङो नुट्च ॥ १४० ॥

दीङ् क्षये ॥ अस्मादारन् प्रत्ययस्य नुङागमश्च ।

दीनारः सुवर्णाभरणम् । सूत्रमिदं सूतीवृत्तौ देववृत्तौ च न दृश्यते ॥

सर्तेरपः षुक्च ॥ १४१ ॥

सृ गतौ ॥ अस्मादपः स्यात् षुगागमश्च धातोः । सर्षपो ब्रूहिभेदः स्यात् । पृषोदरादित्वादिकारमहितो ऽपि रेफः साधुः । सरिषपः कटुस्नेहः कदम्बः सर्षपो ऽपि चेति चन्द्रव्याख्यानम् ॥

उषिकुटिदलिकचिखजिभ्य कपन् ॥ १४२ ॥

उष दाहे । कुट कौटिल्ये । दल विदारणे । कच बन्धने । खज मन्ये ॥ एभ्यः पञ्चभ्यः कपन् । उषपो वज्रि-सूर्ययोः ॥ कुटपो मानभाण्डम् ॥ दलपः प्रहरणम् ॥ कचप शाकपात्रम् ॥ खजपं वृतम् ॥

क्वणः सम्प्रसारणं च ॥ १४३ ॥

क्वण शब्दार्थः ॥ अतः कपन् धातुवकारस्य सम्प्रसारणं च । कुणपं मृतभेदः स्यात् । कुणपं स्वादतीत्यर्थे शेष इत्यनेन सूत्रे णाणि कृते कौणपो राजसः स्यात् ॥

कपश्चाक्रवर्मणस्य ॥ १४४ ॥

क्वणतिरेव चाक्रवर्मणस्याचार्यस्य मतेन कपप्रत्यय-सम्प्रसारणं च । कुणपः स एव । खरे तु विशेष ॥

विटपपिष्टपविशिपोलपाः ॥ १४५ ॥

चत्वारो ऽग्नौ कपप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ विट शब्दे । विटपो लता गणतद्वयः । विटपो ऽस्त्रियां स्त्रिये ऽपी

त्यमर' ॥ विशतेरेवादेः पत्वम् । प्रत्ययस्य तुट् । घत्वादि-
कार्यम् । पिष्टपं भवनम् । त्रिपिष्टपः स्वर्गः ॥ विशतेरेव
प्रत्ययादेरिजम् । विगिपं मन्दिरम् ॥ वलतेः सस्रसारणम् ।
उलपं कोमलं लणम् ॥ मण्डपशब्दस्यात्र प्रमादज' पाठः ।
मडि भूषायाम् । मण्डः । त पिवति । मण्डप इत्यपाध्या-
यसर्व्वे व्युत्पादितत्वात् ।

वृतेस्तिकन् ॥ १४६ ॥

वृत्तु वर्तने ॥ अस्मात्तिकन् । वर्त्तिका पक्षिभेदे स्यात् ।
श्रेनो वर्त्तिकामुल्लापयते ॥ वर्तका मकुनो प्राचाम् । पा०
७, ३, ४५, ८, । इत्यकारस्थित्वे ऽविधेये वार्त्तिकारंभाद्भृते-
र्गुल् वर्तिकेति च व्याख्यातत्वादस्यानार्घता लक्ष्यते ॥

कृतिभिदिलतिभ्यः कित् ॥ १४७ ॥

कृती केदने । भिदिर विदारणे । लत सौत्रः ॥
एभ्यस्तिकन् कित्स्यात् । कृत्रिका नक्षत्रम् । स्त्रीभ्यो ढक् ।
पा० ४, १, १२०, । कार्त्तिकेयः ॥ भित्तिका भित्तिरेव ॥
लत्तिका गोधा । अवपूर्वादवलत्तिका ॥

इष्यशिभ्यां तकन् ॥ १४८ ॥

इषु इच्छायाम् । अशूच्यासौ ॥ आभ्यां तकन् कित्स्यात् ॥
सृदस्तिकन् । पा० ५, ४, ३८, । इति ज्ञापकादनित्यत्वेन
प्रत्ययस्थात्कात् । पा० ७, ३, ४४, । इतोत्वं न भवति
इष्टका तु प्रमिद्धैव । इष्टकेषीकामालेत्यादिना पूर्वपदङ्ग-
स्त्व इष्टकचितम् । पक्षेष्टकचितम् ॥ अष्टका पितृदैवत्ये सा

च वैदिककर्मविशेषः । ब्रीह्यादित्वादिनिः । अष्टको ॥
बाहुलकान्मस्यतेरपि तकन् । मस्तक न स्त्रियां शीर्षे ॥
डुधाज् । धातकम् । गौरादित्वात् ङीष् । धातको धातु-
पुष्पिका । अम० २, ४, ४, १२, ॥

द्रुणस्तशन्तशसुनौ ॥ १४८ ॥

द्रुणो धातोस्तशन्तशसुनौ प्रत्ययौ भवतः । नकारः
स्वरार्थः । उकार उच्चारणार्थः ॥ एतशो ब्राह्मणः ॥ अत्व-
सन्तस्येति । पा० ६, ४, १४, । दीर्घः । एतशाः स एव ।
एतशसौ ॥ एतशस्तः ॥

वीपतिभ्यां तनन् ॥ १५० ॥

वी गत्यादिषु । पत्ल गतौ ॥ आभ्यां तनन् । वेतनं
भृतिः । वेतनादिभ्यो जीवतीति ठक् । वैतनिकः कर्मकरः ॥
पत्तनं पुटभेदनम् । अम० २, २, १, ॥

ददलिभ्यां भः ॥ १५१ ॥

दृ बिदारणे । दल विकशने ॥ आभ्यां भ । दर्भः
कुशः ॥ दल्लः स्यादृषिचक्रयोः ॥

अर्तिगूभ्यां भन्ः ॥ १५२ ॥

ऋ गतौ । गृ निगरणे ॥ आभ्यां भन् । इयतीत्यर्भः शिशु
सन्नायां कन् । अर्भकः स एव ॥ गर्भो जठरतत्स्थयोः ।
गर्भादप्राणिनीति तारकादित्वादितच् । गर्भिताः शालयः ।
प्राणिनि तु गर्भिणी ॥

द्रुणः कित् ॥ १५३ ॥

एतेर्भन् किङ्गवति ॥ इभो हस्ती । दण्डादित्वाद्यः । इभ्य
इश्वरः ॥

असि सञ्जिभ्यां क्थिन् ॥ १४५ ॥

असु क्षेपणे । षञ्ज सङ्गे ॥ आभ्यां क्थिन् । अस्थि कीक-
सम् । अस्थिनी । अस्थोनि ॥ कित्त्वान्नले पः । सक्थि ऊरुदे-
शः कीकसं च । सक्थि लोवे पुमानूरुख्यमरः । सक्थि-
नी । सक्थीनि ॥

शुषिकुषिणुषिभ्यः क्सिः ॥ १५५ ॥

शुष दाहे । कुष निष्कर्षे । शुष शोषणे ॥ एभ्यः क्सिः ।
शुक्षिर्वङ्गिः ॥ कुक्षिर्जठरम् ॥ शुक्षिर्वातः । भवार्थे दृत्तिकुक्षी-
ति । पा० ४, ३, ५६, । ढञ् । कौक्ष्यमसिमुद्यम्य चकाराप-
नसं मुखम् । ४.३१, । इति भट्टिः ॥

अशेर्नित् ॥ १५६ ॥

अशू व्याघ्रौ ॥ अतः क्सिर्निङ्गवति । अक्षि नयनम् । अक्षि
णी । अक्षोणि । अक्ष्णा काणः । पा० २, १, ३०, । अव्ययीभा-
वे शरत्प्रभृतिभ्यः । पा० ५, ४, १०७, । इत्यत्र सूत्रे प्रतिपर-
समनुभ्यो ऽक्ष्ण इति वार्त्तिकेन टच्समासान्तः । प्रत्यक्षम् ।
परोक्षम् । समक्षम् । अन्वक्षम् । परोक्षमित्यत्र तु परोक्षे
लिट् । पा० ३, २, १५६, । इति निपातनादुत्त्वम् । पञ्चमीतु-
त्युरुषो ऽदम् ॥

इषेः क्सुः ॥ १५७ ॥

इच्छते क्सुप्रत्ययः स्यात् ॥ इक्षुर्मधुदणं स्मृतमित्युत्पलिनी ॥

अवितृस्ततन्निभ्य ईः ॥ १५८ ॥

अव रक्ष पालने । तृ प्लवने । स्तृज् आच्छादने ।
तन्नि कुटुम्बभरणे । चुरादिस्थन्तः ॥ एभ्य इप्रत्ययः । अवी
नीरो रजस्वता ॥ तरीनीवि च भाण्डे च वस्त्रादिस्थिति-
हेतुके ॥ स्तरोर्धूमः ॥ णिलोपः । तन्नीवीर्णादेगुणः ॥
यपोः कित् द्वेच ॥ १५९ ॥

या प्रापणे । पा पाने ॥ आभ्यामीः कित्यात् द्वित्वं च
धातोः । ययीरञ्चः ॥ पपीः स्यात्सीमत्पर्ययोः । ययीपप्या-
वभौ पुंसीत्यरुणदन्तः । शसि । ययीन् । पपीन् । डौ ।
ययी । पपी ॥

लक्ष्णे मुट्च ॥ १६० ॥

लक्ष दर्शनाङ्गनयोः । चुरादिस्थन्तः ॥ अस्मादीप्रत्ययः ।
अस्य मुडागमः । णिलोपः । लक्ष्मीः पद्मा विभूतिश्च ।
लुदिकारादिति डौषि लक्ष्मीत्यपि भवतीति दुर्घटे रक्षितः ।
लक्ष्मा अच्चेति पामादिराठात् नप्रत्ययो ऽकारान्तादेशश्च ।
लक्षणः सुमित्रापुत्रो लक्षणा सारसप्रिया ॥

इति महोपाध्यायजाजलीत्यपरनारुधेयश्रीमदुज्ज्वलदत्त-
विरचितायामुणादिवृत्तौ तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

वातप्रमीः ॥ १ ॥

अयं शब्दो निपात्यते । वातशब्द उपपदे माङ् मान
इत्यस्माद्धातोरीप्रत्ययः । स च किटिल्यनुवृत्ते. किङ्गवति ।
आतो लोपः । वातवन् प्रमाति प्रक्षिपतीति । वातप्रमी-
र्वातमृग इत्यमरः । वातमृगमाहचर्थ्यान्नपुंस्त्वमस्येति केचित्
शसि वातप्रमोन् । डौ तु वातप्रमी । अमि वातप्रमीं ।
योप्रिति वातप्रमीः समीरमृग इति गोपालितो वात-
पालितः । तदा तु शशि वातप्रमोरिति डौ च नदी-
सञ्ज्ञायां वातप्रम्यामिति । कृदिकारादिति डौषि वात-
प्रमीति सुलोपो ऽपि भवतीति दुर्घटे रक्षितः । वातप्रमीः
स्त्रीपुंसयोरिति सुभूतिचन्द्रः । द्विचतु.षट् पदोरगाः ।
प्रमं ३, ६, ३७ । इति पुस्त्वमस्य । चान्द्रलिङ्गानुशासने
ऽप्येतदेव व्यवस्थितमिति ॥ वश कान्तौ । बाहुलकादतो
ऽपीप्रत्ययो भवति संप्रसारणं च । उशीववाञ्छा । तत्कुशला
नरा अस्मिन्नित्युशीनरो जनपद इति सर्व्वस्वे व्युत्पादितम् ॥

ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुक्कशिभ्यः क-
न्निज्यतुजलिजिष्णुजिष्ठजिसन्स्यनिथिनुत्यसासानु-
कः ॥ २ ॥

ऋ गतौ । तनु विस्तारे । अन्जू व्यक्तादौ । वनु
याचने । अन्जू स एव । ऋ गतौ ण्यन्तः । मदी हर्षे
अत सातत्यगमने । अगि गत्यर्थः । कु शब्दे । यु मिश्रणे ।
कृश तनूकरणे । एभ्यो द्वादशधातुभ्यः कलिच् यतुच्
अलिच् इष्णुच् इष्ठच् इसन् स्यन् इधिन् उलि अस आस
आनुक् इत्येते द्वादश प्रत्यया भवन्ति यथा सख्यम् ।
कलीति ककारः कित्कार्यार्थः । धातोर्यणादेशः । बङ्ग-
मुष्टिः करो रत्तिः सो ऽरत्तिः प्रसृताङ्गुलिः । तन्यतुर्वायू
रात्रिश्च । अञ्जलिः । तौ युतावञ्जलिः पुमानित्यमरः ॥
वनिष्णुरपानं । अञ्जिष्ठो भानुः । के चिदञ्जतेरिष्णुच्
प्रत्ययमिच्छन्ति ॥ तेषामञ्जिष्णुरित्युदाहरणम् । अर्तिङ्गी-
त्यादिनापुक् । अर्पिसो ऽग्रमांसम् । मत्स्यो मीनः ।
अतिथिर्ना गृहागते । अमं २,७,३३ । अतिथी च
स्त्रियामित्याहुः । बाहुलकादतो लोपे तिथिरित्यपि भवती
ति वर्णविवेकः । अङ्गुलिः करशाखा । रलयोरेकल-
स्तरणात् कृदिति च ङोष् अङ्गुरीवीरगच्छता । अङ्गुलि-
शब्दस्यार्थे ऽङ्गुलशब्दो ऽस्ति । तेन भूमेरप्यधर्मङ्गुलमिति
सिध्यतीति तत्पुरुषस्याङ्गुलेः । पां ५.४.८६ । इत्यत्र
रुचितः ॥ कवस संनाह कण्टकजातिश्च । के चिदच-
प्रत्ययमिच्छन्ति । कवचं वर्म । यवासो दुरालभा ॥
कृशानुरग्निः ॥

अः करन् ॥ ३ ॥

शृ हिंसायाम् । अतः करन् । उत्तरसूत्रे किङ्गहणात्-
ककारस्याव नेत्संज्ञा । शर्करा खण्डविकृतिर्मृद्विकारे
ऽपि वर्तते । चूर्णखण्डे स्यात् । २०८ । इति हारा-
वली ॥

पुषः कित् ॥ ४ ॥

पुष्यतेः करन् स च कित् । पुष्करम् गगनपद्मवारिषु ।
पुष्करादिभ्या देश इतीनिः । पुष्करिणो प्रसिद्धेव ॥

कलंश्च ॥ ५ ॥

पुष्यतेः कलन् कित्स्यात् । पुष्कलम् प्रत्यग्रम् ॥

गमेरिनिः ॥ ६ ॥

गच्छतेरिनिः । स च भविष्यति गम्यादयः । पां३,३,
३ । इति भविष्यदर्थे । गमिष्यतीति गमो पथिकः ॥

आङि णित् ॥ ७ ॥

गच्छतेरेवाङ्पूर्वादिनिः । स च णिङ्भवतिः । णित्त्वाद्बुद्धिः
आगमिष्यतीत्यागमौ ॥

भुवश्च ॥ ८ ॥

भवतेरिनिः । स च णिङ्भवति । भविष्यतीति भावौ ॥

प्रे स्थः ॥ ९ ॥

तिष्ठतेः प्रपूर्वादिनिर्णिञ्च सः । णित्त्वादातो युक् ।
प्रस्थायी गन्तुमनाः ॥

परमे कित् ॥ १० ॥

तिष्ठतेः परमशब्द उपपद इनिः कित्स्यात् । हलद-

न्तात् । पां६,३,८, । इत्यलुक् । स्थास्थिन्निति षत्वम् ।
परमेष्ठी पितामहः ॥

मन्यः ॥ ११ ॥

मन्य विलोडने । अत इनिः क्त्विद्यात् । मथिन् ।
पथिमथ्यभुक्षामात् इतो ऽत्सर्वनामस्थाने । पां७,१,८५,-
८६ । इत्येते विधयो यथाक्रमम् । मन्यः । मन्यानौ ।
मन्यानः । मन्या मन्यनदण्डे च वज्रे दाते ऽपि च
स्मृतः ॥

पतस्थ च ॥ १२ ॥

पतल गतौ ॥ अस्मादिनिस्थश्चान्तादेशः । पूर्ववदा-
त्वादिकम् । पन्याः । पन्यानौ । पन्यान । अपन्यानम् तु
गच्छन्त सीदरो ऽपि विमुञ्चति । पथतेः पचाद्यचि पथः ।
पथौ । पथाः । अदन्तः पथशब्दो भारते पुंलिङ्गे दृश्यते ।
वाटः पथश्च मार्गश्चेति सुभूतिचन्द्रः ॥ इह ऋभवः क्षियन्ति
वसन्त्यस्मिन्नित्यन्येभ्यो ऽपि दृश्यते । पां३,२,१०१,१ ।
इति डः । ऋभुक्षः स्वर्गः । सो ऽस्यास्तीतीनिः । सिद्ध-
ऋभुक्षिन्निति । अत्रापि पूर्ववदात्वादिकम् । ऋभुक्षाः ।
ऋभुक्षाणौ । ऋभुक्षाणः ॥

खजेराकः ॥ १३ ॥

खज मन्ये । अस्मादाकप्रत्ययः । खजाकः पक्षिणि
ख्यातः खजाका दर्विरुच्यते । बाहुलकान्मन्देरप्याकप्रत्ययः ।
मन्दाकानि स्त्रीतांसि । तान्यस्याः सन्ति । मन्दाकिनी

वियद्भेति पारायणम् । मन्दमकितुं गन्तुं शीलमस्या
इति मन्दाकिनीत्यपि व्युत्पत्त्यन्तरम् ॥

वलाकादयश्च ॥ १४ ॥

आकप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । वल सम्बरणे । वलाका
वकपत्तिः स्याद्वलाका विसकण्ठिका । वलाकाम् कामुकी-
माहुर्वलाकश्च वको मत इति शाश्वतः ॥ मन ज्ञाने ।
मनाका हस्तिनी । पूज् पवने । पवाका वात्या ॥
शलाकाञ्जनयष्टिका ॥ पटाकः पक्षी ॥ पिटतेर्गुणाभावः ।
शिवादित्वाद्गुणः । पैटाकः पक्षी । पताका वैजयन्ती ।

पिनाकादयश्च ॥ १५ ॥

आकप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । पा रक्षणे । धातोरित्वम्
नुम् च । पातोति पिनाकः । क्लीवपुंसोः पिनाकः
स्याच्छूलशङ्करधन्वनोरित्यनेकार्थे ऽमरः ॥ तड आघाते ।
तडाका प्रभा । भदि कल्याणे । नलीपः । भदाकः
कल्याणम् । श्वेड् गतौ । सुगागश्च । श्यामाकः ॥ भा दौप्तौ
नज्पूर्व । नभाकं नभः ॥ पिष्लु सञ्चूर्णने । षकारस्य
णत्वम् । धातोर्युगागमः । पिण्याकस्तिलकल्कः ॥ तथा
वृतेर्वृद्धिश्च । वार्ताकः । गौरादित्वाद्वाताकौति वर्ण-
विवेकः ॥ गुवतेः कुटादित्वाद्गुणाभावः । उवड् । गुवाक
इति धातुप्रदौपटीका ।

कषिदूषिभ्यमोकन् ॥ १६ ॥

कष सिषेति दण्डकः । दुष वैकृते ण्यन्तः ॥ आभ्या-

मोकन् । कषीका पक्षिजातिः ॥ दूषीका नेत्रयोर्मलम् ।
दोषो णौ । पां ६, ४, ८०, । इत्यत्वम् । दूषिकापटलरुद्धलो-
चनेति गोपदन्तः । दूषयतेरच इरितीप्रत्ययः । दूषिः । क्त-
दिति डोष् । ततः स्वार्थे क । पिचण्डी दूषिका दूषी
पिचोण्डम् तु दृशोर्मलमिति विक्रमादित्यकोशः ॥

अनिहृषिभ्यां किञ्च ॥ १७ ॥

अन प्राणने । हृष तुष्टौ ॥ अभ्यामीकन् कित्यात् ।
अनीकमस्त्रियाम् सैन्ये ॥ हृषीकं विषयोन्द्रियम् । अमं १, १७४,
१७, । तदोश्चरी हृषीकेशो विष्णुः ॥

कङ्कणः कङ्कण च ॥ १८ ॥

कण शब्दार्थः ॥ अस्माद्यङ्लगन्तादीकन् धातोः कङ्क-
णादेशश्च । घण्टिकायाम् कङ्कणोका सैव प्रतिसरापि च ।
किङ्किणी च्छ्रघण्टिकेति शब्दान्तरम् । उत्तालः किङ्किणी-
नामिति भवभूतिः ॥

शृष्टृवृत्तां द्वे रुक्चाभ्यासस्य ॥ १९ ॥

शृष्टृ वृज् ॥ एभ्य ईकन् । एषां द्विवचनमभ्यासस्य
रुगागमश्च । शर्शरीकी हिस्त्रः ॥ पर्परीकी दिवाकरः ॥
वर्वरीकः कुटिलकेशः ॥

फर्फरीकादयश्च ॥ २० ॥

ईकनन्ता अमी निपात्यन्ते ॥ स्फुर स्फुरणे ॥ अस्मादी-
कन् धातोः फर्फरादेशश्च । फर्फरीक किशलयम् ॥ दर्दरीकं
वादितम् ॥ कर्करीकं शरीरम् ॥ तिसैर्मकारस्य उकारो

ऽभ्यासस्य नुट् च । तित्तिडोको वृक्षजातिः । तेन संस्कृत-
मिति वर्तते । कोपधादण् । पां ४, ४, ३—४, । तैत्तिडोकम् ।
तथा चन्द्रः । सिद्धान्तं ग्रहणी पुष्पं किङ्किणीतित्तिडोकोः ।
एवं तित्तिडाशब्दो ऽमरे न सङ्गच्छते । उपदंशस्तृतोया-
याम् । पां ३, ४, ४७, । इति तित्तिड्योपदंशं भुङ्क्त इति
भाष्यप्रयोगात् । तित्तिडोत्यपि शब्दान्तरमिति गोवर्धनः ॥
चरेर्नुम् । चञ्चरीको भ्रमरः ॥ मृड् प्राणत्यागे । मर्मरौको
हीनजनः ॥ डुकृज् कर्करौका गलन्तिका ॥ पुणतेः पुण्डरीकं
सिताम्भोजे सितपत्रे च भेषजे, व्याघ्रो ऽपि पुण्डरीको ऽग्नि-
दिग्गज इति शाश्वतः ॥

ईषेः किङ्गस्वश्च ॥ २१ ॥

ईष गतौ ॥ अस्मादीकन् ऋस्वश्च । कित्वाङ्गणाभावः
इषीका शरशलाका वोरणकाष्ठिका च । इष्टकेषोति पूर्व-
प्रदङ्गस्वत्व च । इषीकतूलम् । तस्मिन्नास्यदिषीकास्त्र रामो
रामावबोधितः । १२, २३, , इति रघुः ॥

ऋजेश्च ॥ २२ ॥

ऋज गतौ ॥ अस्मादीकन् कित्स्यात् । ऋजीक उपहतः ॥

सर्तेर्नुक्च ॥ २३ ॥

अत ईकन् कित्स्यात् रुग, गमश्च । मृणीका लाला ॥

मृडः कीकत्कंकणौ ॥ २४ ॥

मृड सुखने ॥ अतः कीकन्कङ्कणौ प्रत्ययौ । मृडोको मृडः ।

मृण्डकणः शिशुः ॥ बाहुलकात्कायतेरपि कङ्कणप्रत्ययः ।

कायतोति कङ्कण करभूषणम् । अम० २,६,३,८, । इति ॥

अलीकादयश्च ॥ २५ ॥

कोकनन्ता अमी निपात्यन्ते ॥ अल भूषणादौ । अलीकं मिथ्या । विपूर्वात् व्यलीकं विप्रियं खेदश्च ॥ वल सस्वरणे । वलीक पटलप्रान्ते ॥ वलतेर्मुगागमश्च । वल्मीकं पुन्रपुंसकम् ॥ वहतेवृद्धिश्च । वाहोको गौर्वाहश्च । सुप्रपूर्वादिणस्तुट् च । सुप्रतीको ऽग्निदिग्गजे ॥ एवमन्ये ऽपि ॥

कृटृभ्यामीषन् ॥ २६ ॥

कृ विक्षेपे । टृ तरणे ॥ आभ्यामीषन् । करीषो ऽस्त्री शुष्कगोमये तरीषो नौः ॥

शृष्टृभ्यां किञ्च ॥ २७ ॥

आभ्यामीषन् किट्यात् ॥ इत्वरपरत्वे । शिरीषो वृक्ष-
भेदः स्यात् । शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्येण । १,४१, । इति
कुमारः ॥ पुरीषं शकृत् । गवाश्चप्रभृतित्वान्मूत्रपुरीषम् ॥

अर्जर्जृजश्च ॥ २८ ॥

अर्ज षर्ज अर्जने ॥ अत ईषन् स्यात्त च किटृजादेशश्च
धातोः । अर्ज्यते रसो ऽस्मादित्यूजीषं पिष्टपचनमित्यमरः ॥

अम्बरीषः ॥ २९ ॥

अयं शब्दो निपात्यते । अवि शब्दे ॥ अस्मादीषन् ।
तस्यारुडागमः । अम्बरीषमाकाशं खेदनी च । अम्बरीष-
मिवाभाति सुखं ते मरुतात्मज । अम्बरीषः पुमान् आष्ट-
मिति गोपालितः । क्लीवे ऽम्बरीषं भाष्टो नेत्यमरः ॥

कृशृपृकटिपटिशौटिभ्य ईरन् ॥३०॥

एभ्यः षड्भ्य ईरन् स्यात् ॥ करौरो वृक्षभेदो वंशाङ्कुरश्च ॥ शीर्यत इति शरीरं प्राणिकायः ॥ पूर्यते ऽनेनेति परीरं फलम् ॥ कटीरः कन्दरो जघनदेशश्च ॥ पटीरः कन्दुक कामः पटीरश्चन्दनद्रुमः ॥ शौटीरस्त्यागिवीरयोः । ब्राह्मणादित्वात् शौटीर्यम् ॥ हिडि गत्यनादरयोः । बाहुलकादतो ऽपि च । हिंशुत इतस्ततो गच्छतीति हिण्डीरो ऽभ्विकफः फेन इत्यमरः । दाडिमे ऽपि च हिण्डीरम् । २७०, । इति हारावली ॥ रूपरत्नाकर उपाध्यायसर्वस्वे च हिण्डिरादेश्च ड इत्यभिवाय डिण्डीर इत्यपि साधितम् । तच्चिन्त्यम् ॥ किर्मीरतूणोरजम्बीर कुक्षीरकुटीरादायो ऽपि बाहुलकादेव बोद्धव्याः ॥

वशः कित् ॥ ३१ ॥

वश कान्तौ ॥ अस्मादीरन् कित्स्यात् । सम्प्रसारणादिकार्यम् । उशीरं वीरणमूल न स्त्री ॥

कशेर्मुट् च । ३२ ।

कश इति सौत्रो धातुः ॥ अस्मादीरन् तस्य सुडागमश्च । कश्मीरो देशभेदः । कश्मीरशब्दो गन्तव्यपण्यं वाणिजे । पां ६, २, १३, । इत्यत्र स्वरसूत्रे पृषोदरादित्वात्साधितः सर्वस्वे त्वत्रैव सूत्रे । तत्पक्षान्तरं द्रष्टव्यम् ।

कृञ् उच्च ॥ ३३ ॥

करोतेरीरन् कित्स्यात् रकारस्योकारश्च । कुरीरं मैथुनम् ।

कपिलिकादित्वात्तु कुलीरः कर्कटः ॥

घसेः किञ्च ॥ ३४ ॥

घसेरीरन् कित्स्यात् । उपधालोपे कत्वम् षत्वम् च ।
क्षीरे पयः । क्षीरिणो वृक्षाः ।

गभीरगम्भीरौ ॥ ३५ ॥

एतौ निपात्येते । गच्छतेर्भकारान्तादेशः । पक्षे नुमा-
गमश्च । गभीरम् गम्भीरमगाधो रहनं च । कुर्वन्त्येव
हि तूष्णीकां राजन् गम्भीरवेपसः । लघवे घोषयन्त्येव न तु
कुर्वन्ति किञ्च नेति भागवृत्तिः । भवार्थे गम्भीरात् च ।
पां ४, ३, ५८, । गाम्भीर्यम् ।

विषा विहा ॥ ३६ ॥

द्रमौ निपात्येते । षो ऽन्तकर्मणि । आहाक् त्यागे ।
आभ्याम् विपूर्वाभ्यामाप्रत्ययः । विषा बुद्धिः । विहा स्वर्गः ।
स्वभावादनयोरव्ययत्वम् ।

पच एलिमच् ॥ ३७ ॥

पचेरेलिमच्प्रत्ययः । पचेलिमो वङ्गिरव्योः ।

शीङो धुग्लग्वलज्वालयनः ॥ ३८ ॥

शीङ् स्वप्ने । अतश्चत्वारः प्रत्यया भवन्ति । शीधु मद्यम् ।
शीलं स्वभावः । शैवलम् जलनीली । शैवालम्, सैवालमपि ।
बाहुलकादकारस्य प्रकारः । शैपालम् शैवलो न स्त्री शैवालो
जलनीलिकेति शब्दार्णवः । शैवलसुपरीत्यर्थान्तरे । पां
५, ३, ८४, ।

मृकणिभ्यामूकोकणौ ॥ ३९ ॥

मृङ् प्राणत्यागे । कण शब्दार्थः । आभ्यां यथाक्रम-
मूकोकणौ । मरूकोमृगः । काणूकः काकः ।

वलेरूकः ॥ ४० ॥

वल सम्बरणे । अस्मादूकः । वलूकः पक्ष्युत्पलमूलं च ।

उलूकादयश्च ॥ ४१ ॥

एते निपात्यन्ते ॥ वले सप्रसारणम् । उलूकः । उलूका-
विन्द्रपेचकौ । सर्वस्वे त् जध्वौ कर्णावस्येति पृषोदरादित्वात्
दीर्घादिकमप्यूलूक इति साधितम् । वदेर्यङ्लगन्तादूकः ।
वावकदूकश्च वक्त्ररीति भागवृत्तिः । सर्वस्वे त् यजजपद्शाम् ।
पां ३, २, १६६ । इति वङ्गलवचनादन्यतोऽपि भवत्यूक-
प्रत्यय इति क्त्वा वावदूक इति साधितम् ॥ शमेरूको बुगा-
गमश्च । शम्बूको जलशुक्तिरसुरविशेषश्च । बाहुलकादूक-
प्रत्ययो बगागमश्च । शम्बुकः शम्बूको ज्ञेयः पूर्वः कान्तस्तु
सर्वदा । ककारेण विना शेषो दृश्यते अन्यविस्तर इति शब्दा-
र्णवः ॥ भल्ल परिभाषणे । भल्लूक ऋक्षः । पृषोदरादित्वा-
ङ्लल्लक इत्यपि । तथा भलत्तेरूको वृद्धिश्च धातोः । भालूक
इति शब्दार्णवः ॥ महेर्हकारस्य धकारः । मधूको वृक्षभेदः
स्यात् ॥ तथा जम्बूकबन्धूकवास्तूकएलूकादयो ऽप्यत्रैव
द्रष्टव्याः ॥

शलिमण्डिभ्यामूकण् ॥ ४२ ॥

आभ्यामूकण् स्यात् । णित्त्वावृद्धिः ॥ शालूकम् मूल-

द्रव्यम् ॥ मण्डति वर्षासमयमिति मण्डूको भेकः । पात्रे-
समितादित्वात्कूपमण्डकः ॥

नियो मिः ॥ ४३ ॥

नयतेर्मिः स्यात् ॥ नयति चक्रमिति नेमिश्चक्रावयवः ।
नेमिः पृथिवी समुद्रनेमि पितुराज्ञयेति ॥ या प्रापणे ।
बाहुलकादतो ऽपि मिः । यामिः स्वसृकुलस्त्रियोः । जादिं
१४ । इति चवर्गतृतीयादावजयकोशः ॥

अर्तेरूच्च ॥ ४४ ॥

अर्तेर्मिर्धातोरूकारादेशश्च ॥ जर्मिर्वा स्त्रियां तरङ्गः ॥

भुवः कित् ॥ ४५ ॥

भवतेर्मिः किङ्कवति ॥ भवन्ति भूतान्यस्मिन्निति भूमि-
र्महो अज्ञाते क । पां ५, ३, ७३ । भूमिका । अन्यरूपै-
र्यदन्यस्य प्रवेशस्तत्र भूमिका । कृदिकारादिति ङीष् ।
भूमीपतिः ॥

अश्राते रश्च ॥ ४६ ॥

अशू व्याप्तो ॥ अतो मिः । धातो रशादेशः । रश्मिः
किरणो रज्जुश्च ॥

दल्मिः ॥ ४७ ॥

दल विदारणे ॥ अतो मिः । दल्मिमिन्द्रायुधम् विदुः ॥
वोज्याज्वरिभ्यो निः ॥ ४८ ॥

वी गतौ । ज्या वयोहानौ ॥ ज्वर रोगे । पृषो-
दरादित्वात् णत्वम् । वेणिः स्यात् केशविन्यासः । कृदि-

कारादिति डीष् । प्रवेणी च स्त्रियामुभे इत्यमरः । तिस्रो
वेणयो ऽस्यामिति त्रिवेणिः । पूर्वपदादिति णत्वम् ॥ ज्यानिः
क्षतिः । ज्वरत्वेत्यादिनोठ् । जूणिः स्त्रीरोग ॥ बाहु-
लकात् टृक्षु शब्दे । अतो ऽपि निः । क्षोणिः । कृदि-
कारादिति डीष् । क्षोणी ॥ डुक्रीञ् । क्रेणिः । क्रेणी ।
सस्यक्रेणी ॥

सृवृषिभ्यां कित् ॥ ४८ ॥

सरतेर्वृषे च निः कित्ख्यात् ऋवर्णाच्च । पां ८, ४,
१, १ । इति णत्वम् । सृणिः स्यादङ्गुशे पुमान् । आर-
क्षमग्नमवमर्थ्य सृणिम् शिताग्रम् । ५, ५, । इति माघः
सृणिः स्त्रियामित्यमरे प्रमादपाठः । सृणिर्द्वयोरिति बोद्ध-
व्यम् । सृणिः क्षत्रियवैश्ययोः ॥

अङ्गेर्नलोपश्च ॥ ५० ॥

अग्नि गतौ ॥ अतो निर्नलोपश्च धातोः । अग्निर्वर्द्धिः ।
वृषाकप्यग्नौति । पां ४, १, ३७, । डीष् । ऐकारान्ता-
देशः । अग्नयायी हुतभुक्प्रियेत्यमरः ॥

वह्निश्चिश्चयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् ॥ ५१ ॥

एभ्यो ऽष्टधातुभ्यो निप्रत्ययो भवति स च नित् ॥ वह्नि-
रग्निः ॥ अग्निः पंक्तिः । निश्चेणिस्त्वधिरोहिणी । अमं
२, २, १७ ॥ ओणिः कटिप्रदेश ॥ योनिः । भगं योनि-
र्द्वयोरित्यमरः ॥ द्रोणिः सेचनी जनपदविशेषे ऽपि ॥ ग्लानि
दौर्बल्यम् ॥ हानिरपचयः क्षयश्च । परिहाणिः । ग्रहाणिः

कृत्यचः । पां ८, ४, २६ । इति णत्वम् । यच्चोक्तमनमाने
त्यादि । पां ८, ४, २६, १, । तत्परिगणनं तत्प्रमदा
इत्यत्रैव रक्षितः । ज्वरत्वरेत्यादिनोठ् ॥ तर्णिर्मनः ॥
बाहुलकात् शीङो ऽपि निप्रत्ययो ऋस्त्वम् च । शिनिः
क्षत्रियः ॥ तथा स्नायते रपि स्नानिः । मा गान्मानि
मृणालीति ॥ १६, सूर्यशतकम् ।

घृणिपश्चिपाणिचूर्णिभूर्णि ॥ ५२ ॥

एते पञ्च निपात्यन्ते घृ सेचने । निप्रत्ययः । गुणा-
भावः । घृणिः किरण ॥ स्पृशतेः सलोपः । घृश्चिरल्यग्रोरः ॥
पृषेर्वृद्धिश्च । पाणिः पादतलम् । उद्वेजयत्यङ्गुलिपाणिभागान् ।
१, ११, इति कुमारसम्भवम् ॥ चरुरूपधाया उत्त्वम् । चूर्णिः
कपर्दकमङ्गुली । चूर्णं प्रेरणे । अशेषविच् तर्कं चूर्णयति
ध्वसयति । अत इः । चूर्णिर्महाभाष्यं कपर्दकश्च । कृदि-
कारादितिङीष् । चूर्णीं कपर्दकशतमिति सुभूतिचन्द्रः ॥
विभर्तेरुत्वम् । भूर्णिर्धरणी ॥ घूर्णिर्गर्भश्चेति रन्तिदेव ।

बृहृभ्यां विन् ॥ ५३ ॥

आभ्याम् विन् स्यात् ॥ वविर्घस्मरः ॥ दर्विः सूपकारो-
पकरणद्रव्यम् । स्त्रियाम् ङीष् । दर्वी । दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो
दन्तशूको विलेशय इत्यमरः ॥

जृष्टृस्तृजागृभ्यः किन् ॥ ५४ ॥

जृ वयोहानौ । शृ हिंसायां । स्तृज् आच्छादने ।
जागृ निद्राक्षये ॥ एभ्यः किन् स्यात् । कित्वादित्वम्

रपरत्वं च । जोर्विः पशुः ॥ शौर्विर्हिंस्रः ॥ स्तोर्विरध्वर्युः ॥
जागृविर्नृपतिः ॥

दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ५५ ॥

दीव्यतेः क्तिन् । द्विर्वचनम् । अभ्यासस्य दीर्घः । वलि-
लोपः । दीदिविः स्वर्गभग्नयोः । दीदिविरस्त्रियामन्वे ॥

कृविघृष्टिच्छविस्थविकिकीदिवि ॥ ५६ ॥

एते क्षिन्ना निपात्यन्ते ॥ डुकृज् । कृविस्तन्तुवाय-
द्रयम् ॥ घृषु सेचने । घृष्टिर्वराहः ॥ छो । कृस्त्वं च ।
कृविदीप्तिः ॥ तिष्ठते कृस्त्वं च । स्थविस्तन्तुवायः ॥-
दीव्यतेः किकीपूर्वात् । स्ततश्चात्रः किकीदिवौरिति विक्र-
मादित्यकोशः । द्वितीयो ऽत्र दीर्व इति वर्णविवेकः । जसि
च । पां ७, ३, १०६, । इत्यत्र सूत्रे किकिपूर्वस्य दिवे-
र्धातोरिङ्कारस्य दीर्घः कृत्वा किकिदीविर्धाघ्र इत्युक्तम् ।
वोपालितेन किकिदिवमहिक्कश्चापः स्यादिति सर्वे कृस्वाः ।
मन्त्रे तु चापेण किकिदीविना । ऋग्वे १०, ६७, १३, ।
इति प्रयोगो ऽस्ति ।

पातेडंतिः ॥ ५७ ॥

पा रक्षणे ॥ अतो डतिः स्यात् । डित्वात् टिलोपः ।
पातीति पतिः स्वामी । पतिना सिद्धे पृणाति पालयती-
त्यर्थः डविधानमिति पारायणम् । बहुगणवतुडतीति । पां
१, १, २३, । वतुसाहचर्याद्वितस्य डतेर्यहणादस्य डतेर-
संख्यात्वम् । डति च । पां १, १, २५, । इत्यत्र संख्या-

ग्रहणानुवृत्तेरस्य षट्संज्ञायाअभावः । ततः पतय इति जसो
लुक् न भवति ।

शक्नेर्द्धतिन् ॥ ५८ ॥

शक्ल शक्ती ॥ अस्माद्धतिन् । शक्लत् पुरीषम् ॥ बाहुल-
कात् यज्ञेः कश्च । यक्लत् कालखण्डम् । गवाश्चप्रभृतित्वा-
न्मूत्रशक्लत् । यक्लन्मेदः ।

अमेरतिः ॥ ५९ ॥

अम गतौ । अस्मादतिः स्यात् । अमति कालः ।
बाहुलकात् व्रततिव्रततौ । मालतिर्माशती । स्थपति-
रित्यादि ।

वह्निवस्यतिभ्यश्चित् ॥ ६० ॥

एभ्यो ऽतिश्चिद्भवति । वहति, पवनः । वसतिर्गृह-
दामिन्यो स्त्रियामित्यमरः ॥ अरतिः क्रोधः ॥ बाहुलका-
दलतेरपि । अलतिर्गीतमत्रिका ॥

अच्चेः को वा ॥ ६१ ॥

अच्चतेरप्यतिप्रत्ययः ककारश्चान्तादेशो विकल्पेन ॥
अद्धतिर्वातः । अच्चतिः स एव ॥

हन्तेरंह च ॥ २ ॥

हन्तेरतिः । अंहादेशश्च धातो ॥ हन्ति दुर्निमित्तमनये-
त्यंहतिर्दानम् । अंहतेरतिना सिद्धे निरुक्तार्थमेतत् । क-
लिङ्गास्तु अंहतेः क्तिनि ग्रहादित्वादितिङ्यंहितिशब्दमि-
च्छन्ति ॥

रमेर्नित् ॥ ६३ ॥

रसतेरतिर्निवृत्तिः ॥ रमतिः कालकामयोः ॥

सृङ् क्रिः ॥ ६४ ॥

षृङ् सूती ॥ अन्मः ज्ञानोः क्रियत्ययः स्यात् । गुणाभावः ।
सूरिः पण्डितः । स्त्रियाम् सूरति वर्णदेशना ॥

अद्गृदिभशभिभ्यः क्रिन् ॥ ६५ ॥

एभ्य क्रिन् ॥ अद्रिः पर्वतः । अद्रयो द्रुमशैलार्का इत्य-
मरः ॥ शद्रिः शर्करा ॥ भूरि प्रचुरं काञ्चनम् । भौरिकः
कनकाध्यक्षः । अमं २, ८, १, ७, ॥ शुभ्रिर्ब्रह्मा ॥

वंक्यादयश्च ॥ ६६ ॥

क्रिनन्ता एते निपात्यन्ते ॥ वकि कौटिले । वंक्रिर्वाद्य-
भेदो गृहदारु च ॥ टुवप । सम्प्रसारणाभावः । वप्रिः
क्षेत्रमिति नग्नवृत्तिः ॥ अंक्रिरंघ्रिश्चरणः ॥ तदिः सौत्री
धातुः । तन्दिर्मोहः ॥ विभज्य नक्तन्दिमस्ततन्दिणा । कि
१, ८, । इति भारविः । कृदिकारादिति डीष् । तन्द्नी ॥
जिभी । बाहुलकाद्गुणः । भेरिर्वाद्यविशेषः । रवः प्रगल्भा
हतभेरिसम्भव इति कुमारः । स्त्रियाम् भेरी । प्रोन्मादभेरी-
रवः ॥

राशदिभ्यां त्रिप् ॥ ६७ ॥

आभ्याम् त्रिप् ॥ रात्रिः क्षणदा । कृदिकारादिति डीष् ।
रात्रीत्यपि । त्रिमिरपटलैरवगुण्ठिता रात्रि इति ॥ शक्तिः
कुञ्जरः ॥

अदेस्त्रिन् ॥ ६८ ॥

अदेस्त्रिन् स्यात् ॥ अत्तिर्मुनिभेदः । तस्यापत्यम् । इत-
आनिजः । पा० ४, १, १२२, । इति ठक् । आत्त्रेयो मुनि-
रात्त्रेयो नदीभेदो रजस्वलेति धरणिः । गोवर्धनवृत्तौ तु
अदेस्त्रिन्निचेत्यदेस्त्रिन् स्यात् । नित् । चकारात्त्रिप् । निदिति
वचनान्नकारस्य नेत्संज्ञा । अत्त्री । अत्त्रिणौ । अत्त्रिण इति
पापस्य नाम । अत्तिर्मुनिः । अदेस्त्रिन्निदिति पारायणीयम् ॥

पतेरत्रिन् ॥ ६९ ॥

पतेरत्रिन् स्यात् ॥ पतत्रिः । पतत्री । पतत्रयः । पत्त-
वाचकात्पतत्रशब्दान्मत्त्वर्थे निना तु पतत्री । पतत्रिणौ ।
पतत्रिणः ॥

मृकणिभ्यामीचिः ॥ ७० ॥

आभ्यामीचिप्रत्ययः ॥ मरीचिर्दीप्तिः ॥ कणीचिः पल्लवी
प्रोक्ता निनादेऽपि च दृश्यत इति रभसः ॥

श्वयतेस्त्रिन् ॥ ७१ ॥

ट्शोश्चि ॥ अस्मादोचिश्चिद्भवति । श्वयीचिर्व्याधिः ।

वेजो डिच्च ॥ ७२ ॥

वेज ईचिर्डिद्भवति ॥ वीचिस्तरङ्गः । नज्समासे
जोचिर्नरकभेदः ॥

ऋहनिभ्यामूषन् ॥ ७३ ॥

ऋ । हन् ॥ आभ्यामूषन् । अरूषः सूर्यः ॥ हनूषो
राक्षसः ।

पुरः कुषन् ॥ ७४ ॥

पुर अग्रगमने ॥ अतः कुषन् । पुरुषः पुमान् । विभाषा पुरुषे । पां ६, ३, १०६, । इति वा कोः कादेशः । कुपुरुषः । कापुरुषः । अन्येषामपि दृश्यते । पा० ६, ३, १३७ ॥ इति दीर्घः । पुरुषाः पूरुषा नराः । अम २, ६, १, १, ॥

पृनहिकलिभ्य उषच् ॥ ७५ ॥

एभ्यस्त्रिभ्य उषच् स्यात् ॥ परुषं निष्ठुरं वचः ॥ नहुषो राजर्षिः । अधर्मादेव नहुषः प्रतिपेक्षे रसातलं । १, १४ इति कामन्दकम् । नहुषः खररोमा च शेषवासुकितक्षका इति विक्रमादित्यकीर्षे । नागराजविशेषे ऽपि नहुषः । कलुषं पापम् ॥

पीयरूषन् ॥ ७६ ॥

पीय इति सौत्री धातुः ॥ अस्मादूषन् । बहुलवचनात्पक्षे गुणो ऽपि । स्मृतं पीयूषं नवक्षीरे ऽच्यते ऽपि वा । सप्तरात्रप्रसूतायाः क्षीरं पेयूषमुच्यत इति हारावली । पेयूषो ऽभिनवं पथ इत्यमरः ॥ बाहुलकादङ्गिरप्यूषन् । अङ्गूषो नकुलः ॥

मङ्गजेनुम् च ॥ ७७ ॥

टुमस्जी शुद्धौ ॥ अत उषन् स्यान्नुमागमश्च धातोः स चाचो ऽन्यात्परः । सकारस्य जश्त्वम् । दकारः । तस्य श्रुत्वम् । जकार । ततो जकारद्वयम् । मञ्जूषा काष्ठमयं द्रव्यम् ॥

गण्डेश्व ॥ ७८ ॥

गण्डेरप्यषन् ॥ गण्डूषो मुखपूरणे । २०६ । इति
हारावली । गण्डूषा चमसी मसीत्यमरः ॥ स्त्रियां लाक्षा
च गण्डूषा मञ्जूषा सह लिङ्येति चन्द्रगोमी । गण्डूषो
नापि कीर्तित इति वोपाहितः ।

अर्तेररुः ॥ ७९ ॥

ऋ गतौ ॥ अस्मादरुः । अररुरायुधम् ॥

कुटः किञ्च ॥ ८० ॥

कुटतेररुः किद्भवति ॥ कुटरुर्वस्त्रगृहम् । कित्प्रयोज-
नम् चिन्त्यम् ॥

शकादिभ्यो ऽटन् ॥ ८१ ॥

शक्नोत्यादिभ्यो ऽटन् स्यात् ॥ शकटो ऽस्त्रियामित्य-
मरः । सङ्कीडन्ति शकटानीति वृत्तिः ॥ नडादित्वात्
शाकटायनः ॥ वृज् । वरटः कीटभेदश्च वरटा हंसयोषिति
ककिर्गत्यर्थः । कङ्कटः सन्नाहः ॥ सृ गतौ । सरतीति
सरटः ककलासः ॥ देह । देवटः शिल्पी ॥ कम्पतेर्न-
लोपश्च । कपटो माया ॥ कर्मकर्मकर्पपर्पाणां सौत्रधातूनां
कर्कटमर्कटकर्पटपर्पटाः ॥ कक्ख हसने । कक्खटं कठिन-
मिति धातुप्रदीपः ॥ चप सान्त्वने । पृषोदरादित्वा-
देत्वम् । चपेटचपटौ तले ॥ मय गतौ । मयटः प्रसादे ।
मयटः । मयटो ॥ सर्वमिदं वर्णविवेके साधितम् । एव-
मन्ये ऽपि करटादयो बोद्धव्याः ।

ककदिकडिकटिभ्यो ऽम्बच् ॥ ८२ ॥

डुकुञ् । कदिकडी सौत्रौ धातू । कटे वर्षावरणयोः ।
एभ्यो ऽम्बच् । करम्बं व्यामिश्रम् ॥ कदम्बो वृक्षभेदः ॥
कडम्बो ऽग्रभागः ॥ कटम्बो वादिचम् ।

कदेर्णित्पक्षिणि ॥ ८३ ॥

कदिः पूर्वोक्तः ॥ अस्मादम्बच् णिङ्गवति पक्षिणि वाचे ।
कादम्बः कलहंसः स्यात् । अमं २, ५, ८, ॥

कलिकर्द्यारमः ॥ ८४ ॥

कल संख्याने । कर्द कुक्षिते शब्दे ॥ आभ्यामम । क-
लमः शालिभेदः ॥ कर्दमः पङ्कपापयोः ॥

कुणिपुल्योः किन्दच् ॥ ८५ ॥

कुण शब्दोपकरणयोः । पुल महत्त्वे ॥ आभ्यां किन्दच् ।
कुणिन्दः शब्दः ॥ पुलिन्दः श्वरः ॥ बाहुलकादलतेरपि ।
अलिन्दो भवनेकदेशः । यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव सुग्धा-
ङ्गना गोमयगोमुखानि । ३, ४८, । इति भाषः । प्रज्ञादि-
त्वादणि दीर्घादिरप्ययम् । गृहैकदेशे ऽप्यालिन्द इत्यमर-
दत्तः ॥

कुपेर्वा वश्च ॥ ८६ ॥

कुप क्रोधे ॥ अतः किन्दच् । वा वकारो ऽं त्यादेशः ।
कुपिन्दकुविन्दौ तन्तुवाये ॥

नौ षजेर्घथिन् ॥ ८७ ॥

षञ्ज सङ्गे ॥ अतो निपूर्वात् घथिन् । घित्त्वात्कुत्वं ।

उपसर्गादित्यादिना । पां ८, ३, ६५ । षत्वं । निषङ्ग-
धिरालिङ्गकः ॥

उद्यर्तेऽश्वित् ॥ ८८ ॥

उत्पूर्वादर्तेर्घथिन् चिद्भवति । उदरथिः समुद्रः ॥

सर्तेर्णिच्च ॥ ८९ ॥

सर्तेर्घथिन् णिद्भवति । सारथिर्यन्ता ॥

खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ ॥ ९० ॥

खर्जं मार्जने । पिञ्ज हिंसायाम् ॥ खर्जादिपिञ्जादिभ्यो
यथाक्रममूरजलचौ प्रत्ययो भवतः खर्जूरो वृक्षभेदः स्यात्ख-
र्जूर रजते ऽपि च । स्त्रियां खर्जूरी ॥ कूप । कर्पूरो ऽस्त्री
सुगन्धिद्रव्यम् । बाहुलकादत्र लत्वाभाव इति कूपे रो ल
इत्यत्र वृत्तिः ॥ धुनोतेः स्तुट् च । धुस्तूरः कनकाह्वयः ।
अमं २, ४, २, ५८ ॥ वल्लूरशालूरमल्लूरकस्तूर्यादयः । एत
ऊरान्ता निपात्यन्ते ॥ वल्ल संवरणे । वल्लूरम् शुष्कमांसे स्या-
दित्यमरः ॥ शालूरो मण्डूकः । एवं मल्लूरकस्तूरीप्र भृ-
तयो ऽपि ॥ पिञ्जादिभ्यः । पिञ्जूलं कुशवर्ति ॥ कचि
दीप्तौ । कञ्जूलोऽस्त्री स्त्रीगात्राभरणम् ॥ लङ्गे वृद्धिश्च ।
लाङ्गूलं पुच्छम् ॥ तमेवुगदीर्घत्वे । ताम्बूलम् प्रसिद्धमेव ॥
शृङ् हिंसायाम् । आदेर्दंगागमो वृद्धिश्च । शार्दूलो व्याघ्रः ॥
दुनोतेः कुक् च । दुकूलं वस्त्रम् ॥ एवं कुसूलादयो ऽपि ।
कुस श्लेषणे । कुसूलो दन्त्यसकारवानिव । कुसौदं च कुसूलं
च मध्यदन्त्य मुदाहृतम् । शब्दभेद १०० । इति ॥

कुवश्चट् दीर्घश्च ॥ ८१ ॥

कु शब्दे ॥ अतश्चट्प्रत्ययो भवति दीर्घत्वं च धातोः ।
कूच स्तनमतङ्गजे ॥ स्त्रियाम् कूची चित्रलेखनिका ॥

समीणः ॥ ८२ ॥

इणः सम्युपपदे चट् दीर्घश्च धातोः । समीच. समुद्रः ।
समीची हरिणी ॥

सिवेष्टेरु च ॥ ८३ ॥

सौव्यतेश्चट्प्रत्ययष्टेरुत्वं च ॥ सूचो दर्भाङ्गुरः । स्त्रियां
सूची प्रसिद्धैव । टित्वमनभ्युपगम्य गौरादित्वात्सूचीति
महान्यासे ॥

शमेर्वन् ॥ ८४ ॥

शमेर्वन्प्रत्ययः । शम्बो सुसललोहमुखम् ॥

उल्वादयश्च ॥ ८५ ॥

वनन्ता एते निपात्यन्ते ॥ उच समवाये । चकारस्य
लत्वम् गुणाभावश्च । उल्बो गर्भः ॥ शुच शोके । पूर्ववत्सर्वम् ।
शुल्वं ताम्रम् ॥ नयतिबेल्योर्नुमागमो ङ्गत्वम् च । निम्बो
वृक्षभेदः । विम्बं मण्डलमोषधिविशेषश्च । गौरादित्वात्
ङीष् । विम्बो ओषधिविशेषः ॥ धन धान्ये । धन्वं धनु ।
तद्योगाद्धन्वो धानुष्कः । के मम धन्विनी ऽन्ये । ३, १०,
इति कुमारसम्भवः ॥ जमु अदने । जम्बः कर्दमः । शिवादि-
त्वात् जाम्बः । तद्योगाज्जाम्बवान् ॥

स्थः स्तो ऽम्बजवक्त्रौ ॥ ८६ ॥

तिष्ठतेरम्बजवकौ भवतो धातोश्च स्तादेशः ॥ स्तम्बो
गुच्छस्तृणदिन इत्यमरः ॥ स्तवकः पुष्पगुच्छः । तारका-
दित्वास्तवकितः ॥

शाशपिभ्यां ददनौ ॥ ८७ ॥

शो तनूकरणे । शप आक्रोशे ॥ आभ्यां ददनौ । शादः
कर्दमशम्भयोः । नडशादात् डुलच् पा० ४, २, ८८, । शाहलः ॥
पकारस्य बकार । शब्दो निनादः । शब्दवैरेति । पा०-
४, १, १७, । क्यङ् । शब्दायते शब्दं करोति । शाब्दिको
वैयाकरणः ।

अब्दादयश्च ॥ ८८ ॥

ददनन्ता अमी निपात्यन्ते ॥ अव रक्षणे । अब्दो ऽवस-
रमेवयोरित्यमरः ॥ कौतेर्नुम् । कुन्दः पुष्पजातिः ॥ वृजो
नुम् गुणाभावश्च । वृन्द समूहः ॥ कनी दीप्तौ । कन्दम् ।
कन्दानि मूलसस्यानि विदुः कन्दांस्तु सूकरान् ॥ तुन्देर्नुम्
च । तुन्दः स्थूलोदरम् । तुन्दपरिमृजः । तुन्दिलः । तुन्दी ॥
कन्दतेरच् व निपातनात्ककन्दो नृपविशेषः । तेन निवृत्ता
काकन्दी नगरी ॥

वलिमलितनिभ्यः कयन् ॥ ८९ ॥

एभ्यः कयन्प्रत्ययः ॥ वलयोऽस्त्री हस्तभूषणम् ॥ मलयः
पर्वतः । तनयः पुत्रः ॥ बाहुलकादामय गवयकिशलय
इत्यादयो ऽपि द्रष्टव्याः ॥

वृहोः षुग्दुक्चौ च ॥ १०० ॥

हृणोतिहरतिभ्याम् कयन् दद्याक्रमं धातीः पुग्द्गागमौ
भवतः ॥ वृषय आश्रयः ॥ क्रियते विषयैरिति हृदयं मनः ।
हृदयं लिखतीति हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु । पां ६, ३,
५०, ५१, । हृल्लेखः । रावणाङ्कपरिश्लिष्टा त्व हृल्लेखकरी
मम । २०, २२ । इति भट्टिः । वा शे.के । हृचोकः ।
हृदयशोकः ॥

मिपीभ्यां रुः ॥ १०१ ॥

डुमिज् । पोड् पाने ॥ आभ्यां रुः । सेरुः सुमेरुर्ह-
र्माद्रिः । अमं १, १.१, ४५, । पोयते रसानिति पेरुरा-
दित्यः ॥ बाहुलकात्पिवतेश्च । पारुः स एव । सम्बत्सरवधुः
पारुः पेरुर्वासीर्दिनप्रणीरिति हृदचन्द्रः ।

जत्वादयश्च ॥ १०२ ॥

रुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ जनी प्रादुर्भावे । नकारस्य
तकारः । जत्रु स्तन्धसन्धिः । जत्रुणी । जत्रूणि ॥ शीङो
ऋस्त्रत्वं गुगागमश्च । शिग्रुः शीभाञ्जनस्तरुः । विदादि-
त्वादजि शैग्रवः ॥ तनेर्वि पूर्वस्य नकारस्य दकारः वितद्गु-
र्नदी ॥ कव्व वर्णे । वकारस्य दकारः । कद्रुर्वर्णभेदः ॥ असु
क्षेपणे । असु नयनजलम् । अश्रोतैरप्यश्रु तालव्यत्वात् ।
श्रुत्वा श्रुत्वाश्रु धरां त्यजतीति कौचकवधः । पञ्चमे पांटे
ऽश्रुदयश्चेत्यपारायणीयम् ॥ एवं चभ्ररुप्रभृतयो ऽप्यत्रैव
द्रष्टव्याः ॥

रुशादिभ्यां क्रुन् ॥ १०३ ॥

रु शब्दे । शब्दश्च शातने ॥ आभ्यां क्रुन् । रुक्मृगभेदः ।
 शातयतीति शत्रुः । निपातनाद्भ्रुस्त्वं च । प्रज्ञादौ शत्रु-
 रितिपाठात् शत्रुरेव शात्रवः । विघ्नानं शात्रवान् रामं ।
 ५,८१, । इति भट्टिः ॥

जनिदाच्यसृष्टवृमदिशमिनिमि भृज्भ्य इत्वन्त्वन्-
 त्त्वण्क्लिन्शक्स्थठडटाटचः ॥ १०४ ॥

जनौ प्रादुर्भाव । ड्राज् । च्युङ् । सृ । वृज् । मदि ।
 शमु । णम । डुभृज् ॥ एभ्यो नवभ्यो यथासंख्यं इत्वन् त्वन्
 त्वण् क्लिन् शक् स्थ ठ डट अटच् इत्येते नवैव प्रत्यया भव-
 न्ति । जनित्वो मातापितरौ ॥ दात्वं यज्ञकर्म ॥ च्यौत्त्रं बल,
 सृष्टिरिन्दुर कुश ॥ सृष्टृषिभ्यां किदित्यत्रापि सृष्टिशब्दः
 साधितः । वृश् ओषधिः । मत्स्यो मीनः । गौरादित्वात्
 डौष् । मत्स्यस्य ड्यामिति यलोपः । मत्स्यौ । डौषो ऽन्यत्र
 न यलोपः मत्स्यान्या । यः प्रवर्तते । आद्युदात्तोऽप्ययं सा-
 धितः ॥ शण्डो ऽकृतदारः ॥ डिच्चात् टिलोपः । नटो रङ्गो-
 पजीवी ॥ भरटः कुलालः ।

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ १०५ ॥

अन्येभ्योऽपि धातुभ्य इत्वनादयो दृश्यन्ते ॥ पा पाने ।
 पेतृमसृतम् । कच बन्धने । शक् । कच्छः कूलम् ॥ सरटो
 वातः ॥ ध्यै । ध्यात्वं चिन्ता ॥ जुहोतेर्होत्रो यजमानः ॥
 लूज् । लूनिर्व्रीहिः ॥ एवमन्येऽपि द्रष्टव्याः ॥

कुसेरुंभोमेदेताः ॥ १०६ ॥

कुस श्लेषणे । अस्मादुभ उम ईद इत इत्येते चत्वार
प्रत्ययाः । कुसुभं महारजने क्लीवमिति भान्ते ऽमरः ॥
कुसुमं पुष्पम् ॥ कुसीदं वृद्धिजीविका । अमं २, ८, ४, ॥
कु सेतो जनपदः ॥

सानसिवर्णं सिपर्णसितण्डुलाङ्गुशचषालेत्त्वलपल्व-
लधिष्ण्यपशल्याः ॥ १०७ ॥

दयैते निरात्यन्ते ॥ षणु दाने । असिप्रत्ययः । उपधा-
वृद्धिः । सानसिर्हिरण्यम् ॥ वृजो लुक् च । वर्णसिर्जलम् ॥
पृ । पूर्ववत्सर्वम् । पर्णसिर्जलगृहम् ॥ तड आघाते । तण्डु-
लाः प्रसिद्धाः । गुणोऽपि क्वचित् दोषायत इति भावः । तुषे-
णापि परित्यक्तस्तण्डुलो न प्रराहति ॥ अकि लक्षणे । उश्च ।
अङ्गुयः सृणिः । अङ्गुशोऽस्त्योत्यमरः । संनिवेश्य कुशावल्यां
रिपुनागाङ्गुयं कुशम् । १५, ८७, । इति रघुः । काशाका-
शदशाङ्गुशमिति तालव्यान्ते चन्द्रगोमी ॥ चष भक्षणे ।
आलच् । चषालो यूपकटकः । अमं २, ७, १८, ॥ इल स्वप्ने ।
वलच्प्रत्ययः । गुणाभावः । इल्वलस्तारकाविशेषः । इल्वला-
स्तच्छिरीदेशे तारका निवसन्ति या इत्यमरः । पल । पल्व-
लम लप्सरः ॥ जिष्टषा । ण्यप्रत्ययः । ऋकारस्यकारः । धिष्ण्य
स्थाने च ऋक्षे च धिष्ण्योऽग्नौ धिष्ण्यमालय इति धर-
णिः । श्लेर्यः । शल्यं वा पुंसि शङ्कुर्ना । अमं २, ८, २, ६१, ।
हृदि शल्यमिवापितम् । ८, ८७, । इति रघुः ॥

मूङ्शक्यविभ्यः क्तः ॥ १०८ ॥

मूढ् बन्धने । शक्ल शक्तौ अवि शब्दे ॥ एभ्यः क्लप्रत्ययः ।
मूलं वुधो ऽङ्गिनामकः । अम० २, ४, १, १२, ॥ शक्तः प्रिय-
स्वद इत्यमरः । अन्तो रसविशेषः स्यादन्तो मुखस्य भावनम् ।
वकाररहितो ऽपि मकारो ऽत्र । अन्तानवनशालानां पक्ति-
रिति श्लेषात् ॥

माक्काससिसूभ्यो यः ॥ १०८ ॥

माक्काससिसूभ्यो यः ॥ माया छद्म । अस्मायामेधेति ।
पां ५, २, १२१, । विनिः । मायावो । ब्रह्मादित्वादिनिः ।
मायो । मायावान् । व्रजन्ति ते मूढधियः पराभव भवन्ति
मायाविषु ये न मायिनः । किरातार्जुनीयम् १, ३० । इति
भारविः ॥ छाया स्यादातपाभाव उत्कोचप्रतिविम्बयोः ॥
सस्यं फले गुणे ऽपि च । सस्येन परिजातः । पां ५, २, ६८, ।
सस्यको मणिः । सर्व्वगुणयुक्त इत्यर्थः ॥ वान्तादेशः । सव्य
दक्षिण वामयोः ॥ बाहुलकादनितेरपि य । अन्य इतरः ।
गहादित्वाच्छः । अषष्ठ्यतृतीयास्थस्येति । पां ६, ३, ८८, ।
च दुक् । अन्यदीयः ॥ तथा सर्वादस्यतेरपि यः । समस्यार्थ
इत्यत्र तु । अमं १, १, २, ७, । समस्यशब्दं शकिसहोश्च ।
पां ३, १, ८८, । इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्साधय-
न्तीति देवः ।

जनेर्यक् ॥ ११० ॥

जन जनने ॥ अतो यक्प्रत्ययः ॥ आत्मा वै पुत्ररूपेण
जायते ऽस्यामिति स्मृतेः । जाया पत्नी । या जारवती

तीवरजायेति गतप्रत्यागतं प्रश्नात्तरजातिः । ये विभाषा ।
पां ६, ४, ४३, । इत्यनेनैवात्वम् । पक्षे जायेति संज्ञा
गम्यते जायाया निङ् समासान्तः । पां ५, ४, १३४, ।
युवजानिः । अन्यत्र जन्य निर्वाद्युडयोरिति रभसः ॥

अन्नयादयश्च ॥ १११ ॥

यागन्ता अमो निपात्यन्ते ॥ हन्तेर्यक् । अडागमोपधा-
लोपो । अन्नः प्रजापतिः । स्त्रियां टाप् । अन्नया माहेयी-
त्यमरः ॥ सम्पूर्वाद्वाजा यक् । आतो लोपः । सन्ध्या प्रसि-
द्धैव । सन्ध्या सायं प्रतिज्ञयोरिति वासवदत्ताटीका । ईशा-
नभूतिसचयइव सन्धोच्छलितः ॥ कनी दीप्ती । कन्या
कुमारी । कन्यायाः कनीन च । पां ४, १, ११६, । कानीनो
व्यासकर्णयोः ॥ बन्ध बन्धने । बन्ध्याप्रसूता ॥ कौतेडुं ३ ।
कुडं भित्तिः ॥ मनो ध च । मध्यम् । मध्यान्मः । पां ४, ३, ८, ।
मध्यमः । मां ध्यायतीति मङ्गमिति धातुपारायणीयम् ॥
वहेर्व ह्यम् ॥ तिकादित्वाद्वाह्यायनिः ॥ एवमहल्याऋथ-
कश्यप्रभृतयो द्रष्टव्याः ।

स्नामदिपद्यतिपृशकिभ्यो वनिप् ॥ ११२ ॥

स्ना । मदी । पद । ऋ । पृ । शक्ल ॥ एभ्यः षड्भ्यो
वनिप् । स्नावा रसिकः । स्नावानौ । स्नावानः । महा
शिवः ॥ पद्वा पन्थाः । अर्वा तुरगगर्ह्ययोरित्यमरः । अर्वाणी
अर्वाणः । अर्वाणस्त्रसावनजः । पां ६, ४, १२७, । अच्छ-
न्दसि । अर्ध्वतो । अर्ध्वतः । भाष्ये तु छान्दसवमस्योक्तम् ।

स्त्रियामर्वती ॥ पर्व ग्रन्थिः प्रस्नावश्च ॥ शक्ता हस्ती । वनो
र च । पां ४ १, ७, । इति डीब्रेफौ । शक्करी नदी ॥

शोङ्क्रुशिरुचिजिशिष्टधभ्यः क्निप् ॥ ११३ ॥

एभ्यः सप्तभ्यः क्निप् ॥ श्रीवाजगरः । स्त्रियां श्रीवरी
गोधा ॥ क्रुश्वाशृगालः रुद्धा वृक्षः ॥ जयतेस्तडागमः ।
जित्वा जेता जित्वरश्च ॥ क्षित्वा वायुः ॥ सृत्वा प्रजापतिः ।
धृत्वा विष्णुः ॥ स्त्रियां जित्वरीत्यादि बोद्धव्यम् ॥

ध्याप्योः संप्रसारणं च ॥ ११४ ॥

ध्यै चिन्तायाम् । ध्यैङ् वृद्धौ ॥ आभ्यां क्निप् सम्प्र-
सारणं च धातोः । हलः । पां ६, ४, २, । इति दीर्घः ।
धीवा कर्मकारः । स्त्रियां धीवरी मत्स्याधानी ॥ पीवा
स्थूलः । पीवरी तरुणी ॥

अर्द्धे च ॥ ११५ ॥

अदेः क्निप् धकारश्चान्तादेशः ॥ अध्वा मार्गः । अध्व-
नोऽलङ्गाम्यर्थे यदीनौ । अध्वन्यः अध्वनीनः । अन्तात्यन्ते-
ति । पां ३, २, ४८, । डः । अध्वगः ॥

प्र ईरशदोस्तुट्च ॥ ११६ ॥

ईर गती । शादल्ल शातने ॥ आभ्यां प्रपूर्वाभ्यां क्निप्
तुडागमश्च ॥ प्रेर्त्वा सागरः । प्रेर्त्वरौ ॥ प्रशत्त्वा स एव
प्रशत्वरौ नदी ॥

सर्वधातुभ्य इन् ॥ ११७ ॥

यथादर्शनमिन् स्यात् ॥ डुपचष् । पचिरग्निः । तुडि ।

तुण्डि । तद्योगात्तुण्डिभः॥ वलतेर्वलिः । वलिभः । वटिः ।
 वटिभः । तुण्डिवलिवटेर्भः । पा० ५,२,१३८, । महाराजो
 वलिः । वलीत्यपि स्त्रियाम् । तद्युक्तं मुखमस्येति वलीमुख ।
 तिसृणां वलीनां समाहारस्त्रिवली त्रिवलि च ॥ मण । मणिः
 मणी । कंकणमणीजल्पाकदोर्वचः । स्थूलादित्वात्प्रशंसायां
 कन् । मणिकः । तदेव माणिक्यम् । पक्वदाडिमबीजाभं
 माणिक्यं शिखरं विदुः ॥ वह्निः । वह्निका नाम क्षत्रिया
 जनपदश्च । कोपधादण् । पा० ४,२,१३२, । वह्निकं
 कुङ्कुमम् ॥ यज । यजि । अग्नौ द्विजान्देवयजीन्निहन्तः ।
 २,३४, । इति भट्टिः ॥ कनी दीप्तादौ । बाहुलकात्
 चुक्क्षीर्षी । काञ्चिः । सनादधे काञ्चिमकुञ्चयं कचानि-
 त्यभिनन्दः । स्त्रियां काञ्चीदामनि बह्वर्धररवेति गोव-
 र्धनः ॥ गडि । गण्डिः ॥ तड । तडिः ॥ गल । गलिर्व-
 ल्ली ॥ भ्राड् । भ्राडिः पुष्पचयः ॥ काश्ट । काशिः ।
 हृत्तेःकोशलादित्वात् जयञ् । काश्यौ । काश्यः क्षत्रियाः ।
 तेषां निवासोऽण् । काश्यो देशः । काशिषु जातो भव इति
 ठञ्जिष्ठौ । काशिकः । काशिका । काशिविषयान्तःपाति-
 त्वाद्वाराणस्यास्तत्र भवत्वेन काशिषु भवेति सारसंग्रहहृत्तिः
 काशिका ॥ वासृ । वासिः काष्ठभेदिनी ॥ घट । घटिः ।
 घटो । अघटिः कस्य चिन्नाम । अघटिस्थानम् ॥ यती ।
 यतिः । यतिर्वसिष्ठो यतिनां वरिष्ठः । यतीनां निवासो
 मठः ॥ मल मल्ल । मल्लिः । मल्ली च । कुटजमल्ली । संज्ञायां

कनि मल्लिका ॥ केल्ट । केलिः क्रीडा । केलि प्रयो-
जनमस्येति कैलः । आस्यते ऽस्मिन्नित्यासः । कैलश्चासा-
वासश्चेति कैलास । कृष्णसर्पवन्नित्यममासः ॥ वदि ।
वन्दिः ॥ वन्दी च । ता एव वन्दोस्त्रियः ॥ मसी परिमाणे ।
मसिः पक्षाञ्जन मिला । मिलानन्दो मसिमणिः । २१२, ।
इति हारावली । तत्रैव स्त्रियां मसी पात्राञ्जनम् । मसि-
र्नापीति रभसकोशः । अरुणदत्तोऽपि । इष्टुमृत्युमसयो
द्वयोः ॥ कुट । कोटिरयभागः । बाहुलकादच गुणः ।
जट । जटिः । धूर्जटे ॥ कट । कटिः ॥ हल । हलिः ।
हिल । हेलिः । प्रहेलिः ॥ ब्ध । बोधिः । महाबोधिः ॥
पण । पणिः । विपणिः पण्यवौथिका अमं २, २, २, ॥
कलन्ते स्पर्धमाना भाषन्ते ऽस्मिन्निति कलिर्विग्रह ।
तत् कारणत्वात्कलिर्युगम् । टुनदि । नन्दिर्द्विजिः । वित-
र्दिवेदिनन्दय इति शबरस्वामी । आनन्दे ऽपि च नन्दिः
स्त्री पुंसि स्यान्नणनायक इति वर्णविवेक । आवश्यके
णिनिः । ईशानानुचरो नन्दो तु वाक्यायनः । कृदिति-
ङीष् । नन्दोमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति पारायणीयम् ॥

हपिपिरुह्रिवृतिविदिक्किदिकोर्तिभ्यश्च ॥ ११८ ॥

हरत्यादिसप्तभ्य इन् स्यात् । हरिर्विष्णावहाविन्द्रे
भेके सिंहे हये रवौ । चन्द्रे कीरे भुवङ्गे च यमे वाते
हरिः स्मृतः । हरिहयो हर्यश्वः । हरिणेतो हरोतः ।
सञ्ज्ञायां कन् । हरीतकी । गौरादित्वात् ङीष् ॥ येषि-

वज्रम् । रोहिर्व्रतो ॥ वर्तिर्दीपोपकरणम् ॥ विद्यते पुण्यम-
स्यामिति वेदिः परिष्कृता भूमिः । अम० २, ८, १७, ॥
केदिर्वर्धकिश्केत्ता च ॥ कृत सशब्दे । इरादिकार्यम् ।
कोर्ति । स्यात्पुण्यशसोः ।

इगुपधात्कित् ॥ ११९ ॥

इगुपधाद्वातोर्नि कित्यात् ॥ कृष विलेखने । कृषिः
कर्षणम् । कृषी । कृषिरभूत्फलवत्यजनन्दने । रघुं ९, ४, ।
ऋषी गतौ । ऋषिर्वसिष्ठादिः ॥ रुचिर्दीप्तिः ॥ शुचिः
शुद्धिः ॥ लिप उपदेहे । लिपिः । बाहुलकाद्वत् च ।
लिवि । दिवाविभाप्रभेत्यादिना । पा० ३, २, २१, । टः ।
लिविं करोति लिविकरः ॥ तूल निष्कर्षे । तूलिः । तूली
कूर्चिका ॥ एवमन्येऽपि द्रष्टव्या । इगुपधात्किरिति प्रमाद-
पाठः स्वरे विशेषादिति भाष्यम् ॥

भ्रमे सम्प्रसारणं च ॥ १२० ॥

भ्राम्यतेरिन् कित्स प्रसारणं च ॥ भ्रमिर्वातः । भ्रमि-
रित्यपि बाहुलकात् ॥

क्रमितमिशतिस्तभ्रामत इच्च ॥ १२१ ॥

क्रम पादविक्षेपे । तमु काङ्क्षायाम् । श्रुतिस्तम्भौ सौत्रौ ।
एभ्यश्चतुर्भ्य इन् कित् । एषामत इकारादेशः ॥ क्रमिः
क्षुद्रजन्तुः । पामादित्वात् क्रमिणः । यवादित्वात् क्रमि-
मान् । क्रमिरित्यपि सप्रसारणानुवृत्तेरिति के चित् ।
लुपन्ति कोटकमयः परितस्तथैत इति सागरनन्दी नागा-

जुनप्रयोगश्च । कृमिभवं कर्ममित्यादि वर्णविवेके विस्तर-
रेण दर्शितम् ॥ तिमिर्मस्यभेदः स्यात् ॥ शितिर्मचक-
शुक्लयोः ॥ स्तिभिः समुद्रः ॥

मनेरुच्च ॥ १२२ ॥

मन्यतेरिन् किदुकारश्चाकारस्य ॥ मन्यते जानातीति
मुनिर्वसिष्ठादिः । मुनिरियं ब्राह्मणी । बह्वादित्वान्मुनी ।
मुनेर्भावः कर्म वा । इगन्तादित्यण् । मौनं सर्वार्थसाधकम् ॥

वर्णेर्वलिश्चाहिरण्ये ॥ १२३ ॥

वर्णिः सौत्रो धातुः ॥ अत इन् कित् । धातोर्वलि-
रित्ययमादेशः । करोपहारयोः पुंसि वलिः प्राण्यङ्गजे
स्त्रियामित्यमरः । चतुर्थीतदर्थेति । पा० २, १, ३६, । यच्च-
वलिः । देववलिः । हिरण्ये तु वर्णिः सुवर्णम् ॥

**वसिवपियजिराजिब्रजि सद्विहनिवाग्निवादिवाग्नि-
भ्य इज् ॥ १२४ ॥**

एभ्यो दशभ्य इज् १ वासिश्छेदनवस्तुनि ॥ वापिरुदका-
धारः । स्त्रियां कृदिति ङीष् । वापी प्रसिद्धा ॥ याजिर्यष्टा ॥
राजिः पंक्तिः । ङीष् । राजी । वप्रकरणेऽन्यत्रापि दृश्यते
वप्रत्यय । पा० ५, २, १०८, ४, । राजीवं पद्मम् । राजीव-
राजीवशूलोलम्बुङ्गं । ४, ८, । इति माघः । ब्राजिर्वातान्नी ।
सादिः सारथिः ॥ घातिः पक्षिवन्धनी स्यात् । निघातिर्लोह-
घातिनी ॥ वायु शब्दे । वाग्निरग्निः ॥ वदेर्यन्ताद्वादिर्विद्वान्
बहुलवचनादण्यन्तादपीज् । वदन्तीति वादयो वाचका

इति भूवादिसूत्रे न्यासः ॥ वृणोतेर्ण्यन्ताहारिर्गजबन्धनी ।
जले तु क्लीवम् । आवारिर्हृद्वेश्मस्त्रिति शब्दार्णव ॥ बाहु-
लकाष्टृजो ऽपि । हारिः पथिकसंहतौ । सम्प्रहारिः ॥ खटतेः
खाटिः शुष्कव्रणस्थानम् । कुखाटिः स्यादसंग्रहः ॥

णहो भश्च ॥ १२५ ॥

णह बन्धने ॥ अत इज् भयान्तादेशः । नाभिः स्यात्
क्षत्रिये पुंसि नाभिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम् । ङीष् । नाभी ।
पूर्वं नाभेः कायस्येति नात्र नाभिरिकदेशिनीति न्यासः ।
नाभिश्चब्दः पुंलिङ्गो ऽप्ययं प्राण्यङ्गे गतानुगमात् प्रयुज्यते ।
तथा च किरातकाव्यम् । समुच्छसत्पङ्कजकोशकोमलैरुपाहि-
तञ्चोणुपनीविनाभिभिः । ८, २४, । अत एव मृगनाभिर्मृ-
गमदः कस्तूरो चेति मृगनाभिश्चब्दस्य पुस्त्वमित्यमरकोश-
टीकायां दर्शितम् । गवादिषु नाभि नभ चेति पाठाद्वितार्थं
यत् । नभ्यं तैलम् । सिन्ध्यादित्वान्नाभिलः । अजिति ।
पा० ५, ४, ७५, । योगविभागेन सप्तमासान्तः पद्मनाभः ॥

कृषेर्वृद्धिश्चन्दसि ॥ १२६ ॥

कृषतेरिज् वृद्धिश्च धातोः ॥ कार्ष्णिर्रग्निः । भाषायां तु
कृषिः ॥

अः शकुनौ ॥ १२७ ॥

शृणातेः शकुनौ वाच्य इज् ॥ शारिः पक्षी । शारिका ।
शुकशारिकम् । विभाषा वृत्तमृगेति । पा० २, ४, १२, ।
पक्ष एकवद्भावः । क्लीवत्वं । शारिस्तु पाशके पुंसि । परि-

णायै न शारीन् हन्तीति शारिका वृत्तिः । शकुनेरन्यत्र
शरिर्हिंस्त्रः । कपिलिकादित्वाल्लत्वम् । शालिः । दुःसहो
ऽपिशलिः । बाह्वादित्वादिञ् । आपिशलिः ॥

कृञ उदोचां कारुषु ॥ १२८ ॥

कृञ उदोचां मतेन कारुषु वाचेष्विञ् ॥ कारिः शिल्पो
शिल्पिनो ऽन्यत्र करिः ॥

जनिघसिभ्यामिण् ॥ १२९ ॥

जनौ । घसृल्ल ॥ आभ्यामिण् । जनिवध्योश्चेतीण्वृद्धि-
प्रतिषेधः । जनिर्जननम् ॥ घासिरग्निः ॥ बाहुलकात् शल-
तिपलतिभ्यां च । शालिपाली स्त्रियामुभे इति वाचस्पतिः ॥
प्रत्ययान्तरकरणं स्वरार्थम् ॥

अज्यतिभ्यां च ॥ १३० ॥

आजिः सग्रामः ॥ आतिः शरातिपक्षो । शोभन आतिः
स्वाती नक्षत्रम् ॥

पादे च ॥ १३१ ॥

पादे चोपपदे ऽज्यतिभ्यामिण् ॥ पादस्य पदाज्यातिगो-
पहतेषु । पा० ६, ३, ५२, । इति पदादेशः । बहुलवचना-
दजेर्वोभावाभावः । पदाजि पदातिः पदग उच्यते ॥

अशिपणायो रुडायलुकौ च ॥ १३२ ॥

अशू व्याप्तो । पण व्यवहार आय्यप्रत्ययान्तः ॥ आभ्या-
मिण् । अत्र प्रेर्यशाक्रमं रुट्आयलुकौ च भवतः । राशिः
पुञ्जः ॥ पाप्मिः करः ॥

वातेर्डिच्च ॥ १३३ ॥

वातेरिण्प्रत्ययो भवति डिच्च । डिच्चात् टिलोपः ॥
वातीति विः पक्षी । स्त्रियां वीत्यपि । बहुवि जयति वनम् ।
अटन्ति वयो ऽस्यामित्यटविः । पदस्य विः पदविः । कृदिति
डोष् । पदवी । वेजो डिच्चेत्युपाध्यायस्त्वस्रम् ॥

प्रे हरतेः कूपे ॥ १३४ ॥

प्रपूर्वाङ्गरतेः कूपे वाच्य इण् । स च डित् । प्रहिः
कूपः । कूपादन्यत्र हरिः ॥

नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः ॥ १३५ ॥

व्येज् सम्बरणे ॥ अस्मान्निपूर्वादिज् । धातोर्यलोपः ।
निशब्दस्य दीर्घत्वम् ॥ नौविर्वासो बधनी । स्त्रियां डौष् ।
नीवो । नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण । नीवौ मूल-
धनमपौत्यमरः ॥ वसिवपियजिराजिब्रजिसदिहनिवाशिवा-
दिवारिभ्य इज् इत्यत इज् इत्यत्रानुवर्तते । न त्विण् ।
उत्तरत्रोदात्तवचनात् ॥

समाने ख्यः स चोदात्तः ॥ १३६ ॥

ख्या प्रकथने ॥ अतः समान उपपद इज् स चोदात्तः ।
समानस्य सभावः । टिलोपयलोपौ । सावनडादिकार्यम् ।
सखा मित्रसहाययोः । सखायौ । सखायः । सखाल्यो ऽस-
खा । अल्पार्थे नज् । यथालवणं व्यञ्जनम् । किञ्चिन्नवणस-
हितमित्यर्थः । एवं च । तस्मादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तद-
ल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्तिताः ॥

सखिना वानरेन्द्रेण वानरैश्च महाबलैरित्यादौ क्वचित्
घिसंज्ञा ॥

आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च ॥ १३७ ॥

श्रिहनिभ्यामाङ्युपपद इज् । स च डिङ्गवति । आङो
ह्रस्वश्च ॥ अश्रिः कोण । स्त्रियः पात्यश्रिकोटय इत्यमरः ।
सुप्रातसुखेति । पा० ५, ४, १२०, । चतुरश्रः ॥ अहिः
सर्पः । अहिर्वृत्रासुरे ऽपि च । हान्ते ८, । इति विश्वः ।
अहिद्विषस्तद्भवता निशम्यतां । १, ४१, । इति माघः ॥

अच इः ॥ १३८ ॥

अजन्ताङातोऽरिः स्यात् । लूज् । लविश्छेदको लोहः ॥
पूज् । पविर्वज्रम् । वज्रो ऽस्त्रो ह्रीरके पवावित्यमरः ॥ तृ ।
तरिर्वक्त्रादिस्थापनभाण्डम् । स्त्रियां तरी । तरीषु तत्रत्यम-
फलं भाण्डम् । ३, ७६, । इति माघ ॥ ६ । रविर्मथनम् ॥
कु शब्दे कु वर्ण इत्यतो वा कवि काव्यकर्त्ता । कविः का-
व्यकरे सूरौ कविर्वाल्मीकिशुक्रयोः । विश्वं वान्ते २३, ।
विनयेन विना का श्रीः का निशा शशिना विना । रहिता
सत्कवित्वेन कौटुशी वाग्विदग्धता । कवेर्भावः काव्यम् ।
कर्म वा । अस्मिन्नर्थे ऽपि काव्यम् । तद्योगात्काव्यं तद्गुण्यो
ऽपि । स्त्रियां कवीत्यपि । अर्तेररिः शत्रुः । कपिलिकादि-
त्वादलिर्भ्रमरः । अलमलेरिव गन्धरसावमू । ६, १२, ।
इति माघः । अलतेरजन्तादिनिः । अली नान्तो ऽपि ।
अलिर्मधकरो ऽली चेति शब्दार्णवः । मलिनिमालिनि मा-

धवयोषिताम् । ६, ४, । इति माघः । दलतेर्दलिः स्त्री लोटं
लेष्टर्ना स महान्दरलिर्द्वयोरिति रन्तिदेवः ॥ उखनखेति
नखः । नखेनातिक्रामतीति नखयतेरेव इः । नखिः ।
शस्त्रेण पणितुं व्यवहर्तुं शीलमस्येति णिनिः । शस्त्रपाणी ।
नदीनां च नखीनां च शृङ्गीणां शस्त्रपाणिनां विश्वासो नैव
कर्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु चेति ॥ सूचयतेः सूचिः । यस्य
वज्रमणेर्भेदे भिद्यन्ते लोहसूचय इति बालरामायणम् ॥
इहेक इति वक्तव्ये ऽच इति वचनं सन्ध्याक्षरादप्याचारकि-
वन्ताद्यथा स्यादिति भाष्यम् ॥

खनिकथंज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचरिभ्यश्च ॥

॥ १३८ ॥

एभ्यो दशधातुभ्य इः स्यात् ॥ खनिर्द्रव्यस्थानम् । पृषो-
दरादित्वात् दीर्घत्वे खानिरित्यपि । कोशः कृतः सकलसत्-
खानिरत्नवानिति विक्रमादित्यकोश ॥ कषिर्हि स्त्रः ॥ अञ्जिः
प्रेषणिकः । कृदिकारादिति ङीष् । अञ्जो मङ्गलार्थः ॥
असिः खड्गः ॥ वसिर्वस्त्रम् । वनिरग्निः । धान्यवनिर्धान्य-
राशिः । वनु याचने । वनिं याच्जामिच्छतीति क्यच् ।
वनीयति । तदन्तात् ण्वुल् । वनीयकः प्रार्थक इति वर्णदेश-
ना । गद्यरामायणकाव्ये तु कृपण इव नवनीपकोपसेवितः
पर्वत इति श्लेषादोष्ठपकारवानपि वनीपकशब्दः ॥ सनिर-
ध्वेषणा ॥ ध्वनिः शब्दः ॥ ग्रन्थिः पर्व । ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी
इत्यमरः ॥ चरिः पशुः ॥ इजि सिद्ध इवचनं स्वरार्थम् ॥

वृतेऽश्वन्दसि ॥ १४० ॥

वृतेऽश्वन्दसि इः स्यात् । वर्त्तिर्योगकर्मद्रव्यम् ॥

भुजेः क्त्वि ॥ १४१ ॥

भुज पालने ॥ अत इः क्त्विभवति । भुजिरग्निः ॥

कुट्टृशृट्टृकुटिभिदिक्खिदिभ्यश्च ॥ १४२ ॥

एभ्यः सप्तभ्य इः स्यात् । स च क्त्विभवति ॥ इत्त्वादि-
कार्यम् । किरिर्वराहः ॥ गिरिर्गोत्राक्षिरोगयोः । गिरिका-
णः ॥ शिरिर्हन्ता ॥ पुरिर्नगरं नदी च ॥ कुटिः शाला ॥
भिदिर्वज्रम् ॥ क्खिदिः परशुः ॥ बाहुलकात्तरतेः सन्वत्तक्
चाभ्यासस्य । तरतेरिप्रत्ययः स च क्त्वि । सन्वत्कार्यम-
भ्यासस्य च तुगागमः । तित्तिरिः पक्षिभेदः स्यादिति
प्राणिरजतादिभ्यो ऽजित्यच रक्षितः ॥

कुठिक्कण्ठोर्नलोपश्च ॥ १४३ ॥

कुठि गतिप्रतिधाते ॥ कपि चलने ॥ अभ्यामिः क्त्वि-
वति धातोर्नलोपश्च । कुठिः पर्वतवृक्षयोः ॥ कपिर्वानरो
वर्णनाम च । वृषः कपिरस्येत्यन्येषामपीति दीर्घः । वृषा-
कपिः शिवे विष्णो पान्ते ऽमरः । कपिञ्चात्योर्ढक् । पां
५, १, १२७, । कापेयम् । वृषाकपायो श्रीगौर्योरिति यान्ते
ऽमरः । कपिशकपिलौ लोमादिसिन्धादौ ॥

सर्वधातुभ्यो मनिन् ॥ १४४ ॥

सर्वधातुभ्यो मनिन् स्यात् ॥ क्रियते तदिति कर्म
क्रिया । अर्धर्चादित्वात्कर्माणं कुरुते शुभम् । कर्म व्याप्ये

क्रियायां च पुंनपुंसकयोर्मतमिति रुद्रः । तद्युक्तात्कर्मणो
 ऽण् । पा० ५, ४, ३६, । कर्मणम् । कर्मवेशाद्यत् । पा०
 ५, १, १००, । कर्मण्यं सौवीर्यम् । कर्मण उक्ञ् । पा०
 ५, १, १०३, । कर्मकम् । तत्कर्मकं कर्मसु यस्य शक्तिः ।
 कि० ३, ४८, । इति भारविः ॥ चरितं तदिति चर्म ॥
 भसितं तदिति भस्म । भूते ऽपि दृश्यन्ते ॥ जनी । जन्मो-
 त्पत्तिः ॥ शृ । शर्म सुखम् ॥ हि । हेम सुवर्णम् ॥ श्लिष ।
 श्लेष्मा कफः । पामादित्वात् श्लेष्मणः । सिन्धादित्वात् श्लेष्म-
 लः ॥ ढृ । तर्म यूपग्रम् । तर्मणी । तर्माणि ॥ छा । स्थाम
 बलम् । स्थामनी । स्थामानि ॥ डुदाञ् । दाम । दामनी ।
 दामानि । दामा । दामानी । दामान पक्षे टाप् ।
 दामा । दामे । दामाः । न पुंसि दाम सन्दानमित्यमरः ॥
 छादेर्णिलोपः । इस्मन्निति ऋस्त्वम् । कृद्वा माया ॥ सुष्ठु
 चायत इति सुत्रामा । अन्येषामपि दीर्घत्वे सूत्रामति वर्ण-
 विवेकः ॥ उष दाहे । उष्मा वाय्वः ॥

वृचर्नोऽच्च ॥ १४५ ॥

वृहि वृद्धौ ॥ अतो मनिन् । नकारस्याकारः । रत्वम् ।
 ब्रह्म तत्त्व तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिरित्यमरः । हनस्त
 च । पां ३, १, १०८ । ब्रह्महत्या सुरापाणं स्तेयं गुर्वङ्गनो-
 गमः । महानिपातकान्याहुस्तत्संलग्नं पञ्चमम् ॥

अशिशकिभ्यां कृन्दसि ॥ १४६ ॥

आभ्यां कृन्दसि मनिन् स्यात् ॥ अश्मा पाषाणः ।

भाषायामपि दृश्यत । अश्मानं दृषद् मन्ये मन्ये काष्ठमुलू-
खलम् । अन्धायाम् सुतं मन्ये यस्य माता न पश्यतीति
जिनेन्द्रबुद्धिः ॥ शक्नेन्द्रः ॥

हृन्मृधृसृष्टृभ्य इमनिच् ॥ १४७ ॥

एभ्यः षड्भ्य इमनिच् स्यात् ॥ हरिमा कालः ॥ भरिमा
कुटुम्बम् ॥ धरिमा रूपम् ॥ सरिमा वायुः ॥ स्तरिमा तल्पम् ॥
शरिमा प्रसवः ॥ दीर्घादिरप्ययं प्रत्यय इति केचित् ॥

जनिमृड्भ्यामिमनिन् ॥ १४८ ॥

आभ्यामिमनिन् ॥ जनिमा जन्म ॥ मरिमा मृत्युः ॥

वेजः सर्वत्र ॥ १४९ ॥

छन्दसि भाषायां चेमनिन् ॥ वेमा पुंसि वायदण्डः ।
अधच्चादित्वात्सामनी वेमनीति वृत्तिः ॥

नामन् सीमन् व्योमन् रोमन् लोमन् पाप्मन्
ध्यामन् ॥ १५० ॥

सप्तमी मनिनन्ता निपात्यन्ते ॥ ज्ञा अभ्यासे । मा-
भावः । ज्ञायते ऽनेनेति नाम संज्ञा । स्वार्थे भागरूपनाम-
भ्यो धेयट् । पां ५, ४, ३६, २ । नामधेयं च नाम च । अमं
१, १, ५, ८ ॥ सिनोते दीर्घत्वम् । सीमावधिः । सीमानौ ।
सीमानः ॥ स्त्रियां डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् । पां ४, १, १३ ।
सीमा । सीमे । सीमाः । वेज ओत्वमन्तस्य । व्योम
पुष्करम् । रौते रोम गात्रकेशः ॥ लूज् । लोम स एव ।
पिवतेः पुगागमः । पाप्मा पुंसि कित्त्विषे ॥ ध्यायते ध्यामा

परिमाणं तेजश्च ॥ बाहुल्यकाद्यक्षयतेरपि । यस्मा राज-
रोगः । राजयस्मेव रोगाणामिति भावः ॥ षू प्रेरणे ।
सीमा चन्द्रो यक्षद्रव्य च ॥ हु दानादनयोः । होमाहुतिः ॥
डुधाज् । धाम तेजः स्थान च ॥

मिथुने मनिः ॥ १५१ ॥

यत्तीपसर्गी धातुक्रियया सम्बद्धस्तन्मिथुनम् । तत्र धातो
र्मनिः स्यात् ॥ सुशर्मा राजविशेषः ॥ धृज् । सुधर्मा
क्षत्रियः ॥ एवमन्ये ऽपि । स्वार्थमिदम् ॥

सातिभ्यां मनिन्मनिणौ ॥ १५२ ॥

स्यत्यतिभ्यां यथात्ममं मनिन्मनिणौ स्याताम् ॥ स्यति
दुःखयति दुर्ध्येयत्वात् । साम । सामनी । सामानि ।
अचतुरेति निपातनात् दधिपयआदित्वादृक्सामे ॥ आत्मा
पुरुषः । आत्मने हितमात्मनीनम् । आत्मन्विश्वजनेति ।
पां ५, १, ८ । खः ॥

हनिमशिभ्यां सिकन् ॥ १५३ ॥

आभ्यां सिकन् स्यात् ॥ हंसिका हंसयोषिता ॥ मञ्जिका
भम्भराली स्यात् । १२३ । इति हारावली ॥

कोररन् ॥ १५४ ॥

कीतेररन् स्यात् । कवर. पाठकः । जानपदेत्यादिना ।
पा० ४, १, ४२ । डीप् । कवरी केशविन्यासः ॥

गिर उडच् ॥ १५५ ॥

गिरतेरुडच् स्यात् ॥ गरुडस्तार्क्ष्यः । गरुता डीयत

इति उपकरणे ऽन्यत्रापीति उपत्यये पृषोदरादित्वात्तलोपे
गरुड इत्युपाध्यायसर्वस्वम् । ततो ऽनार्धमिदम् ॥

इन्देः कमिन्नलोपश्च ॥ १५६

इन्देः कमिन् स्यान्नलोपश्च धातोः ॥ इदं प्रत्यक्षप्रत्यव-
मशीं सर्वनामसंज्ञकः ॥ इन्देरमिन्किञ्चेति सर्वस्वे सूत्रं
दृश्यते ॥

कायतेर्ङिमिः ॥ १५७ ॥

कै शब्दे ॥ अतो ङिमिः स्यात् । इकार उच्चारणार्थः ।
ङकारष्टिलोपार्थः । किं ज्ञेये । पा० २, १, ६४, । इति
समासे किमः ज्ञेये । पा ५, ४, ५७, । इति समासा-
न्तनिषेधे च । किंराजा यो न रक्षति प्रजां । किसखा
योऽभिद्रुह्यति ॥

सर्वधातुभ्यः घृन् ॥ १५८ ॥

सर्वधातुभ्यः घृन् स्यात् ॥ वस । वस्त्रम् । अर्धर्चा-
दिरयम् ॥ असु । अस्त्रम् ॥ शसु । शस्त्रमायुधम् ॥ पत्नृ ।
पत्नं वाहनम् ॥ राजृ । षत्वादिकार्थम् । राष्ट्रो देशः ।
अर्धर्चादिरयम् । उष्ट्रो राष्ट्रो भ्राष्ट्र इति भागवृत्तिः ॥
कृद् अपवारणे । णिलोपः । इस्मन्निति ऋस्वत्वम् । कृत्तृ-
मातपत्रम् । अर्धर्चादिरयम् । गुरुवैगुण्याच्छादनाच्छक्षी-
लम्श्चाक्षः । छाक्षगोमी छाक्षोपासकः । गोमी गोमानु-
पासक इति धरणिः । गोमी निन्द्यप्रशस्तयोरिति रुद्र-
कोशः । छाक्षगोमिनौ । छाक्षगोमिन इति । क्षुब्धादित्वात्

णत्वाभावः । मनोज्ञादित्वाच्छात्तकम् । गन्तृ । राज्ञा
निबद्धा सुचिरं तिष्ठति कालान्तरं गच्छतीति पुत्रपौत्रादिकं
व्याप्नोतीति वा गन्तो गन्तिका । षित्त्वात् ङीष् ॥ पिवतेः
पात्रं स्याद्योग्यमन्त्रिणोः । अध्वर्चादिरयम् । अपात्रः पा-
त्रतां याति यत्र पात्रो न विद्यते ॥ दंश दशने । षत्वादि-
कार्थम् । दंष्ट्रा दन्तः । मातरि षिच् । पा० ४, २, ३६, २, ।
इति षित्त्वादेव ङीषि सिद्धे गीरादिषु मातामहपितामहयोः
पाठः षिल्लक्षणे ङीषो ऽनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन दंष्ट्रेति न
षिल्लक्षणे ङीष् । अतएव ॥ ष्ट्रन्नित्येतावदेव सूत्रं सर्व-
धातुग्रहणमपारायणीयमिति हृदयचन्द्रः ॥

भ्रस्जिगमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्च ॥ १५८ ॥

एभ्यः षड्भ्यः ष्ट्रन् भवत्येषां वृद्धिश्च ॥ संयोगादिलोपः ।
षत्वादिकार्यम् । भ्राष्ट्रो नाम्वरीषम् । भ्रस्जो रोपधयो
रेति । पा० ६, ४, ४७ । रत्वमत्र नास्ति संज्ञाया नियतवर्ण-
त्वात् । गान्त्वं शकटम् ॥ नान्त्वं स्तोत्रम् ॥ हान्त्वं मरणम् ॥
वैष्ट्रं पिष्टपम् ॥ आष्ट्रमाकाशम् । तितुत्रेतीट्प्रतिषेधोऽत्र
पूर्वत्रापि ॥

दिवेद्युच्च ॥ १६० ॥

दीव्यतेः ष्ट्रन् द्युदादेशो वृद्धिश्च धातोः ॥ द्यौत्रं
ज्योतिः ।

उषिखनिभ्यां कित् ॥ १६१ ॥

आभ्यां ष्ट्रन् कित् भवति ॥ उष्ट्रः पशुभेदः ॥ जन-

सनेति । पा० ६, ४, ४२ । आत्वम् । खात्रं खनित्रं जला-
धारविशेषश्च ॥

सिविमुच्योष्टेरू च ॥ १६२ ॥

षिवू । मुच्लृ ॥ आभ्यां ष्टृन् किङ्गवति । टेरूकारा-
देशः । सूत्रं तन्तुः ॥ मूत्रं प्रस्रावः । अम० २, ६, २, १८ ।
तारकादित्वान्मृत्रितो मनुष्य ॥

अमिचिर्मादिशसिभ्यः क्तः ॥ १६३ ॥

एभ्यश्चतुर्भ्यः क्तः स्यात् ॥ अन्वमुदरनाडी ॥ चित्र-
मालेख्यम् । चित्रा । चैत्रिकः । चैत्रः । मित्रं सुहृत् । नित्य
क्तीवलिङ्गम् । अयं मित्रम् । इयं मित्रम् । शोभनानि मित्रा-
ण्यस्याः । सुमित्रा । बाह्यादित्वात्सौमित्रिर्लक्षणः शस्त्र-
मायुधम् ॥

पुवो ह्रस्वश्च ॥ १६४ ॥

पुवः क्तः स्यात् । धातोर्ह्रस्वत्वम् । पुनाति पुरुषानिति
पुत्रः स्यादात्मसम्भवः । अनचि च । पा० ८, ४, ४७ । इति
पक्षे द्वित्वम् । पुत्रास्त्रो नरकाद्यस्मात्पितरं जायते सुतः ।
तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवेति स्मृतिः । तथा-
त्मासि त्व जीव वत्सरशतम् । आत्मा वै जायते पुत्रः । अस्मि
पक्षे तकारद्वयम् ॥

स्त्यायतेड्रट् ॥ १६५ ॥

स्त्यै शब्दसङ्घातयोः ॥ अस्मात् ड्रट् । डित्वात् टिलोपः
टित्वात् ङीप् । वलि लोपः । स्त्री स्तनकेशवती । स्त्रियाः

पां६,४,७६,८० । इतीयङ् । स्त्रियौ स्त्रिय इति । वाम्-
शसोः । स्त्रीयं स्त्रीं, स्त्रियः स्त्री । अहो दैवस्य माहात्म्यं
न मया दृष्टमीदृशम् । यदेकाक्षरसंयुक्तो दोषराशिर्महान्
कृत इति व्यासः ॥

गुधृवोपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्तः ॥ १६६ ॥

एभ्यो ऽष्टभ्यस्तः स्यात् ॥ गुङ् । गोत्रं स्यान्नामवश्योः ।
गोत्रा पृथ्वी धत्वं गृहम् । वेत्वं लताविशेषः । पक्त्वं गार्हप-
त्यम् । वक्त्वं मुखं, यन्त्वं कर्मकाष्ठम् । सोदन्ति सज्जना
अत्रेति सत्वं यङ् । सतस्त्रायत इति सत्रमित्यपि सर्वस्वे
व्युत्पत्यन्तरम् । दार्घसत्रः । क्षद् इति सौत्रः । क्षत्वं ब्राह्म-
णान्तरजातिः । क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्स्य
शब्दो भुवनेषु रूढः । रघुं २,५३ । इति पक्षान्तरम् । ष्ट्रि-
सिद्धे स्त्रियां विशेषः ॥ रघुं २,५३ । इति पक्षान्तरम् ष्ट्रि-
सिद्धे स्त्रियां विशेषः ।

ऊयामाश्रुभसिभ्यस्तन् ॥ १६७ ॥

एभ्यः पञ्चधातुभ्यस्तन् ॥ होत्रमाहुतिः ॥ यात्रा गमनम् ॥
मात्रा मानविभूषयोः ॥ श्रोत्रं कर्णः ॥ भस्त्रा चर्मप्रसेविका ॥

गमेरा च ॥ १६८ ॥

गमेस्तन् धातोरात्तादेशश्च ॥ गात्रं स्यादङ्गदेहयोः ॥

दादिभ्यश्छन्दसि ॥ १६९ ॥

दाप् लवने । एवमादिभ्यश्छन्दसि चन् स्यात् ॥ दात्रं
धान्यादिच्छेदनसाधनम् ॥ पात्रं तु भाजनं योग्यमित्यमरः ॥

चेत्रं केदारः । चेत्रं भूमिकलत्रयोः ॥ एवमन्ये ऽपि ॥

भूवादिगृभ्यो णिचन् ॥ १७० ॥

त्रिभ्यो धातुभ्यो णिचन् स्यात् । णित्त्वाह्वि ॥ भा-
वित्रं त्रैलोक्यम् ॥ वादित्वं तूर्यादि ॥ गारित्रमीदनम् ॥

चरेवत्ते ॥ १७१ ॥

वृत्ते वाच्ये चरेर्णित्वम् ॥ चारित्र्यं वृत्तम् । विनष्टचारि-
त्रगुणा हितैषिण इति बालरामायणे ॥ इत्रच्प्रत्यये चरित्रं
वृत्तमेव । चरित्रव्यत्यासः सखि कथमयं केकयकुल इति
मुरारिः ॥

अशिन्नादिभ्य इत्रोत्रौ ॥ १७२ ॥

अशू व्याप्तौ । एवमादिभ्य इत्रः स्यात् ॥ अशित्रं चरुः ।
कट । कटित्रं वर्मभेदः ॥ वहित्रं प्रसिद्धमेव ॥ वधित्रं
मन्त्रयः ॥ धृञो धरित्री मही ॥ त्रैङ् पालने । एवमादिभ्य
उत्रः । आङ्गणः । पा० ६, १, ८७, । त्रौत्रं प्रहरणम् ॥
क्षौत्रं चोरचिह्नम् ॥ वृत्र् । वरुत्रं प्रावरणम् ॥

अमेर्द्विषति चित् ॥ १७३ ॥

अम गतौ ॥ अत इतो भवति द्विषति वाच्ये । स च
चित् ॥ अमित्रः शत्रुः ॥ इत्र एवानुवर्तते नोत्रो ऽस्वरित-
त्वात् ॥

आः समिणनिकषिभ्यां ॥ १७४ ॥

इण सम्पूर्वात्कषेच्च निपूर्वादाप्रत्ययः ॥ समया निकषा
समीपवाचकौ । खरादिपाठादव्यये । अभित इत्यादिना ।

पा० २, ३, २, १, । द्वितीया । समयः ग्रामम् । निकषा ग्रामम् ॥
बाहुलकात् दिविदुषिभ्यां च । दिवा ॥ दोषा । स्वरादि-
पाठादव्यये । दिवातनम् । दोषातनम् । दिवाभूता रात्रि-
दोषाभूतमहरिति भाष्यम् । अस्य चावव्ययप्रतिषेधः । स्वभा-
वाधिकरणस्वभावाविभाविति केचित् । दिवाङ्गीत्यर्थे
दोषा नक्तं च रजनावित्यमरः ॥ तथा स्वदर्धश्च । स्वधा
पितृदत्तिरित्यापिशलिः ॥

चितेः कणः कश्च ॥ १७५ ॥

चितेः कणप्रत्ययः कश्चान्तादेशः । बाहुलकादगुणः ॥
चिक्कणं मसृणं स्निग्धमित्यमरः ॥

सूचेः स्मन् ॥ १७६ ॥

सूचः पेशुच्ये । चुरादिः ॥ अतः स्मन् णिलोपश्च । कुत्वा-
दिकार्यम् । सूक्ष्ममल्पतरम् । कलौ सूक्ष्मतरो धर्मः ॥

पातेडुम्सुन् ॥ १७७ ॥

पा रक्षणे ॥ अतो डुम्सुन् स्यात् । डित्त्वात् टिलोपः ।
उकार उच्चारणार्थः । नकारः स्वरार्थः । पुस् । स्वादिषु
पुसो ऽसुङ् । पा० ७, १, ८६, । इत्यादिकार्यम् । पुमान्
पुरुष । पुमांसौ । पुमांस । असुङ् उकार उगित्कार्यः ।
उगितश्च । पा० ४, १, ६, । इति ङीप् । सुपुंसौ ॥ पुंसौ
ऽसुङ्ङित्यत्र न्यासरक्षिताभ्यां पुनातेर्मक् सुक् निन् ऋस्व-
श्चेति सूत्रं पठित्वा पुमान् साधितः ॥

रुचिभुजिभ्यां किद्यन् ॥ १७८ ॥

आभ्यां किञ्चन् स्यात् ॥ रुचिञ्चमिष्टम् ॥ भुजिष्ठोदासः ॥
वसेस्तिः ॥ १७८ ॥

वसेस्तिः स्यात् ॥ वस्तयः स्युर्दशासूत्रे । वस्तिर्नाभेर-
धो द्वयोरित्यमरः ॥ बाहुलकात् शासः शास्तौ राजप्रहारः ॥
यजो यष्टिः । शुद्धार्थो ऽयमिति पशुपतिः ॥ अस्यतेरस्तिः ।
अगेन सह कृद्योगषष्ठ्याः समासः । शकम्बादित्वात्पररूपत्वे
विन्ध्याख्यमगमस्यतीत्यगस्तिः । अगस्तिनाध्यासितविन्ध्य-
शृङ्गम् । १२, ७१, । इति भट्टटिः ॥ अस गत्यादौ । पुलं
महत्त्वमसते गच्छतीति पुलस्तिः । तस्यापत्यं गर्गादित्वा-
द्यज् । पौलस्त्य ॥ एवं गभस्तिः ॥ दूतिर्दूती च । त्वां
क्रामिनो दूतिमुदाहरन्तीति वर्णविवेकः ॥

सावसेः ॥ १८० ॥

अस भुवि ॥ अतः सुशब्द उपपदे तिप्रत्ययः । बहुल-
वचनान्न भूभावः । स्रस्ति कल्याणम् । खरादिपाठादव्यय-
त्वम् ॥

वौ तसेः ॥ १८१ ॥

तसु उपक्षेपे ॥ अतो विपूर्वात्तिः स्यात् । वितस्तिर्हा
दशाङ्गुलः । अम० २, ६, २, ३५, । स्त्रीपुंसयोर्वितस्तिः
स्यादित्यमरमाला ॥

पदिप्रथिभ्यां नित् ॥ १८२ ॥

आभ्यां तिः स्यात्त च नित् ॥ पत्तिः पदातिः ॥ प्रथि-
तिः प्रख्यातिः । तितुत्रेति सूत्रे ऽग्रहादीनामितीट् ॥

दृणात ईखश्च ॥ १८३ ॥

इ विदारणे ॥ अतस्तिर्धातोर्ईखश्च । दृतिश्चर्मनिर्मित-
पात्रमिति विश्व । दृतिहरिः श्वा । मांसादष्टगुणा दृतिः ॥

कृटृकृपिभ्यः क्रीटन् ॥ १८४ ॥

एभ्यस्त्रिभ्यः क्रीटन् स्यात् ॥ इत्त्वादिकार्यम् । किरीटं
मुकुटे न स्त्री किरीटं वेष्टनं मतमिति चन्द्रगोमी ॥ ति-
रीटं शिरीवेष्टनमित्यरुणदत्तः । लोभ्रश्च ॥ कृपीट कुक्षि-
वारिणोः । बाहुलकादत्र लत्वाभावः । छापे री ल इत्यच-
न्यासे कृकृपिभ्यां चिति सूत्रं दृश्यते । अतस्तरतिरत्र ना-
स्तीति लक्ष्यते ॥

रुचिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच् ॥ १८५ ॥

चतुर्भ्य एभ्यो धातुभ्यः कितच् स्यात् ॥ रुचितं मिष्टम् ॥
उचितं युक्तम् ॥ कुचित परिमितम् । कुटित कुटिलम् ॥

कुटिकुपिभ्यां क्मलन् ॥ १८६ ॥

आभ्यां क्मलन् स्यात् ॥ कुट्मलं सुकुलम् । तारकादि-
त्वात्कुट्मलितः ॥ कुम्भलं क्मदनम् ॥

कुपेर्लश्च ॥ १८७ ॥

कुणातेः क्मलन् स्यात् लशान्तादेशः । कुल्मलं पापम् ॥

सर्वधातुभ्यो ऽसुन् ॥ १८८ ॥

कृत्स्नेभ्यो धातुभ्योऽसुन् स्यात् । वर्च दीप्ति । वर्चः
पुरीषम् ॥ रक्ष पालने । रक्षः कौणपः । प्रज्ञादित्वाद्वाचसः ।
रुधिर । रोधस्तटी ॥ चित्ती । चेतश्चित्तम् ॥ रु गतौ ।

सरस्तडागः । गौरादित्वात्सरसी तु महासर इति शब्दार्णवः । अकारान्तोऽपि दृश्यते । निपातनं महासर इति न्यासे व्याख्यातम् । मतुप् । सरस्वानर्णवः । स्त्रियां सरस्वती नदीगिरोः । विनेरवानभिधानमिति भाष्यम् ॥ रुदिर् । रोदः । गौरादित्वात् द्यावाभूमी च रोदस्यावित्यमरः । वी गतौ । वयः कालकृतावस्था । अर्थो न सम्भृतः कश्चिन्न विद्या का चिदर्जिता । न यशः सम्भृतं किञ्चित्तु च चतुरं वयः । प्रज्ञादित्वादायसः काकः । यावादित्वादायस्कः ॥ षट् लृट् विशरणे । सदः सभा । स्त्रीनपुंसकयोः सद इत्यमरः ॥ इण् । अयो लोहम् । अयस्कान्तस्तु चुम्बकः । अयस्कान्तेन लोहवत् । कु २, ५६, । इति कालिदासः ॥ अन प्राणने । अनो भक्तं तत्स्थानमपि । अनोऽस्यां महत्सम्पद्यते इति टच् । महानसं ररावती ॥ तसु । तमः । तमसी । तमांसि । तमः क्लीबं गुणे क्लेशे सैहिकेयान्धकारयोरिति रभसः । स्मर्भानुस्तु तमो राहुः सैहिकेयो विधुन्तुद इत्यमरमालायां पुंस्काण्डे । अकारान्तोऽपि तमशब्दोऽस्ति । सत्यं वक्ष्यन्ति तेऽकस्मादसत्यनीरसं तमा इति वर्णविवेकः । तथा च ज्योतिषे होरायाम् । भृगुतमबुधजीवैरिति । राहौ यथा कितवस्तमस्येति वराहः ॥ महतेरमुन् । महः । महसी । महांसि । अच्प्रत्ययेऽकारान्तोऽपि । न खलु दूरगतोऽप्यतिवर्तते महमसाविति बभ्रुतयोदितैः । ६, १६, ।

इति माघः । एवं महति महेऽस्मिन्निति कस्यचिदा-
 मस्य । गुणे ध्वान्ते तमो राहौ मह उल्लवतेजसोरिति दन्त्या
 न्ते रन्तिदेवः । स्वभावादेवासुनन्तो नपुंसकमिति केचित्
 सहतेरसुन् । मार्गशीर्षे सहाः । सहसौ । सहसः । सहो
 बत्र च । सहसा वर्तते साहसिकश्चौरः । अच्प्रत्यये ऽका-
 रान्तो ऽपि सहस्रदः । सहस्य प्रथमे चैव बाह्येत् दोषस-
 च्चयमिति चरके । मार्गशीर्षस्य सहस्येत्युक्तम् ॥ तपतेस्तपः ।
 तपसौ । तपांसि । तपा माघ इत्यमरे माघवाची पुंलिङ्गः ।
 तपसि मन्दगभस्तिरभोशुमान् । ६, ६३, । इति माघः ।
 अच्प्रत्यये ऽकारान्तो ऽपि देवा विशतिरेवैते सुरूपाः सुत-
 पाश्च त इति शब्दार्णवः । तपोप्रवासाध्ययनब्रह्मचर्यगतायु-
 षामिति चरके । ग्रीष्मे तु अदन्त एव । तपेन वर्षाः शर-
 दा हिमागमः । १, ६६, । इति माघः ॥ माङ् माने ।
 असुन् । माः । माःशब्दो मासि चन्द्रे च सम्प्रती बहुदृष्ट-
 नामित्युत्पत्तिनीक्रोशः ॥

रपेरत एच्च ॥ १८८ ॥

रपेरसुन्नत एच्च ॥ रेपो ऽवद्यम् । रेपसौ । रेपांसि । वि-
 रेपो ऽनवद्यम् ॥ बहुलमन्यत्रापि । पिवतेरसुन्निकारश्चान्ता-
 दृशः । पयः स्यात् क्षीरवारिणोः । अस्मायेति विनिः ।
 पयस्वो । पयस्वान् । पयसस्तु विभावयेति पयायते पयस्यते ॥

अशेर्देवने युट्च ॥ १८९ ॥

अशोतेरसुन्धातीर्युडागमश्च । देवने स्तुतौ ॥ यशःकीर्त्तिः ।

यशोधनानां हि यशो गरीय इति भारविः । विनिः ।
यशस्वी ॥

उज्जेर्बले बलोपश्च ॥ १८१ ॥

उज्ज अजवे ॥ अस्मात् बले ऽभिधेये ऽसुन् । बकारस्य
लोपः । ओजो बलम् । ठक् । औजसिकः । क्यङ् । ओ-
जायते ॥

श्वेः संप्रसारणं च ॥ १८२ ॥

श्वयतेरसुन्धातोः सम्प्रसारणं च ॥ श्वो मृतकशरीरम् ॥
बाहुलकाद्वहेरप्यसुन् । सम्प्रसारणे कृते दीर्घत्वं धकारश्वा-
न्तादेशः । ऊधस्तु क्लीवमापीनम् । अम० २, ८, ७३, । ऊधसो
ऽनङ् । पा० ५, ४, १३१, । बहुव्रीहेरूधसो ङीष् । पा०
४, १, २५, । कुण्डोधी ॥ घटोघ्नी ॥

अयतेः स्वाङ्गे शिरः किञ्च ॥ १८३ ॥

अयः स्वाङ्गे वाच्ये ऽसुन् किञ्च्यात् । धातोः शिरादेशः ॥
शिरो मस्तकम् । शिरसो । शिरांसि । शिरशब्दे ऽकारान्तो
ऽपि भारते दर्शितः । कुण्डलोद्घृष्टगण्डानां कुमाराणां
तरस्विनां । निचकर्त्त शिरान् द्रौणिनीलेभ्य इव पङ्कजान् ।
चक्राद्वि पलितं शिरः । शिरः पलितं सच्चक्राद्वि शोभस्वेत्यर्थं
इति धि च । पा० ८, २, २५, । इत्यत्र सूत्रे वृत्तिः ॥

अर्तेरुच्च ॥ १८४ ॥

ऋ गतौ ॥ अतोऽसुन् किञ्च्यात् धातोर्लृत्वं रपरत्वं च ।
उरो वक्षः । पिच्छिलादित्यादुरसि । ॥

व्याधौ णुट् च ॥ १८५ ॥

अर्तेरेव व्याधौ वाचे ऽसुन् तस्य णुडागमश्च ॥ अर्शो
गुदरोगः । अर्शआदित्वादच् । अशसः पुमान् । पृषो-
दरादित्वादसलोप इति शोणितार्शो सुखी भवेदिति विदे-
हाधिः ॥

उदके नुट् च ॥ १८६ ॥

अर्तेरुदके वाचे ऽसुन् तस्य नुडागमश्च । रषाभ्यामिति
णत्वम् ॥ अर्णः पानोयम् । तदस्यास्तीत्यर्णसः सलोपो वप्र-
त्ययश्च । अर्णवः समुद्रः ॥

इण आगसि ॥ १८७ ॥

इणोऽपराधे वाचेऽसुन् तस्य नुडागमश्च ॥ एनः पापम् ।
एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनं । ५, २३, । इति रघुः ।

रिचेर्धने धित्किच्च ॥ १८८ ॥

रिचिर् ॥ अतो धने वाचे ऽसुन् । स च धित्किच्च स्यात् ।
प्रत्ययस्य नुट् । रिक्णः सुवर्णम् ॥

चायतेरन्ने ह्रस्वश्च ॥ १८९ ॥

चायृ पूजादौ ॥ अतो भक्ते वाचे ऽसुन् तस्य नुट् च ।
धातोर्ऋत्वं च । चनो भक्तम् ॥

वृड् शीङ्भ्यां स्वरूपाङ्गयोः पुट् च ॥ २०० ॥

वृड् शीङ्भ्यां यथाक्रम स्वरूपाङ्गयोरभिधेययोरसुन् तस्य
णुडागमश्च ॥ वर्पो रूपम् ॥ शेषो गुह्यावयवः । शेषः स्याद्वृ-
षण पेलमिति सुभूतिचन्द्रः । शेषसी । शेषांसि । अक्ता-

रान्तो ऽपि शेषशब्दो मेढ्रवाची विद्यत इति षष्ठ्या
आक्रोशे । पा० ६, ३, २१, । इत्यत्र रक्षितः । शुन इव
शेषोऽस्य । शुनःशेषो मुनिः । तत्रैव फ चेति केचित्प-
ठन्ति । तेषां वर्णः शेष इति देशना ।

सुरीभ्यां तुट् च ॥ २०१ ॥

सु गतौ । रीङ् खवणे ॥ आभ्यामसुन् तस्य तुट् च ।
स्त्रीतोऽस्वसरण स्वतः । अम० १, २, ३.११, । बाहुलका-
दकारान्तोऽपि । तेन स्त्रीतो महानिति वर्णविवेकः ॥
रेतः शुक्रम् ॥

पातेर्वले जुट् च ॥ २०२ ॥

पा रक्षणे ॥ अतो बले वाच्येऽसुन् जुडागमश्च । पाजो
बलम् ।

उदके थुट् च ॥ २०३ ॥

पातेरेवोदके वाच्येऽसुन् । तस्य थुडागमः ॥ पाथो
जलम् । पाथोनिधिः कुसुमचापभृती विकारः ॥

अन्ने च ॥ २०४ ॥

अन्ने वाच्ये पातेरसुन् तस्य थुट् च । पाथो भक्तम् ॥

अदेर्नुम्धौ च ॥ २०५ ॥

अदेर्भक्ते वाच्येऽसुन् नुम्धौ चागमान्तादेशौ ॥ अन्धो
ऽन्नमोदनो भिस्सेत्यमरः । द्विजातिशेषेण यदेतदन्धसा ।
१, ३८, । इति भारविः ॥

स्कन्देश्च स्वाङ्गे ॥ २०६ ॥

स्कन्दिर् ॥ अतः स्वाङ्गे वाच्ये ऽसुन्धकारश्चान्तादेशः ।
स्कन्धः शरीरावयवः । स्कन्धशब्दोऽकारान्तोऽप्यस्ति ।

आपः कर्माख्यायां ऋस्वस्तुट् च वा ॥ २०७ ॥

आप्प्रोतेः कर्माख्यायामसुन् ऋस्वश्च धातोः । प्रत्ययस्य
तुहागमः । अतः । अपः । आप इत्यपि । आपोमयम् ।
आपोभिर्माज्जनं कृत्वा । यज्ञकर्मनाम ॥

रूपे जुट् च ॥ २०८ ॥

आप्प्रोते रूपे वाच्ये ऽसुन् ऋस्वत्वं च धातोर्जुट् च प्रत्य-
यस्य । अलो रूपम् ।

उदके नुभौ च ॥ २०९ ॥

आप्प्रोतेरेवोदके वाच्ये ऽसुन् ऋस्वत्वं च नुमागमो
भश्चान्तादेशः । अन्ध उदकम् । अलक्ष्यन्धसाकृतम् । अन्धसा
वर्तते । आन्धसिको मत्स्यः ।

नद्देर्दिवि भश्च ॥ २१० ॥

नद्देर्गगने वाच्ये ऽसुन् भश्चान्तादेशः । नभो गगनन् ।
नभस्यः ॥

इण आगोऽपराधे च ॥ २११ ॥

एतेरपराधे वाच्ये ऽसुन् । धातोरागादेशः ॥ आगो
ऽपराधदण्डयोः । आगः पापापराधयोरित्यमरः । मदीये-
हृदये नूनं सखि नागो न विद्यते । वन्दति सर्पं सर्पेति
किं नालिङ्गसि मामिति ॥

अमेर्ङ्क् च ॥ २१२ ॥

अमेरसुन् हुगागमश्च धातोः । अमन्ति गच्छन्त्यनेना-
धस्तादित्यंहः पापम् ॥

रमेश्च ॥ २१३ ॥

रमेरसुन् हुगागमश्च धातोः ॥ रंहो वेगः । अहिरहि-
भ्यामसुन्नित्यंहो रंह इति धातुप्रदीपः । अहिरहिभ्यामसु-
न्निति सिद्धे ऽविरधिभ्यामसुन्वङ्गो रङ्ग इति मा भूदिति
सूत्रद्वयमिति गोवर्धनः । शोघ्रमङ्गोविवातं । ६, । रङ्गः
सङ्गः सुराणां । ७१, । इति सूर्यशतके घकारानुप्रासरसि-
कानां प्रमादः ॥

देशे ह च ॥ २१४ ॥

रमतेर्देशे वाचे ऽसुन् हकारश्चान्तादेशः ॥ रमन्ते ऽस्मि-
न्निति रंहो विश्वासदेशः । देशादन्यत्र रंहो ऽव्ययं शब्दा-
न्तरं वास्ति सुरतवाचकम् । दिगादित्वाद्रहस्यम् । रहस्य
तद्भवे त्रिषु । अम० २, ८, १, २३, ॥ रह ल्यागे । अस्मादसुनि
रह इति धातुप्रदीपः ॥

अञ्चयञ्जियुजिभृजिभ्यः कुश्च ॥ २१५ ॥

अञ्च । अन्ज । युजिर् । भृजी ॥ एभ्यो ऽसुन् कवर्ग-
श्चान्तादेशः । अङ्गश्चिह्नशरीरयोः ॥ अङ्ग पक्षी ॥ योगः
समाधिकालयोः ॥ भर्गः प्रजापतिः । इमानि स्वभावान्न-
पुंसकानि ॥ बाहुलकादुच्यतेरप्यसुन् । कुत्वं गुणः । ओकः
स्थानम् । अदन्तो ऽप्योक्तशब्दो ऽस्ति । दिवौकसो जलौकस
इति । उणादयो बहुलमिति कुत्वम् ॥

भूरञ्जिभ्यां कित् ॥ २१६ ॥

भू सत्तायाम् । रञ्ज रागे ॥ आभ्यां धातुभ्यामसुन् कि-
त्यात् । भवो ऽन्तरिक्षम् । षष्ठ्यन्तप्रतिरूपकमव्ययमिति ॥
रजो रेणुर्गुणश्च । अकारान्तो ऽपि रजशब्दो ऽस्ति । रजो
ऽयं रजसा सार्धं स्त्रीपुष्पगुणधर्लिषु । रादि०८, । इत्यज-
यकोशः । अतो ऽर्थाः पादरजोपमा इति सुखसाधितम् ।
सर्वस्वे तु रजः करोति रजयति । ततः पचाद्यचि पादर-
जोपमा इति साधितम् ॥

वसर्णित् ॥ २१७ ॥

वसेरसुन् णिङ्गवति । वासो वस्त्रम् ॥

चन्देरादेश्च क् ॥ २१८ ॥

चन्दतेरसुन् । आदेश्वकारस्य क्तारः ॥ कन्दो गाय-
त्रादिः कपटं च । इच्छावाच्यपि कन्दः । यथा हि कन्दसा
वचसां प्रवृत्तिरिति स्वरितेनाधिकारः । पा० १, ३, ११, ।
इत्यत्र सूत्रे न्यासः । अकारान्तो ऽपि कन्दः । कन्दानुवृत्ति-
दुःसाध्याः सुहृदो विमनीकृताः । २, १०५, । इति माघः ।
अभिप्रायवशौ कन्दावित्यमरः ॥

प्रचिवचिभ्यां सुट् च ॥ २१९ ॥

आभ्यामसुन् । तस्य सुडागमः । पक्षसी तु स्मृतौ प-
क्षावित्युत्तररत्नम् ॥ वक्षो हृदयम् । वक्ष रोष इत्यतो ऽसुनि
वक्ष इति धातुप्रदीपः ॥

ब्रह्मिहाधात्र्भ्रश्चन्दसि ॥ २२० ॥

वह । ओहाक् । डूधाञ् ॥ एभ्यो ऽसुन् छन्दसि
तस्य सुट् च ॥ वक्षा अनङ्गान् ॥ हासाश्चन्द्रः ॥ धासा
पर्वतः ॥

इण आसिः ॥ २२१ ॥

एतेरासिः स्यात् ॥ अया वक्लिः । खरादिपाठादव्य-
यम् । अत एव दीर्घादिः प्रत्ययः ॥

मिथुनेऽसिः पर्ववच्च सर्वम् ॥ २२२ ॥

यत्रोपसर्गो धातुक्रियया युक्तस्तन्मिथुनम् । तत्र धातोर-
सिः स्यात्पूर्ववच्च सकलं कार्यम् ॥ पिवतेरिच्च । सुपयाः स्त्री-
पुंसयोः ॥ सुपेशाः ॥ एवं न्याजाः सुजवाः सुस्त्रीता इत्याद-
यो ऽपि द्रष्टव्याः । पूर्ववदिति वचनादित्वादिकम् । प्रत्यया-
न्तरकरणं स्वरार्थम् ॥

नञ्ज्याङ्गन एह च ॥ २२३ ॥

आङ्पूर्वाङ्गन्तेर्नञ् युपपदे ऽमिः स्याद्वातोरेहादेशश्च ।
सावनडादिकार्यम् । नाहते । अनेहा कालः । अनेहसौ ।
अनेहसः ।

विधाञो वेध च ॥ २२४ ॥

डूधाञो विपूर्वाद्दसिः स्याद्विधादेशश्च सोपसर्गधातोः ।
विदधातीति वेधा विधाता । विदुष्यपि स्मृतो वेधाः ।
२५८, । इति हारावली ।

नूवो धुट् च ॥ २२५ ॥

नौतेरसिस्त्वास् धुट् च । नोधा ऋषिः ।

गतिकारकयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २२६ ॥

प्रादिचिडाचौ गतिसन्नाः । गतौ कारके चोपपदे ऽसिः स्यात् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुतपाः । सुतेजाः । सुवक्षाः । कारके । उग्रतेजाः । हिरण्यरेताः । जातवेदा । सर्ववेदाः स येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः । अम० २, ७, ८, । विष्टरे ऽश्वत्थवृक्षे श्रूयते नित्यं तत्र वसतीति विष्टरश्रवाः । तथा वृद्धेभ्यः शृणोति वृद्धश्रवा इन्द्रः । गतिकारकोपपदात्कत् । पा० ६, २, १३८, । इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे सति शेषस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते वचनमिदमारभ्यते ।

चन्द्रे मी डित् ॥ २२७ ॥

चन्द्रोपपदान्माडो ऽसिः । च डिङ्गवति । चन्द्रमाः । चन्द्रमसौ । चन्द्रमसः । बाहुलकात्केवलादपि मी ऽसिः । मीयन्ते ऽनेनेति माः । मासौ । मासः । पूर्णो माः । तस्येयं पौर्णमासी ।

वयसि धाजः ॥ २२८ ॥

डुधाचौ वयस्युपपदे ऽसिर्डिङ्गवति । वयोधास्तरुणः ।

पयसि च ॥ २२९ ॥

पय शब्दे चोपपदे डुधाचौ ऽसिः स्यात् स च डिङ्गवति । पयोधाः समुद्रो मेघविशेषश्च ।

पुरसि च ॥ २३० ॥

पुरः पूर्वाद्धाचौ ऽसिर्डिङ्गवति । पुरोधास्तु पुरोहित

इत्यमरः । वयःपयःपुरःसु धाज इत्येकयोगे कर्तव्ये तूत्रत्वयं
वैचित्र्यार्थम् ।

पुरुवरवाः ॥ २३१ ॥

अयं शब्दो निपात्यते । पुरुशब्दाद्गोतेरसिः । पूर्वपद-
दीर्घञम् । पुरुवरवा बुधसुतो राजर्षिश्च । पुरुवरवसौ ॥
पुरुवरवसः ।

चक्षेर्वज्रलं शिञ्च ॥ २३२ ॥

चक्षिणो ऽसिर्बहुलं शिञ्च भवति ॥ विचक्षा उपाध्यायः ।
नृचक्षां राजसः ॥ शिञ्चाभावपक्षे ख्याजादेशः । आख्याः
प्रख्याः प्रजापतिः ॥

उषः कित् ॥ २३३ ॥

अतो ऽसिः किञ्चवति । कित्त्वान्न गुणः ॥ उषः । प्रत्यु-
ष । श्रुत्वा प्रत्युषसि प्रयाणपटहं प्रोत्कम्पमानोत्थिता ।
प्रत्युषः पारिजाते । ४२, । इति सूर्यशतके ॥ कर्णरन्ध्रे
ऽप्युषः प्रोक्तं तथा मलयपर्वते । कर्णरन्ध्रे । उषःसु लम्बा-
श्रवणे ऽधिकां श्रियं प्रचक्रिरे नूतनपल्लवा इव । अलये
यथा । उषस्तरोः परमुशिखाभेदनम् । अहरादीनां च
पत्यादिषूभयथा । पा०८, २, ७०, २, । उषसि बुध्यते ।
उषर्बुधो ऽग्निर्बालश्च । कप्रत्यये टाप्युपा । उषा रात्रिस्त-
दन्ते च वाणस्यापि सुता तयेति वा वसतिः ॥

दमेरुनसिः ॥ २३४ ॥

दाम्यतेरुनसिः ॥ दसुनाः रुक्ताञ्जितभानुर्विभावसुरित्यमरः ॥

अङ्गिराः ॥ २३५ ॥

अयं शब्दो निपात्यते ॥ अङ्गतेरसिः । इरुडागमः ।
अङ्गिरा ऋषिभेदः । तस्यापत्यमाङ्गिरसः ॥

अप्सरः ॥ २३६ ॥

अयं शब्दो निपात्यते ॥ सर्तेरपपूर्वादसिः । अप्सरस
उर्वशोमुखाः । अपि सर्तेरसुन्निति सर्वस्वम् । अप्सु मथ्यमा-
नासु जाता इत्यप्सरसः । एकाप्सरःप्रार्थितयोर्विवाद इति
रघुः । ७, ५०, ॥

विदभुजिभ्यां विश्वे ॥ २३७ ॥

विद ज्ञाने । भुज पालनादौ ॥ आभ्यां विश्वोपपदा-
भ्यामसि । तस्य तत्पुरुषे छतीति सप्तम्या अलुक् । विश्वे-
वेदा अग्निः ॥ विश्वेभोजा इन्द्रः ॥

वशः कनसिः ॥ २३८ ॥

वश कान्तौ ॥ अतः कनसिः । सम्प्रसारणादिकार्यम् ।
उशना भार्गवः कविरित्यमरः । उशना वेद यच्छास्त्रं बृह-
स्पतिस्वभावादेव तत्सर्वं स्त्रीबुद्धौ सम्प्रतिष्ठितम् ॥

॥ इति महोपाध्यायश्रीमदुज्ज्वलदत्तविरचितायामुणादि-

वृत्तौ चतुर्थः पादः ॥४॥

अदि भवो डुतच् ॥ १ ॥

भवतरच्छब्द उपपदे डुतच् स्यात् । डित्त्वात् टिलोपः ॥
अद्भुतमाश्चर्यम् । न विद्यते यद्यपि पूर्ववासना गुणानुबन्धि
प्रतिभानमद्भुतम् । श्रुतेन यत्नेन च वागुपासिता ध्रुवं करो-
त्येव कमप्यनुग्रहम् ॥ अद्भुतमधीते । अद्भुताध्यापकः । मयू-
रव्यं सकादित्वात् ॥

गुधेरूमः ॥ २ ॥

गुधतेरूमः स्यात् ॥ गोधूमः सुमनः समौ । अम०
२, ६, १८, । वित्त्वादित्वात्तौधूमः ॥

मसुररन् ॥ ३ ॥

मसुरेतरन् स्यात् ॥ मसुरो ब्रौहिकाञ्चनः । १८२, ।
इति हारावली । स्त्रियां टाप् । वेश्यायां ब्रौहिभेदे च
मसुरा मसुरा स्त्रियाभिति हृदचन्द्र ॥ वित्त्वादित्वात्मा-
सुरः ॥

स्थः किञ्च ॥ ४ ॥

तिष्ठतेरुरन् कित्स्यात् । कित्त्वादालोपः ॥ स्थूरो मनु-
ष्यः । गर्गादित्वात्स्थौर्य ॥

पातेरतिः ॥ ५ ॥

पातेरतिः स्यात् ॥ पातिः स्वामी । सम्पूर्वात्सम्पातिः
पक्षिराजः ॥

वानेर्नित् ॥ ६ ॥

वातेरतिर्निब्यात् ॥ वातिरादित्यसोमयोरिति रभसः ॥
अर्तश्च ॥ ७ ॥

ऋ गतौ ॥ अस्मादतिः स्यात्स च नित् । अरतिरुद्देगः ॥
तृहेः क्तो हलोपश्च ॥ ८ ॥

तृह हिंसि हिंसायाम् ॥ अतः क्तो हकारलोपश्च । तृणं
प्रसिद्धम् । पाशादित्वात्तृणा शरादित्वात्तृणमयम् । तृणे
जातौ कदादिभ्यः । कत्तृणं तृणजातिः स्यात् । रेफकार-
संयुक्तमव्युत्पन्नं शब्दान्तरमप्यस्ति । उत्तिष्ठत्तृणिपत्तृपांशु-
विहगः सौम्यस्वनः पूजित इति वराहः ॥

वृञ् लुटितनिताडिभ्य उलन् तण्डश्च ॥ ९ ॥

तड आघाते ॥ एभ्य उलन् तण्डादेशश्च धातोः । त्रि-
यन्ते लुट्यन्ते तन्यन्ते ताड्यन्ते तण्डुलाः प्रसिद्धाः । तण्ड-
लाः । ४, १०७, । इत्येते ऽपि यथा स्युरिति ॥

दंसेष्टनौ न आत् ॥ १० ॥

दसि दंशनदर्शनयोः ॥ अतष्टनौ स्यातां नकारस्य
चाकारः । दासः सेवकशूद्रयोः । स्त्रियां डीप् । दासो
चेटिका । षष्ठ्या आक्रोश इत्यलुक् षष्ठ्याः । दास्यांस-
दृशो ॥

दंशेश्च ॥ ११ ॥

दश दशने ॥ अस्मादपि टटनौ नकारस्य चात्वम् ।
दशति मत्स्यानिति दाशो धोवरः । स्त्रियां दाशो धोवरी ॥
उदि चेर्देसिः ॥ १२ ॥

उत्पूर्वाच्चिनोतेडैसिः स्यात् । डिच्वात् टिलोपः । स्वर-
दिपाठादव्ययम् । उच्चैर्महान् ॥

नौ दीर्घश्च ॥ १३ ॥

निपूर्वाच्चिनोतेडैसिः । निशब्दस्य दीर्घत्वम् । नीचैरम-
हान् ॥

सौ रमतः क्तो दमे पूर्वपदस्य च दीर्घः ॥ १४ ॥

रमतः सुपूर्वात् दमे ज्ञाने वाच्ये क्तः सुशब्दस्य च
दीर्घः ॥ किच्चादनुनासिकलोपः ॥ सूरत उपशान्तः कृपा-
लुप्तः । दमादन्यत्र सूरतः क्रीडायुक्तः ॥

पूडो यणुक ह्रस्वश्च ॥ १५ ॥

पवतेर्यत् णगागमश्च ह्रस्वत्वं च धातोः ॥ पुण्यं सुकृत-
धर्मयोरिति चन्द्रः । अहःसर्वैकदेश इति । पा० ५, ४, ८७, ।
अच् । पुण्यरात्रः ॥

स्रसेः शि कुट् किच्च ॥ १६ ॥

स्रसतेर्यत्किङ्कवति । तस्य कुडागमश्च । धातोः शिर्-
त्ययमादेशः ॥ शिक्च काच इत्यमरः । तत्राहितं शैक्यम् ॥

अर्तः क्यञ्च ॥ १७ ॥

अर्तेः क्यच्प्रत्ययो धातोक्तत्वं रपरत्वं च । योरनः ।
उरणो मेषवाचकः ॥

हिंसेरोरनीरचौ ॥ १८ ॥

हिंसि हिंसायाम् ॥ अस्मादीरनीरचौ स्याताम् । हिं-
सीरो व्याघ्रदुष्टयोः । प्रत्ययद्वयोपादानं स्वरार्थम् ॥

उदि हृणातेरलचौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च ॥ १९ ॥

इ विदारणे ॥ अस्मादुत्पूर्वादल् अच् इत्येतौ प्रत्ययौ
स्यातां पूर्वपदान्त्यलोपश्च । उदरं कुचिः । पृषोदरः ॥ पृषो-
दरं मेदुरं पृषदिति भागवृत्तिः । दुरोदरः पाशके । आश्रित्य
दुर्गं गिरिकन्दरोदरं क्रोडन्यमुष्मिन्सततं दरोदरं । देव-
द्विषो धैर्यविधूतवासवा दारैः समानं रसितार्तवासवा इति
यमकात् दरोदरो निहकार इति गोवर्धनः । तुन्दादित्वा-
दुदरिलः । उदरात् ठगाद्यने । पा० ५, २, ६७, । औदरि-
क । फलेग्रहोति । पा० ३, २, २६, । चकारादुदरभ्रय-
ञ्चकोरा इति सुरारिः । दामन्युदरमस्य । दामोदरः ।
अञ्चैषा तत्रभवत इति पारायणम् । अत्रापि पूर्ववदुभयोपा-
दानं स्वराद्यम् ॥

डित्वनेमुट्चोदात्तः ॥ २० ॥

खनतेरलचौ । तयोर्डित्वम् । धातोर्मुडागमः । तस्यो-
दात्तत्वं च । आगमो मकारः श्रुत्यर्थ एव ॥ मुखमाख्यम् ।
दिगादित्वात्तत्र भवे यत् । सुख्यं । शाखादित्वान्मुखमिव
सुख्यम् । प्रजासृजा यतः खातं तस्मादाहुर्मुखं बुधा इति ॥

अमेः सन् ॥ २१ ॥

अम गतौ ॥ अस्मात्सन् । अंसस्त्वन्विभागयोः । वत्सां-
साभ्यां कामबले । पा० ५, २, ८८, । इति लच् । अंसलः ।
असं हारी । पा० ५, २, ६८, । इति कन् । अंसको दयादः ।
उत्सादिषु वृषदंश इति पाठादञ् । वार्षद आशः । वृषान्

दन्दशीति । कर्मण्यण् । पा० ३, २, १, । वृषदंशः । उत्सा-
दिषु समुदायादजिति के चित् । वार्षदंशः । एवं च विभा-
गभाव्यंशशब्दस्तालव्यशकारवानपि ॥

मुहेः खो मूर् च ॥ २२ ॥

मुहेः खप्रत्ययः । धातोर्मूरादेशः ॥ मुह्यतीति मूर्खः
प्रसिद्ध एव । दृढादित्वान्मूर्ख्यम् । पृथ्वादित्वान्मूर्खिमा ।
बाहुलकादीनादेशः खस्य न स्यात् ॥

नहेर्हलोपश्च ॥ २३ ॥

नह बन्धने ॥ अतः खो हलोपश्च । नखः प्राण्यङ्गम् ॥

शीङो ह्रस्वश्च ॥ २४ ॥

शीङः खप्रत्ययो धातोर्ङ्गस्त्वत्वं च । ङ्गस्त्वविधानसाम-
र्थ्याङ्गुणाभावः ॥ शिखा शिखण्डिनां चूडा शिखा ज्वाला-
पि कीर्त्तिता । व्रीह्यादित्वात् शिखावान् सञ्चारिणी दीप-
शिखेव रात्रौ । ६, ६७, । इति रघुः ॥

माङ् ऊखो मय च ॥ २५ ॥

माङ् माने ॥ अस्मादूखप्रत्ययो मयादेशश्च धातो ॥
मयूखः किरणः । मयूखस्त्रिष्णुत्करज्वालास्त्रित्यमरः ॥

कलिगलिभयां फगस्योच्च ॥ २६ ॥

कल संख्याने । गल अदने ॥ आभ्यः फक्प्रत्ययः । धा-
तोरकारस्योत्वम् । कुल्फः शरीरावयवो रोगश्च ॥ गुल्फः
पादग्रन्थिः ॥

स्पशे श्वण्शुनौ पृ च ॥ २७ ॥

स्यृश संस्पर्शे ॥ अतः श्वण्शुनौ प्रत्ययौ भवतो धातोश्च
पृ इत्ययमादेशः ॥ पार्श्वो ऽस्त्री कक्षयोरध इत्यमरः ॥ पशु-
रायुधम् ॥

श्मनि अयतेर्ङ् ॥ २८ ॥

श्मन्शब्दो मुखवाचीति स्मृतिः । श्मन्युपपदे अयतेर्ङ् ।
ङित्वात् टिलोपः । मुखमाश्रयत इति श्मश्रु । श्मश्रुणी ।
श्मश्रूणि । श्मश्रु पुंमुखरामणीत्यमरमाला । आहिताग्न्या-
दित्वात् जातश्मश्रुः श्मश्रुजातः । सिद्धादित्वात् श्मश्रुलः ॥

अश्वादयश्च ॥ २९ ॥

अश्नोतेर्ङ् रुट् च ॥ अश्नु नयनजलम् । एवमन्ये ऽपि
यथाप्रयोगमूहनोयाः ॥

जनेष्टन् लोपश्च ॥ ३० ॥

जनी प्रादुर्भावे ॥ अतष्टन्प्रत्ययो भवत्यन्यलोपश्च धातोः ।
जटा लग्नकचे मूल इत्यमरः । बाहुलकान्नेत्सज्ञा । सिद्धा-
दित्वाज्जटालः । पिच्छिलादित्वाज्जटिलः ॥

अच् तस्य जङ् च ॥ ३१ ॥

तस्य जनेरच्प्रत्ययो जङ्गादेशश्च धातोः ॥ जङ्गा प्रसि-
द्धैव ॥

हन्तेः शरीरावयवे द्वे च ॥ ३२ ॥

देहावयवे वाच्ये ऽच्प्रत्ययो द्वित्वं च धातोः । अभ्यास-
कार्यम् । अभ्यासाच्च । पा० ७, ३, ५५, । इति कुत्वम् ॥ जघ-
नमुपस्थोपरिभागः । पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः स्त्रीवे तु

जघनं पुर इत्यमरः । इवार्थे शाखादित्वाद्यः । जघन्यं
गर्हितार्थकमिति शाश्वतः ॥

क्लिशेरन् लो लोपश्च ॥ ३३ ॥

क्लिश्यतेरन्प्रत्ययो लकारलोपश्च ॥ केशः कचः । के-
शादो ऽन्यतरस्याम् । पा० ५, २, १०६, । केशवः । केशिकः ।
केशी ॥

फलेरितजादेश्च पः ॥ ३४ ॥

फलेरितचप्रत्ययः । आदेः फकारस्य पकारः । पलितं
केशपाकः ॥

कृजादिभ्यः संज्ञायां वुन् ॥ ३५ ॥

एभ्यः संज्ञायां वुन् ॥ करकः करका वृष्टिपापाणे ।
नेत्वं क्षिपकादिपाठात् । करको दाडिमे ख्यातः करक
स्यारकमण्डलौ ॥ कटे वर्षादौ । कटको ऽस्त्री वलये
सानौ ॥ नृ नये । नरकं पापस्थानम् । नरको नारको-
ऽपि चेति द्विरूपकोशः ॥ सृ । सरकं गमनम् । अलञ् भू-
षादौ । अलकाद्यूर्णकुन्तला इत्यमरः । अलकं क्लीवमपि ।
हस्ते लोलाकमलमलकं । ६६, । इति मेघदूतः । स्वभाव-
वक्राण्यलकानि तासामिति भारविः ॥ कुर शब्दे । कीरकः ।
कलिका कीरकः पुमानित्यमरे प्रमादः । यतः क्लीवे ऽपि
दृश्यते । विचकार कीरकाणि । ७, २६, । इति माघे नपुं-
सकत्वात् ॥

चौकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च ॥ ३६ ॥

कीचको वंशभेदः ॥

पचिमचोरिच्च ॥ ३७ ॥

पेचकः ॥ मेचकः ॥

जनेररष्ठ च ॥ ३८ ॥

अस्मादरप्रत्ययष्ठश्चान्तादेशः ॥ जठरमुदरम् । जठरं
कठिनेऽपि स्यादित्यमरः ॥

वचिमनिभ्यां चिच्च ॥ ३९ ॥

वच । मन ॥ आभ्यामरश्चिख्यात् ठश्चान्तादेशः । वठरो
मूखः ॥ मठरो मुनिशौण्डयोः । विदादित्वान्माठरः । गर्गा-
दित्वान्माठर्यः ॥

ऊर्जि हृणातेरलचौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च ॥ ४० ॥

हृ विदारणे ॥ अत उर्ज्युपपदे ऽलचौ भवतः पूर्व-
पदान्त्यलोपश्च । ऊर्दरः शूररक्षसोः । स्वरभेदार्थं प्रत्य-
यद्वयम् ॥

छदरादयश्च ॥ ४१ ॥

छदरादयो ऽच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ छदरः कुशूलः ।
मृदरो व्याधिर्विलं च ॥ सृदरः सर्पः ॥

हन्तेर्युन्नाद्यन्तयोर्धत्वतत्वे ॥ ४२ ॥

हन्तेर्युन्प्रत्ययः । आदावन्ते च दद्याक्रमं घत्वतत्वं
भवतः । घतनो मारकः ॥

क्रमिगमिशमिभ्यस्तुन्वृद्धिश्च ॥ ४३ ॥

क्रासु । गम्ल । चमूष् ॥ एभ्यस्तुन्नेषां वृद्धिश्च । क्रान्तुः

पक्षो ॥ गान्तु पथिकः । पथिक इह गान्तुर्गन्तुगा च
यातुरिति वर्णविवेकः । आङ्पूर्वादागान्तुरभ्यागतः ॥
चान्तुर्मर्षकः ॥

हयतेः कन्यन् हिर च ॥ ४४ ॥

हय गतिक्लान्त्योः ॥ अतः कन्यन्प्रत्ययो हिरादेशश्च
धातोः । हिरण्यं सुवर्णम् ॥

कृजः पासः ॥ ४५ ॥

करोतेः पासप्रत्ययः ॥ कर्पासः सस्यभेदः स्यात् ।
यस्य तु गुल्फस्य तलत्वं सस्त्रीलिङ्गो वनौषधिवर्गे पठितः ।
कर्पासो वदरेति च । अम० २,४,४,४ । वित्वादित्वात्-
कार्पासं वस्त्रं परिधत्ते ॥

जनेस्तु रश्च ॥ ४६ ॥

अतस्तुप्रत्ययो रेफश्चान्तादेशः ॥ जर्तुः स्याद्योनिहस्तिनोः ॥

जर्णोतेर्डः ॥ ४७ ॥

जर्णञ् ॥ अतो डप्रत्ययः । डित्वात् टिलोपः । जर्णो
मेषस्य रोमाणि । जर्णायुरिष्यते मेष जर्णायुर्मेषकंबल ।
मृदुत्वादर्णैव नाभिरस्येति ड्यापोरिति । पा० ६,३,६३ ।
ऋस्त्वम् । अच्प्रकरणे नाभेरुपसंख्यानमित्यच् जर्णनाभः ।
माचारेण विना मृष्टिरूर्णनाभेरपोष्यते । न च निःसाधनः
कर्ता कश्चित्पृजति किं चन । अत्रोर्णनाभिरिति चिन्त्यम् ।

दधातेर्यत् नुट्च ॥ ४८ ॥

डुधाज् ॥ यत्प्रत्ययः । तस्य नुडागमश्च । दधाति

पुण्याति लोकानिति धान्यं ब्रूहिः । धान्यानि शणसप्त-
दशानोति स्मृतिः । कलिङ्गे तु धाने पोषणे साधुरिति
तत्र साधुः । पा० ४,४,६८, । इति यता धान्यशब्दो
व्युत्पादितः ॥

जीर्यतेः क्रिन् रश्च वः ॥ ४९ ॥

जू वयोहानौ ॥ अतः क्रिन्प्रत्यय । धातो रेफस्य
वत्वम् । इरादिकार्थम् । जित्रिः स्यात्कालपक्षिणीः । हलि
चेति न दीर्घा बहुलवचनात् ॥

मव्यतेर्यलोपो मश्चापतुट् चालः ॥ ५० ॥

मथ्य बन्धने ॥ अस्मादालप्रत्ययः । धातेर्यकारस्य लोपो
मकारश्चान्यस्य प्रत्ययस्य चापतुडागमः । ममापतालो विषये
स्यात् ॥

ऋजैः कीकन् ॥ ५१ ॥

ऋज गतौ ॥ अतः कीकन् । ऋजीक इन्द्रधूमयोः ॥

तनोतेर्डउः सन्वच्च ॥ ५२ ॥

तनोतेर्ड उप्रत्ययः । सन्वदस्य कार्यम् । अभ्यासस्येत्त्वा-
दिकार्यम् । डित्त्वात् टिलोपः । पृथगुच्चारणवशाद्गुणो न
भवति ॥ द्वितउश्चालनी स्मृता । तितउ क्त्वम् । चालनी
तितउः पुमानित्यमरे प्रमादः । तितउ । तितउनी ।
तितऊनि । तितउनीति प्रयोगाणां रामदासादौ दृष्टत्वात् ।
चालन तितउन्युक्तमिति कोशान्तरम् ॥

अर्भकपृथुकपाका वयसि ॥ ५३ ॥

एते वयसि निपात्यन्ते ॥ ऋधु-वृद्धौ । अतो वुन् भका-
रश्चान्तादेशः । अर्भकः ॥ प्रथ प्रख्याने । अतः कुकन्
संप्रसारणं च । पृथुकः ॥ पिवतेः कन् । पिवतीति पाकः ॥
वालकपर्याया अमी ॥

अवद्यावमाधमावरेफाः कुत्सिते ॥ ५४ ॥

एते निपात्यन्ते कुत्सिते ॥ वदेर्नञि यत् । अवद्यम् ॥
अवतेरमः । अवमम् ॥ तत्रैव वकारस्य धकारः । अधमम् ॥
ऋ गती । अतो । वन् । अर्वा ॥ रिफतेस्त्रोदादिकादका-
रप्रत्ययः । रेफः ॥ कुत्सितपर्याया अमी ॥

लोङ्गोङो ह्रस्वश्च पुट्च तरौ श्लेषणकुत्सितयोः ॥
॥ ५५ ॥

लोङ् श्लेषणे । रीङ् अवणे ॥ आभ्यां त र इत्येतौ प्रत्ययो
यथाक्रमं श्लेषणकुत्सितयोरर्थयोः । धातोर्ङ्गस्त्वत्वं पुडागमश्च
प्रत्ययस्य ॥ लिप्तं श्लिष्टम् ॥ रिप्रं कुत्सितम् ॥

क्लिशेरीच्चोपधायाः कन् लोपश्च लो नाम् च ।

॥ ५६ ॥

क्लिशू विबाधने ॥ अतः कन् । धातोरुपधाया ईत्वम् ।
लकारस्य लोपो नामागमश्चान्यस्य । कीनाशः क्लृषके
यम इत्यजयकोशः । विधेहि कीनाशनिकेतनातिथिं ।
१, ७३, । इति माघः । ककारानुबन्धस्य फलं न दृश्यते ॥

अश्नीतेराशुकर्मणि वरट्च ॥ ५७ ॥

अशू व्याप्ती ॥ अस्मादाशुकर्मणि वरट् । चकारादु-

प्रधाया ईत्वम् । ईश्वर स्वामिशूलिनोः । ईश्वरी स्वामिनी
दुर्गा च । स्थेशभासेति । पा० ३, २, १७५, । वरचीश्वरे-
त्यपि भवति । ईश्वरः शङ्करे प्रोक्तः पार्वत्यामीश्वरी चेति
शब्दार्णवः । विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरोश्वरायाः । ५, ३३, ।
इति भारविः ।

चतेरुरन् ॥ ५८ ॥

चते याचने ॥ अस्मादुरन्प्रत्ययः । अकार उच्चार-
णार्थः । चतुः संख्यावाचकः । चतुरनडुहोरामुदात्तः ।
पा० ७, १, ८८, । इत्याम् । चत्वारः । चत्वारि । त्रिचतुरीः
स्त्रियामिति । पा० ७, २, ८९, । चतस्रः ॥

प्राततेररन् ॥ ५९ ॥

अस्मात् प्रपूर्वादरन् । अकार उच्चारणार्थः ॥ प्रातः प्रत्ययः ।

अमेस्तट्च ॥ ६० ॥

अमेररन् । तस्य तुङागमः ॥ अन्तर्मध्यम् ॥

दहेर्गा लोपो दश्च नः ॥ ६१ ॥

दहतेर्गप्रत्ययः । धातोर्न्यलोपः । दकारस्य नकारः ॥
नगः पर्वतवृक्षयोः ॥ बाहुलकान्नकारस्य नाकारोऽपि ।
नागः सर्पविशेष इति देववृत्तिः ॥

सिचेः संज्ञायां हनुमौ कश्च ॥ ६२ ॥

सिञ्चतेः संज्ञायां कप्रत्ययो धातोर्न्यादेशश्च हकारः ।
धातोरेव नुम् ॥ सिंहो मृगेन्द्रः । षष्ठोदरादिवादाद्यन्त-
विपर्यये हिनस्तीति सिंह इत्यपि भवति ॥

व्याडि घ्रातेञ्च जातौ ॥ ६३ ॥

व्याङ्पूर्वाजिघ्रतेर्जातावर्थे कप्रत्ययः । किञ्च्चादालोपः ॥
व्याघ्रो ह्रीपि ।

हन्तेरच् घुर च ॥ ६४ ॥

हन्तेरचप्रत्ययो धातोर्घुरादेशश्च । घोरं भयानकम् ॥

क्षमेरुपधालोपश्च ॥ ६५ ॥

क्षमतेरच्प्रत्यय उपधालोपश्च ॥ क्ष्मावनिः ॥

तरतेर्ङिः ॥ ६६ ॥

तृ प्लवनतरणयोः ॥ अस्माद्घातोर्ङिप्रत्यय । ङित्यात्
टिलोपः ॥ त्रिः संख्यावाचकः । त्रयः । त्रीन् । त्रिभ्यः ।
त्रैस्तयः । पा० ७, १, ५३, । त्रयाणाम् । त्रिषु ॥

ग्रहेरनिः ॥ ६७ ॥

गृह्णातेरनिप्रत्ययः ॥ ग्रहणिव्योधिभेदः । क्षुद्रिकार-
दिति ङोषि ग्रहणोरुक् प्रवाहिकेयम्बरः ॥

प्रथेरमच् ॥ ६८ ॥

प्रथ प्रख्याने ॥ अस्मादमच्प्रत्ययः । प्रथन्ते ऽनेन द्विती-
यादय इति प्रथन आद्यो ऽभिनवश्च । प्रथमचरमेति । पा०
१, १, ३३, । सर्वनामत्वात्पक्षे शोभावे प्रथमाः प्ररूढे तिष्ठ-
न्ति । पूर्वापरप्रथमचरमेति । पा० २, १, ५८, । सप्तारुः ।
प्रथमवैयाकरण आद्यो वैयाकरणानां मुख्यो वा । नित्य
श्चायमन्तोदात्तः । स्त्रियां प्रथमा ॥

चरेश्च ॥ ६९ ॥

चर गत्यर्थः । अस्मादमच । चरमी ऽन्यः पश्चिमश्च ।
पयमच-मेति बहुले चरमे चरमाः । चरमवैयाकरणः ॥
योगविभागप्रयोजनं चिन्त्यम् ॥

मङ्गलेरलच् ॥ ७० ॥

उद्धनखेत्यादिदण्डके मणिः पठ्यते ॥ अस्मादलच् । मङ्गल
तु प्रशस्ते स्यात् । अर्धर्चादित्वात् विलिङ्गकम् । मङ्गलो ग्रह-
भेदः । भावे ष्यञि माङ्गल्यम् । तत्र साधुरिति यत् । मङ्गल्य
पूर्णकुम्भादाविति सुभूतिचन्द्रः । मत्वर्थे यत् प्रकरणे ऽन्यत्रापि
दृश्यत इति यत् । मङ्गल्यं मङ्गले साधु मङ्गल्यश्च मसुरकः ।
मङ्गल्या च वचा कृत्वा मङ्गलान्धागुरुस्तथेति धरणिः ॥

सर्वमङ्गलमङ्गल्ये ~~मङ्गल्ये~~ सर्वार्थसाधिके ।

शरण्ये त्रयम्बके गौरि नारायणि नमो ऽस्तु ते ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीमदुज्ज्वलदत्त विरचितायामुणादि-
वृत्तौ पञ्चमः पादः ॥ ५ ॥

समाप्ता ।

